

Пані Боварі

Побут провінції

Марі-Антуану-Жюлю Сенару,[1]

членові паризької колегії адвокатів,

колишньому голові Національних зборів,

колишньому міністрові внутрішніх справ

Дорогий і славетний друже!

Дозвольте мені поставити ваше ім'я на початку цієї книги, у присвяті, бо ж не кому іншому, як вам, завдячую я в першу чергу її опублікування. Ставши предметом вашого блискучого захисту, мій твір для мене самого набув якоїсь нової, особливої ваги. Прийміть же тут данину моєї вдячності; яка б велика вона не була, їй ніколи не зрівнятися з вашим красномовством і вашою відданою дружбою.

Гюстав Флобер

Париж, 12 квітня 1857р.

Частина перша

I

Ми сиділи за уроками, коли увійшов директор, а за ним новачок, одягнений не по формі, та служник, що ніс велику парту. Хто був

задрімав, враз прокинувся, і всі схопилися на ноги, ніби щойно відірвавшись від занять.

Директор зробив нам знак сідати і, звертаючись до вихователя, сказав півголосом:

— Ось вам новий учень, пане Роже. Він вступає до п'ятого класу, але, якщо виправдає себе добрим навчанням і поведінкою, перейде до старшого, де йому належить бути за віком.

Новачка посадили в кутку під дверима, і роздивитися його було не так просто. Це був сільський хлопчина років п'ятнадцяти і на зріст вищий од нас усіх. Волосся в нього було підстрижене в кружок, як у сільського паламарчука, сам він мав вигляд якийсь серйозний і водночас дуже збентежений. Зелена сукняна куртка з чорними ґудзиками була тіснувата йому під пахвами, хоч хлопець і не був плечистий. З закарвашів висувалися червоні руки, незвиклі до рукавичок. Штани жовтуватого кольору були високо підсмикнуті на підтяжках, і з-під них виглядали сині панчохи. На ногах були підбиті гвіздками, погано вичищені грубі черевики.

Почали питати уроки. Новачок слухав усі відповіді з напруженою увагою, неначе проповідь у церкві, не наважуючись навіть спертись на лікоть чи закинути ногу на ногу. Коли о другій годині продзеленчав дзвоник, вихователь мусив нагадати йому стати з нами в пари.

У нас було заведено, заходячи до класу, кидати кашкети на підлогу, щоб рукам було вільніше, причому найбільш "класним" вважалося пошпурити кашкета ще з порога попід лавами аж до стіни, збиваючи густу пилюку.

Чи новачок не помітив цієї процедури, чи не посмів проробити її, — досить, що молитва вже давно скінчилася, а він усе ще тримав свого кашкета на колінах. Це був головний убір мішаного стилю, що поєднував

у собі ознаки гренадерської шапки, уланського ківера, фетрового капелюха, хутряного картуза і нічного ковпака, — словом, одна з тих неоковирних речей, німа потворність яких не менш промовиста, ніж обличчя ідіота. Овальної форми, випнутий на китовому вусі кашкет починався обідком із трьох ковбаскуватих валиків; далі йшла червона околичка, поцяцькована оксамитовими та смушковими ромбиками, над нею — мішкуватий верх, увінчаний картонним багатокутником з хитромудрим стрічковим гаптуванням; на довгому тоненькому шнурочку теліпалася сухозлотна китиця. Кашкет був новенький, козирок аж вилискував.

— Встаньте, — сказав учитель.

Хлопець устав, кашкет упав додолу. Весь клас засміявся.

Він нахилився й підняв кашкета; сусід підштовхнув його ліктем, він упустив кашкета й підняв його ще раз.

— Та годі вам возитися з тією каскою, — сказав учитель; з нього був неабиякий дотепник.

Учні вибухнули дружним реготом. Бідний хлопець зовсім розгубився — він уже не знав, чи йому тримати кашкета в руці, чи кинути додолу, чи одягти на голову. Нарешті він сів і поклав його собі на коліна.

— Встаньте, — повторив учитель, — і скажіть мені ваше прізвище.

Новачок, затинаячись, промимрив щось невиразне.

— Не чую!

Знову почулося те саме невиразне бубоніння, заглушене гигиканням учнів.

— Голосніше! — гукнув учитель. — Голосніше!

Тоді новачок, набравшись духу, роззявив рота аж до вух і загорлав одчайдушно, мов кличучи когось здалеку:

— Шарбоварі!

У класі зчинився неймовірний гамір, що наростав ляскучим crescendo[2] (ми гикали, тюкали, тупали, верещали: "Шарбоварі, Шарбоварі"), потім він потроху розпався на окремі голоси і довго не міг ущухнути, схоплюючись раптом то в одному, то в другому ряді або пирскаючи тут і там стримуваним смішком, наче не до кінця загаслий фейерверк.

Та ось під градом штрафних завдань порядок у класі потроху встановився, і вчитель розібрав, нарешті, слова: "Шарль Боварі", примусивши новачка продиктувати собі ім'я та прізвище, проказати по складах і перечитати цілком, а потім звелів бідоласі сісти на "ослячу лаву" під самою кафедрою. Хлопець хотів був іти, але тут же нерішуче зам'явся на місці.

— Чого вам? — спитав учитель.

— Та каш... — боязко почав новачок, розгублено розглядаючись навколо себе.

— П'ятсот рядків усьому класу!

Цей лютий викрик, подібно до Юпітерового "Quos ego"[3], угамував новий вибух.

— Та заспокойтеся ви кінець кінцем! — додав обурений учитель і, вийнявши з-під шапочки хустку, витер спітніле обличчя. — А ви, новенький, провідмінійте мені двадцять разів письмово *ridiculus sum*[4].

— І вже лагідніше сказав: — Кашкет ваш ніде не дінеться, знайдеться потім.

Нарешті все втихомирилось. Голови посхилялися над зошитами, а новачок просидів цілі дві години у зразковій позі, хоч не раз йому в обличчя летіли галки з жованого паперу, спритно кинуті з кінчика пера. Він тільки втирався рукою і весь час сидів непорушно, не підіймаючи очей.

Увечері, коли ми робили уроки, він вийняв із парти нарукавники, розібрав свої речі, ретельно розлініяв собі папір. Працював він сумлінно, шукаючи в словнику кожне незнайоме слово. Якщо його й не перевели до нижчого класу, то тільки завдяки його постійній старанності: граматичні правила він знав непогано, але зі стилем явно не давав собі ради. Початки латині він вивчив у сільського священика, бо батькам жаль було грошей віддати його раніше до колежу.

Батько його, Шарль-Дені-Бартоломе Боварі, служив колись військовим фельдшером, але десь близько 1812 року прошпетився у призовних справах і змушений був залишити службу. Тоді він скористався своєю вродою, щоб підчепити з льоту посаг у шістдесят тисяч франків, який давав за своєю дочкою торговець головними уборами. Дівчина була без пам'яті від його фігури. Красень і говорун, він хвацько дзенькав острогами, носив пишні вуса й бакенбарди, хизувався дорогими перснями, одягався в яскраві кольори, завжди маючи вигляд бравого вояки і манери розв'язного комівояжера. Одружившись, пан Боварі жив два чи три роки на жінчині кошти, добре обідав, пізно вставав, кутив з довгих порцелянових люльок, бував щовечора як не в театрах, то в кав'ярнях. Потім тесть помер, лишивши їм у спадок якусь мізерію. Боварі обурився, пустився сам у фабричне виробництво, мало не вилетів у трубу й виїхав на село, де сподівався показати себе. Але і в землеробстві він тямив не більше, як у виготовленні ситцю, — коней одривав од польових робіт, бо любив кататися верхи, сам пив свій сидр пляшками замість продавати його бочками, сам поїдав кращу птицю із свого двора, а смальцем, що йому давали свині, шмарував собі

мисливські чоботи. Похазяйнувавши так деякий час, він махнув рукою на свою господарську діяльність.

І ось за двісті франків річної платні він найняв собі в одному селі, на межі Ко й Пікардії, якусь чи то ферму, чи то садибу і, мавши сорок п'ять літ од роду, окопався в ній, досадуючи на свої невдачі, кленучи свою долю, заздрячи всім на світі. Він казав, що розчарувався в людях і вирішив дожити віку в спокої.

Жінка його колись душі в ньому не чула. Вона любила його якоюсь рабською любов'ю, і це ще більше відштовхувало його від неї. Замолоду весела, жвава й привітна, під старість вона стала дразливою, плаксивою, нервовою, — так вино, видихаючись, береться оцтом. Скільки вона перестраждала, без скарг, без докорів, бачивши, як чоловік бігає за сільськими дівками, як він приходить вечорами додому із якихось вертепів, гидко сопучи з переїду і з перепою. Але потім у ній заговорила гордість. Вона вже не плакала, гнітила лють на серці, замкнулася в німому стоїцизмі, який не зраджував її до самої смерті. Завжди вона кудись бігала, про щось клопоталась. Ходила до адвокатів, до голови суду, не забувала термінів сплати по векселях, домагалася відстрочки; дома так само не гуляла — шила, прала, прасувала, давала лад робітникам, платила по рахунках... А її чоловік тим часом і гадки не мав, — сидів собі коло коминка, пихкаючи люльку та знай циркуючи в попіл, а коли й прокидався з своєї буркотливої напівдрімоти, то лише для того, щоб уразити жінку якимсь прикрим словом.

Коли в неї знайшовся хлопчик, його довелося віддати мамці. А як малюка забрали знов додому, його стали пестити, мов якого королевича. Мати напихала його солодощами, батько дозволяв йому бігати босоніж і з глибокодумним виглядом філософа говорив навіть, що хлопець міг би ходити й зовсім голий, як то бачимо у звірів. Всупереч материним турботам, батько висував свій ідеал мужнього дитинства, згідно з яким він гадав виховувати сина. Йому хотілося, щоб хлопець виростав загартований по-спартанському. Тому він клав його спати в нетопленій кімнаті, привчав хлистати ром і глузувати з релігійних процесій. Проте

сумирний від природи хлопчик погано засвоював батьківську науку. Мати завжди тягала його за собою, вирізувала йому малюнки, розповідала казки, виливаючи перед ним у нескінченних монологів свої журливі веселощі, свої лепетливі пестоші. Самотня в житті, вона перенесла на сінка всі свої знебулі, розвіяні амбітні мрії. В думці вона вже бачила його дорослим, гарним, розумним, на службі в міністерстві шляхів або в суді, на якійсь високій посаді. Вона навчила його читати і навіть співати кілька романсів під акомпанемент старенького фортепіано. Проте пан Боварі мало дбав про науку і говорив, що все це ні до чого. Звідки вони дістануть грошей, щоб віддати хлопця в казенну школу, купити йому посаду або пристроїти до торгівлі? Зрештою, не будь плохий, то й так виб'єшся в люди. Жінка тільки губи кусала, а синок тинявся десь по селу.

Він бігав за орачами в поле, ганяв грудками граків, рвав понад ровами шовковицю, пас із хворостиною індиків, ворушив сіно, лазив по лісах, в дощову годину грав у класи на церковній паперті, а по великих святах просився в паламаря подзвонити трохи в дзвони — повисав усім тілом на товстій вірьовці і шугав із нею вгору.

Отак він і виріс, як молодий дубок. Сильний, здоровий, кров з молоком.

Коли хлопцеві сповнилось дванадцять років, мати домоглася, щоб його почали вчити. За цю справу взявся кюре. Але заняття були такі короткі й нерегулярні, що пуття з них виходило мало. Вони відбувалися прихвильем, здебільшого на ходу, в ризниці, коли випадала вільна часина між хрестинами та похороном. Бувало, що кюре посилав за учнем після вечерні, якщо йому нікуди не треба було йти. Він заводив хлопця до себе в кімнату, обидва сідали до столу. Навколо свічки літала мошва й міль; було жарко, хлопець починав клювати носом, а незабаром задавав хрпака вже й добродушний учитель, роззявивши рота і згорнувши руки на животі. Часом священик, вертаючись із требами від якогось хворого, ловив пугуна Шарля серед поля, вичитував йому добре і, щоб не втратити нагоди, загадував йому провідніяти яке-небудь латинське дієслово тут же, під деревом у холодочку. Урок тривав недовго — або

дощ піде, або знайомий чоловік нагодиться. Зрештою, наставник був завжди задоволений з свого учня і навіть говорив, що в цього юнака непогана пам'ять.

Такої освіти було Шарлю замало. Мати поставила питання руба. Батько не заперечував — чи йому совісно стало, чи просто набридло сперечатися. Вирішили тільки почекати ще рік — нехай хлопець сходить до першого причастя.

Минув той рік, минуло півроку, і Шарля таки віддали до руанського коледжу. Батько сам одвіз його до міста наприкінці жовтня, на святого Ромена, коли там починався ярмарок.

Зараз ніхто з нас не міг би пригадати чогось особливого про Шарля Боварі. Це був хлопець як хлопець, поміркованої вдачі: на перервах він грався, в належний час робив уроки, на класних заняттях уважно слухав, у дортуарі добре спав, у їдальні їв з апетитом. У вільний час він ходив до купця-залізняка на вулиці Гантері. Той брав його з інтернату раз на місяць, у неділю, коли крамниця була вже зачинена, і посилав гуляти в порт, подивитися на кораблі, а рівно о сьомій годині вечора приводив його назад до коледжу якраз на вечерю. Щочетверга Шарль писав увечері довгого листа додому, до матері, писав червоним чорнилом і запечатував трьома облатками; потім брався повторяти по конспекту історію або читав обшарпаний том "Анахарсіса"[5], що валявся в кімнаті для занять. Під час прогулянок він розмовляв із служником, що був, як і він, із села.

Завдяки своїй старанності він завжди був у числі середніх учнів, а одного разу навіть вийшов на перше місце з природознавства. Але в кінці третього року навчання батьки забрали його з коледжу, щоб він студіював медицину; вони були певні, що на бакалавра Шарль підготується самотужки.

Мати напирала йому квартиру — невеличку кімнату на п'ятому поверсі — у знайомого фарбаря на вулиці О де Робек. Вона домовилась із

хазяїном про харчування, придбала синові меблі — стіл і два стільці, привезла з села старе ліжко з вишневого дерева, купила чавунну грубку з запасом дров, щоб бідна дитина не мерзла. І через тиждень поїхала додому, суворо наказавши синові поводитися як слід, шануватися, — адже він тепер порядкуватиме сам собою.

Познайомившись із програмою занять, Шарль довго ходив, як очманілий: курс анатомії, курс патології, курс фізіології, курс фармацевтики, курс хімії, і ботаніки, і клініки, і терапевтики, не кажучи вже про гігієну, і енциклопедію медичних наук. Всі ці незрозумілі "логії" та "евтики" здавались йому ніби дверима до якогось храму, оповитого таємничим мороком.

Він не тямив нічогосінько, хоч як уважно слухав викладачів. А проте намагався працювати — позаводив загальні зошити для всіх дисциплін, відвідував усі лекції, не пропускав жодного клінічного заняття. Він виконував свої щоденні завдання, як та коняка, що крутиться з зав'язаними очима на топчаку й сама не знає, що робить.

Щоб у сина не було зайвих витрат, мати передавала йому щотижня по шматку смаженої телятини. Уранці, повернувшись з лікарні, він снідав м'ясцем, тупаючи ногами, щоб зігрітися. Потім треба було бігти на лекції, в анатомічний театр, у лікарню і вертатись додому через усе місто. Увечері, пообідавши сяк-так у хазяїна, Шарль ішов до себе нагору і знову сідав за науку біля розжареної грубки, — змокрила одежа аж парувала на ньому.

В погоже, тепле літнє надвечір'я, коли вулиці порожніють і служниці виходять за ворота пограти в м'яча, він розчиняв вікно й спирався на лутку. Прямо під ним, граючи жовтими, фіалковими й синіми тонами, поміж мостами та решітками набережної протікала річка, що робила з цієї частини Руана якусь невдалу карикатуру на Венецію. Де-не-де над водою сиділи навпочіпках робітники, мили руки. На жердках, що стирчали з горищ, сушилися мітки бавовняної пряжі. А перед ним, над дахами будинків, даленіло базхмарне небо і червоно сідало сонце. Ех,

яка краса тепер там, у селі! Яка приємна прохолода в буковому гаї! І Шарль широко роздував ніздрі, ніби вдихаючи далекі любі пахощі рідних полів.

Він аж змарнів тут, витягнувся, обличчя його набрало сумовитого виразу і від того стало майже привабливим.

Через деякий час він поволі забув свої добрі наміри. Спочатку випадково, з неувважності, пропустив демонстрацію хворого, другого дня не пішов на лекцію, а там і зовсім махнув рукою на заняття, добравши смаку в безділлі.

Він унадився до шинку, став грати в доміно. Сидіти щовечора в неохайній харчевні й стукати по мармуровому столику кісточками з чорними вічками здавалося йому якимсь дорогоцінним актом незалежності, що підносив його у власних очах. Це було для нього ніби вступом у світ, першим зіткненням із забороненими втіхами; входячи до шинку, він брався за клямку з майже почуттєвою насолодою. Стримувані доти нахили прорвалися на волю... Він виспівував на товариських гулянках веселі куплети, захоплювався піснями Беранже[6], навчився робити пунш і нарешті спізнав таємницю кохання.

Не диво, що з такою підготовкою Шарль з тріском провалився під час випускних екзаменів на звання санітарного лікаря. А дома ждали вже сина на вечір, щоб відсвяткувати його успіх!

Він подався додому пішки, спинився край села, викликав матір і розповів їй усе. Вона простила його, обвинувативши в невдачі несправедливих екзаменаторів, пообіцяла влаштувати якимсь справу і трохи підбадьорила сина. Батько узнав правду лише на п'ятий рік; вона вже втратила свою гостроту, і старий примирився з нею. До того ж він не міг припустити думки, щоб його потомок та був тупий.

Отже, Шарль знову засів за науку й добре підготувався з усіх предметів, визубривши напам'ять усі питання, і склав іспити цілком пристойно. То-то було радості для матері! Дома влаштували з цього приводу урочистий обід.

Де ж йому тепер практикувати? У Тості. Там був лише один лікар, та й той старий. Пані Боварі давно вже чекала його смерті, і не встигли дідуся спорядити в останню дорогу, як Шарль уже оселився навпроти як його наступник.

Але виховати сина, вивчити його на лікаря і влаштувати в якомусь Тості — це ще далеко не все: треба було оженити його. І мати знайшла собі невістку — вдову судового пристава з Дьєппа, що мала сорок п'ять років і тисячу двісті ліврів річного доходу.

Хоч пані Дюбюк була негарна, суха, як тараня, і прищувата, як ропуха, від сватачів не було відбою. Щоб домогтися свого, пані Боварі мусила всіх їх відсторонити; особливо спритно обійшла вона одного ковбасника, за якого тягнули руку церковники.

Шарль сподівався, що одруження поліпшить його становище, гадав, що стане вільнішим, буде порядкувати сам собою і своїми грішми. Але жінка взяла його в шори; він мусив говорити на людях так, а не отак, постити по п'ятницях, одягатися, як веліла дружина, правити за її наказом гонорар з пацієнтів. Вона розпечатувала його листи, стежила за кожним його кроком і підслухувала у ванькирчику, коли він приймав у кабінеті пацієнток.

Щоранку їй притьмом бажалося шоколаду, щохвилини треба було з нею панькатися. Вічно вона ахала та охала — як не нерви, то груди, то погане самопочуття. Та чого він рипається туди-сюди, та чого він десь ходить — їй самій нудно, та чого він вернувся — не інакше, як полюбуватися її смертю. Увечері, коли Шарль приходив додому, вона витягала з-під ковдри свої довгі та худючі руки, обіймала його за шию,

садовила на ліжко й виливала йому свої гіркі жалі: він до неї байдужий, він кохає іншу! Недарма люди говорили, що вона буде за ним нещасна!.. І завжди кінчала проханням — якихось солодких ліків і хоч трошечки більше ласки.

II

Однієї ночі, годині об одинадцятій, вони прокинулись від кінського тупотіння. Щось під'їхало конем до самого ґанку. Служниця полізла на горище, відчинила дахове віконце і вступила в переговори з верхівцем, що стояв унизу. Він приїхав по лікаря, має з собою листа. Настазі, кулячись від холоду, спустилася вниз по драбині й повідмикала замки та повідсувала засуви. Чоловік устав із коня, пішов слідом за служницею і вдерся просто в спальню. Видобувши з-під вовняної шапочки з сірими китицями загорненого в ганчірку листа, він шанобливо передав його Шарлю; той сперся ліктем на подушку і став читати. Настазі присвічувала йому, стоячи в узголів'ї. Жінка засоромилась і відвернулась до стіни.

У листі, припечатаному синьою сургучевою печаткою, лікаря просили негайно приїхати на ферму Берто — вправити зламану ногу. Але ж від Тоста до Берто — через Лонгвіль і Сен-Віктор — буде добрих шість льє, а ніч стояла темна, хоч в око стрель. Пані Боварі-молодша боялася, щоб із чоловіком чогось не скоїлося. Стали на тому, що конюх, який привіз листа, поїде попереду, а Шарль вирушить за три години, коли зійде місяць. Йому назустріч буде вислано хлопця — показати дорогу до ферми та відчинити ворота.

О четвертій годині ранку, добре закутавшись у плащ, Шарль вирушив в дорогу. Ще не розбуркавшись від сну в теплій постелі, він дрімав, заколисуваний спокійною риссю конячини. Коли вона раптом зупинялась на межівниках перед виїмками, обсадженими глодом, Шарль зненацька прокидався, згадував про зламану ногу і перебирав у пам'яті всі відомі йому види переломів. Дощ перестав; благословлялося на світ, і пташки, настовбурчившись пір'ячком під холодним досвітнім вітром, нерухомо сиділи на голому яблуневому гіллі. Попереду, скільки оком

сягнути, широко стелилися рівні поля; лиш де-не-де фермерські садки мріли темно-бузковими плямами на цій безмежній сірій оболоні, що зливалася ген на обрії з похмурим небом. Вряди-годи Шарль розплющував очі, але втома брала своє — його знову хилило на сон, і він поринав у якусь півдрімоту, що в ній недавні враження химерно перепліталися зі спогадами минулого: він відчував якусь роздвоєність, був водночас студентом і жонатим; лежав у постелі, як допіру, і проходив по хірургічній палаті, як колись. Гарячий дух припарок мішався у нього в голові зі свіжим запахом роси; йому вчувалось бряжчання металевих сіток на лікарняних ліжках і сонне жінчине дихання... Під'їхавши до Вассонвіля, він побачив хлопця, що сидів на окопчику.

— Це ви будете лікар? — спитав хлопець і, почувши відповідь Шарля, взяв у руки свої дерев'яні черевики і побіг підтюпцем поперед нього.

По дорозі лікар довідався од малого провозатого, що добродій Руо — дуже заможний хазяїн, ногу зламав собі минулого вечора, вертаючи од сусіда з хрещенського пирога. Оце вже два роки, як він удовіє. При ньому живе тільки дочка-панночка, допомагає йому по господарству.

Колії на шляху стали глибші; ще трохи — от вам і ферма Берто. Тут хлопчик шмигнув у якусь дірку, побіг поза парканом і розчинив ворота. Кінь сковзався по мокрій траві, Шарль пригинався, щоб не зачепитись об нависле гілля. Собаки аж захиналися коло будки, рвучися на цепу. Коли Шарль в'їхав у двір, кінь злякався й шарпнувся вбік.

Ферма була в гарному стані. Через відчинені ворота в стайнях видно було добрі тяглові коні, що спокійно жували сіно з нових ясел. Уздовж господарських будівель парувала величезна купа гною, а в ній греблися кури та індики, ще й п'ятеро чи шестеро павичів — гордість тутешніх фермерів. Кошара була довга, стодола висока, з чепурними гладенькими стінами. Під повіткою стояли два чималі вози та четверо плугів; тут же висіли батоги, хомути, черезсідельники, наритники й сині повстяні пітники, притрушені дрібною потертю, що сипалася з сінника.

Симетрично обсаджений деревами двір похило підіймався вгору, коло копанки весело джеркотіли гуси.

Назустріч панові Боварі з дому вийшла молода жінка в синій мериносовій сукні з трьома оборками. На плиті в горщиках і казанах варилося снідання для челяді. На коминку сушилася змочка одежа. Жаровня, щипці для вугілля й горло піддувального міха — усе це величезних розмірів — вилискували, мов полірована сталь, а на миснику вишикувалася ціла батарея кухонного посуду, в якому мерехтливо відсвічувало і яскраве полум'я вогнища, і перші сонячні промені, що пробивалися крізь шибки.

Шарль піднявся на другий поверх до хворого. Той лежав під ковдрами, обливаючись потом, відкинувши далеко вбік свій нічний ковпак. Це був опецькуватий чоловічок років під п'ятдесят, білолиций, голубоокий, лисуватий спереду, з сережками у вухах. В узголів'ї стояла на стільці чимала карафка горілки, з якої він час від часу наливав собі по чарочці "для охоти". Але, побачивши лікаря, бідолаха ніби зів'яв, покинув лаятися — а лаявся він уже дванадцять годин поспіль — і тільки жалібно постогнував.

Перелом був простісінський, без жодного ускладнення. Нічого кращого Шарль не міг би й бажати. І ось, пригадавши собі, як поводитися з пораненими його вчителі, він став розважати пацієнта всякими жартами; ці хірургічні пестоші подібні до олії, якою змащують ланцети. З возовні принесли на лубки в'язку дранини. Шарль вибрав одну дранку, розколов її на кілька скіпок і вискоблів скляною скалкою; тим часом наймичка роздирала простирадло на бинти, а панна Емма шила подушечки. Вона довго не могла знайти свого несесера, і батько аж розсердився; не відповідаючи ні слова на його докори, вона швидко шила, раз у раз колола собі пучки і тут же підносила руку до рота — виссати кров.

Шарля вразила білість її нігтів. Вони були блискучі й звужені на кінчиках, відполіровані краще від дьєппської слонової кості[7] і підрізані у

формі мигдалин. Проте руки в дівчини були не дуже гарні — не досить білі й трохи сухорляві; та й взагалі вони були довгуваті і позбавлені м'якої округлості в контурах. А що вже очі, то вони справді були прекрасні — карі, аж ніби чорні, вони дивилися на вас з-під довгих вій щиро, сміливо і довірливо.

Після перев'язки добродій Руо запросив лікаря попоїсти трохи на дорогу.

Шарль зійшов у залу на нижньому поверсі. Там, на невеличкому столику коло великого ліжка під перкалевим балдахіном, на якому були намальовані турки, стояли два прибори і срібні келишки. З високої дубової шафи, що стояла проти вікна, пахло ірисом і свіжовибіленим полотном. Долі по кутках стояли лантухи збіжжя — лишок, що не вліз у сусідню комору, куди вели три кам'яні приступки. На зелено пофарбованій стіні, що вже трохи полупилась від вогкості, висіла на гвіздку єдина оздоба кімнати — голова Мінерви, намальована вуглем і вправлена в позолочену рамку. Внизу готичними літерами було написано: "Дорогому татові".

За столом говорили спочатку про хворого, потім про погоду, про сильну холоднечу, про те, що ночами в полі бігають вовки. Панні Руо дуже невесело живеться на селі, особливо тепер, коли на її руках усе хазяйство. У кімнаті було холоднувато, і вона злегка тремтіла, від чого повненькі губи в неї розтулялися. У хвилини мовчання вона мала звичку їх прикушувати.

Білий виложистий комірець низько відкривав її шию. Її чорняве волосся розділялося тонким, злегка вигнутим проділом на два бандо, так гладенько зачесаних, що вони створювали враження суцільної маси; ледь закриваючи вуха, вони зливалися позаду в пишному шиньйоні і відтіняли скроні хвилястою лінією. Таку зачіску сільський лікар бачив уперше в житті. Щічки в панночки були рожеві. Між двома ґудзиками корсажа в неї був застромлений, як у чоловіка, черепаховий лорнет.

Перед тим як їхати Шарль пішов попрощатися з дядьком Руо, а потім повернувся в залу, де Емма стояла край вікна й виглядала в сад на повалені вітром тички для квасолі. Вона обернулась і спитала:

— Ви щось забули?

— Так, пробачте, десь тут мій нагай, — відповів Шарль і почав нишпорити на ліжку, за дверима, під стільцями.

Нагай упав додолу в суточки між мішками і стіною. Панна Емма помітила його і нагнулась над мішком. Шарль ввічливо кинувся на допомогу, простягнув руку одночасно з нею і ненароком черкнувся грудьми об спину дівчини, що нахилилася перед ним. Вона випросталась і, зашарівшись, глянула на нього через плече, подаючи нагай.

Шарль обіцяв заглянути до хворого через три дні, натомість заявився вже другого дня, потім навідувався регулярно двічі на тиждень, а то й частіше, ніби помилившись.

Тим часом усе йшло гаразд, нога заживала як слід, і коли на сьомому тижні дядько Руо спробував пройтися сам по своїй "хатині", про пана Боварі пішла слава, як про доброго лікаря. Дядько Руо казав, що так, як він, не лікують і найперші доктори з Івето, ба і з самого Руана.

Шарль і не задумувався над тим, чого це йому так полюбилося їздити на ферму Берто. Якби він став дошукуватися причини, то, напевне, приписав би це вчашання серйозності медичного випадку, а може, й надії на добрий заробіток. Але чи справді через це його візити на ферму були якимось приємним винятком із усіх його нудних, буденних занять? Виряджаючись у Берто, він уставав спозранку, по дорозі підганяв коня, пускав його бігом, не доїжджаючи до ферми, зіскакував додолу, витирав чоботи об траву і натягав чорні рукавички. Він полюбив в'їжджати в широкий двір, відхиляючи плечем ворота, полюбив горластого півня, що кукурікав на огорожі, і хлопців-наймитів, що вибігали його зустрічати.

Полюбив стодолу і стайні, полюбив дядька Руо, який розгонисто ляпав його по руці, величаючи своїм рятівником, полюбив цокіт маленьких дерев'яних черевичків панни Емми по чисто вимитій кахляній підлозі на кухні. Від високих підборів дівчина здавалася трохи вищою на зріст, і коли вона йшла поперед Шарля, дерев'яні підосви швидко підскакували й сухо ляскали об шкіряні ботики.

Вона щоразу проводила його до першої сходинки рундука. Якщо коня ще не було, вони чекали його разом. Прощалися в домі і більше вже не розмовляли; свіжий вітер, обвіваючи дівчину, ворушив її волоссячко на потилиці або грався зав'язками фартушка, що тріпотіли в неї на стегнах, як прапорці. Одного разу була відлига; мокро вилискувала кора на деревах у садку, з покрівель капало. Емма постояла на порозі, потім сходила за парасолькою, відкрила її. Пронизана сонцем сиза шовкова парасолька відкидала рухливі бліки на її біле личко. А вона усміхалась лагідному теплу і слухала, як падають краплі на напнутий муар.

Коли Шарль тільки ще почав їздити на ферму Берто, пані Боварі-молодша завжди було розпитувала, як ідеться хворому, і навіть виділила для добродія Руо окрему сторінку в своїй обліковій книзі. Але прочувши, що в нього є дочка, вона кинулась розпитувати по людях і довідалась, що панночка Руо виховувалася в монастирі урсулинок[8], дістала, як то кажуть, прекрасну освіту, отже, танцює, малює, вишиває, знає географію і бринькає на фортепіано... Ну, це вже занадто!

"Так ось воно що! — думала жінка, — Так ось чому він аж сяє увесь, коли виряджається до неї! Так ось чому він убирається в новий жилет і навіть не боїться попасти в ньому під дощ... Ах вона ж зміюка! Зміюка!"

І лікарша інстинктивно зненавиділа дівчину. Спершу вона закидала Шарлю на здогад, але він не розумів; потім робила йому загальні зауваження, на які він не відповідав, боячися бурі; нарешті перейшла до лобових атак, і він розгубився. І чого б ото йому їздити в Берто? Адже добродій Руо вже одужав, та ще й досі йому не заплатив. О, вона знає

чого: там же є одна особа — і розмовниця, й рукодільниця, і розумниця... Так ось чого йому заманулося — городянок!

— Де ж таки, — не вгавала вона, — чим не панночка ота дочка дядька Руо? Дід у неї свині пас, а материн двоюрідний брат мало під суд не попав за бійку! І вона ще приндиться, мов справді щось путнє, та до церкви у шовках ходить, ніби графиня яка. А бідному батькові, якби ріпа торік не вродила, не було б чим недоїмки платити!

Шарлю обридло все це, і він перестав їздити на ферму. Після нескінченних сліз і поцілунків, у любовному надпориві Елоїза змусила його запрягтися на молитовнику, що він більше там не буватиме. Отже, він скорився; але сміливість бажання бунтувала в ньому проти такої рабської поведінки. Наївно лицемірячи сам із собою, він вирішив, що заборона бачитися з Еммою надає йому незаперечне право кохати її. До того ж удова була сухорлява, зуби мала конячі, цілий рік куталась у маленьку чорну шаль, кінчик якої теліпався в неї між лопатками, її кощавий стан обтягувався бахматими сукнями, що не доходили їй до кісточок, так що завжди видно було сірі панчохи, на яких перехрещувалися зав'язки незграбних черевиків.

Часом до них приїздила Шарлева мати. Невістка за кілька день управила свій розум свекрусі, і вони разом заходжувалися пиляти його у дві пилки, допікаючи різними повчаннями та зауваженнями: і чого це він їсть, як не в себе, і чого ото частувати вином кого попало, і що за дурна впертість — не носити фланелевої білизни!

Якось напровесні інгувільський нотаріус, у якого вдова Дюбюк зберігала свої капітали, накивав п'ятами, прихопивши з собою всі гроші, що були у нього в конторі. Правда, в Елоїзи ще лишилося трохи майна — пай, укладений нею в корабель (за її словами, шість тисяч франків), та будинок на вулиці Сен-Франсуа, — але, по суті, вона з усіх своїх хвалених достатків принесла в дім лише трохи меблів та дещо з манаття. Згодом усю цю справу вивели на чисту воду. Виявилося, що будинок у Дьєппі заставлено й перезаставлено до цурочки; скільки грошей зберігалось в

нотаріуса — бог його святий знав, з паю корабельного ледве на тисячу екю набралось. Словом, дамочка вміла брехати хіба ж так! Пан Боварі-батько аж стільця розхряпав об кам'яну підлогу, гримаючи на жінку, що зав'язала світ синові з цією проклятою шкапою, на якій збруя і шкури не варта... Старі приїхали в Тост і зажадали пояснень. Відбулася бурхлива сцена. Заплакана Елоїза кинулась Шарлю на шию, благаючи захисту. Йому довелося заступитись. Батько й мати розсердились і поїхали.

Але удар був заподіяний. Через тиждень, коли Елоїза розвішувала у дворі білизну, в неї пішла горлом кров, а другого дня — Шарль саме одвернувся, щоб запнути вікно фіранкою — вона сказала: "Ох боже мій", — зітхнула і зомліла. Не зомліла — вмерла. Так несподівано!

Коли на кладовищі все скінчилось, Шарль повернувся додому. Внизу нікого не було; він пішов у спальню й побачив жінчину сукню, що висіла над ліжком. І тоді, спершись на письмовий стіл, він просидів у журливій задумі до пізнього вечора. Вона ж його любила, як-не-як.

III

Одного ранку дядько Руо привіз Шарлю плату за вилікувану ногу — сімдесят п'ять франків монетами по сорок су та ще індичку. Він чув про горе, що спіткало лікаря, і намагався втішити його.

— Знаю, знаю і я таке лихо, — казав він, плескаючи його по плечу, — бодай його нікому не знати! І я, коли свою покійницю поховав, то все було іду кудись у поле, щоб людей не бачити; упаду десь під деревом, та вже плачу-плачу, та все бога кличу, та все йому верзу — що, й сам не знаю... Побачу було крота на гілляці[9] — висить, а черва аж кишить йому в животі, — та й думаю: чому і я не здох? А як згадаю, що інші в цей час до жінок своїх туляться, то було аж по землі ціпком щосили б'ю. Просто як стерявся; і їсти не їв нічого, повірите, гидко було й подумати йти в харчевню, не то що... А тоді, дивись, потихеньку та помаленьку — минає зима, минає й весна, минає літо, минає й осінь — і все те пройшло,

сплило крапля по краплі, розвіялось крихта по крихті. Сплило, пройшло чи, може, сказати б, уляглося, бо отутечки насподі щось воно та є, наче як муляє коло серця... Та вже коли нам так на роду написано, то що ж діяти, пощо убиватися? Мертвого не воскресити... Усе минеться, пане Боварі, киньте лихом об землю! Ось приїздить лишень до нас, дочка моя частенько за вас згадує, чого це, каже, він мене забуває. Незабаром весна — приїздить, кроликів трохи постріляємо, і вам охотніше буде.

Шарль послухався й поїхав у Берто. Усе там було по-старому, як і п'ять місяців тому, тільки груші стояли вже в цвіту та дядько Руо зовсім оклигав, мотався туди-сюди по хазяйству, і на фермі ніби аж повеселішало.

Вважаючи за свій обов'язок оточити лікаря всілякою увагою — горе ж яке у чоловіка! — старий прохав його не ходити простоволосим, говорив до нього пошепки, як до хворого, і навіть удавав, що сердиться, коли гостеві не зготували на обід чогось легенького — крему якогось чи грушевого узвару. Коли Руо став розповідати анекдоти, Шарль упіймав себе на тому, що сміється, але тут же враз згадав про жінку й нахмурився. Подали каву, він перестав про неї думати.

Він згадував про неї все рідше й рідше, звикаючи жити одинцем, а приємне відчуття незалежності допомагало йому забувати про самотність. Тепер він міг снідати й обідати, коли йому заманеться, міг коли завгодно виходити з дому й повертатися, не даючи нікому звіту, а коли дуже стомлювався, сміло розлягався на ліжку на всю широчінь. І він вилежувався, ніжився, вислухував від знайомих слова співчуття. Крім того, смерть жінки чимало сприяла поширенню його практики. Цілий місяць усі водно говорили: "Бідний лікар! Таке нещастя!" Ім'я його набуло популярності, клієнтура збільшилася; до всього, він бував у Берто, скільки хотів. У ньому ворушилась якась невиразна надія, якесь передчуття щастя. Коли він пригладжував перед дзеркалом бакенбарди, йому здавалося, що він ніби покращав на виду.

Одного дня він заїхав на ферму о третій годині; усі працювали на полі. Він зайшов на кухню, але спочатку не помітив Емми: віконниці були зачинені. Сонячне проміння продиралось крізь щілини, бігло тоненькими смужками по кахляній підлозі, заламувалось на різках меблів і тремтіло зайчиками по стелі. По столу лазили мухи, заповзали в неміті склянки і дзижчали, тонучи на дні в недопитках сидру. Од світла, що проходило через комин, оксамитом вилискувала сажка на чавунній плиті і сизувато голубів прочахий попіл. Емма шила, сидячи між коминком і вікном, — вона була без хустки, на голих плечах перлилися крапельки поту.

По сільському звичаю, вона запропонувала Шарлю випити. Він одмовлявся, вона стала припрохувати і нарешті сказала, що сама з ним вип'є чарочку лікеру. Діставши з шафи пляшку кюрасо і дві чарки, вона налила в одну по самі вінця, а в другу тільки крапнула і, цокнувшись із Шарлем, піднесла свою чарку до уст. Чарка була майже порожня, Емма перехилилася назад, закинувши голову й витягнувши шию, випнула губи і сміялась, бо пити було нічого: просунувши язичка між білими дрібними зубками, вона злизувала лікер із самого денця.

Емма знову сіла до роботи — штопати білу бавовняну панчошу. Вона працювала, схиливши голову, й мовчала; Шарль і собі не говорив ні слова. Вітерець, що піддував під дверима, кружляв вихорці пилу по кахляній підлозі; Шарль слідкував за ними і чув тільки, як стукотить у нього в скронях та десь далеко у дворі кудкудаче курка. Час від часу Емма прохолоджувала собі щоки, прикладаючи до них долоні, а потім холодила руки об залізну ручку великих кухонних щипців.

Вона поскаржилась, що в теплу погоду на неї часом нападають памороки, спитала, чи не допомогли б від цього морські купання; далі стала розповідати про монастир, а Шарль їй про свій колег, і вони потроху розговорились. Потім вони пішли в Еммину кімнату. Вона показала йому свої старі ноти, книжки, якими її премійовано за успіхи в навчанні, вінки з дубового листа, що валялись у шафі в нижній шухляді. Потім заговорила про свою матір, про кладовище і навіть показала Шарлю грядку в квітнику, що з неї вона першої п'ятниці кожного місяця рвала квітки на

материну могилку. Але їхній садівник не тямить своєї справи, та й взагалі прислуга в них нікуди не годиться. Як би вона хотіла жити в місті — хоча б узимку! Правда, влітку на селі, може, ще нудніше: дні такі нескінченно довгі... І, залежно від змісту говореного, Еммин голос то бринів дзвінко й чисто, то нараз ніби поймався млосним серпанком і переходив у протяжні модуляції, завмираючи майже до шепотіння, наче вона розмовляла сама з собою; вона то весело дивилася широко розплющеними наївними очима, то злегка мружилась, і в погляді її імлилася нудьга, снувались невиразні мрії.

Увечері, повертаючись додому, Шарль пригадував одну за одною всі її фрази, намагаючись якнайточніше відтворити й доповнити їх зміст, щоб уявити собі, як вона жила до їхнього знайомства. Але йому ні разу не пощастило побачити її в думках якоюсь інакшою, не такою, якою вона явилась йому вперше або якою він її щойно покинув. Потім він став думати, що з нею буде, коли вона вийде заміж. І за кого? Гай-гай! Дядько Руо такий багатий, а вона... вона така вродлива! Та личко Емми знову й знову снувалось йому перед очима, і щось монотонне, як хурчання дзиґи, одно туркотіло йому у вуха: "А що, якби женитися?" Уночі він не міг заснути, у горлі мов що давило, його мучила спрага; він устав, напився води з глечика і розчинив вікно. Ніч була зоряна, повівав теплий вітерець, десь далеко валували собаки. Шарль повернув голову в той бік, де була ферма Берто.

"Ех, впіймав не впіймав, а погнатись можна!" — подумав Шарль і вирішив при першій же нагоді завести річ про сватання, але щоразу, коли така нагода траплялась, у нього прилипав язик до гортані — він не міг знайти потрібних слів.

Дядько Руо був не від того, щоб випхати за когось доньку: яка з неї користь у господарстві? Він, щоправда, не сердився на неї — хіба з таким розумом та з хліборобством возитися? Це ж проклята богом праця — де бачили, щоб хто з хліборобів вибився в мільйонери? От хоч би й сам старий — не те що не багатішав, а з року в рік мав збитки. Якщо він добре збував свої продукти, кохаючись у хитрощах комерції, то власне до

господарювання, до порядкування фермою він мав абиякі здібності. Перериватись на роботі він не думав, зате не скупився робити видатки на власні потреби, — любив добряга смачно попоїсти, жити в теплі і м'яко спати. Любив міцний сидр, сочисту печеню та добру каву з ромом. Обідав він на кухні сам-один, примостившись край коминка за маленьким столиком, якого туди вносили вже накритим, як у театрі.

Отже, постерігши, що в присутності Емми в Шарля червоніють щоки, він уже здогадався, що діло пахне сватанням, і заздалегідь обміркував, як йому повестись. Лікар був, щоправда, в його очах молявкою — не такого б зятя бажалося мати старому, але, кажуть, він чоловік порядний, ощадливий, освічений, такий за посагом дуже тягтися не буде. А дядькові Руо, як на те, довелось нещодавно продати двадцять два акри свого маєтку, бо заборгував чимало грошей і муляреві, і лимареві, та й винотоку треба полагодити. Тому він і порішив: "Посватає — оддам".

Перед Михайловим днем Шарль приїхав у Берто на цілих три дні. Останній день пройшов, як і два попередні, — він усе відтягував розмову з хвилини на хвилину. Дядько Руо пішов проваджати Шарля; вони йшли торованим шляхом і вже мали прощатися — треба було зважитись.

Шарль дав собі останню відстрочку до краю живоплоту і, нарешті, проминувши його, пробурмотів:

— Добродію Руо, я маю вам щось казати.

Обидва стали. Шарль мовчав.

— Кажіть — послухаю. А може, й не треба. Ви думаєте, я не знаю? — засміявся тихенько дядько Руо.

— Дядьку Руо... дядьку Руо... — мимрив Шарль.

— Та чого там, я до того торгу й пішки, — вів далі фермер. — І у дівчинки, я гадаю, те саме на думці, проте слід усе-таки в неї поспитати. Ви собі йдіть помалу, а я вернуся додому. Тільки ж глядіть, якщо вона скаже "так", ви не вертайтеся назад, знаєте, щоб не було поговору, та і їй буде ніяково. А щоб вам тут не мліти душею, я розчиню віконницю навстіж, до самої стіни — ви побачите і через пліт.

І пішов.

Шарль прив'язав коня до дерева, звернув на стежку й почав вичікувати. Минуло півгодини, потім він налічив ще дев'ятнадцять хвилин по годиннику. Раптом щось стукнуло об стіну — віконниця розчинилася, прогонич ще дрижав.

Другого ранку о дев'ятій Шарль був уже на фермі. Коли він увійшов, Емма зашарілася, хоч для годиться намагалась усміхатися. Дядько Руо обійняв майбутнього зятя. Про грошові справи розмови й не заводили — мали ще час, однаково не випадало вінчатися, поки Шарль не відбуде жалоби, цебто до тієї весни.

Зима пройшла в обопільному чеканні. Панна Руо клопоталася своїм посагом. Дещо замовили в Руані, а сорочки й чепчики вона шила сама, зробивши викройки з модного журналу. Коли Шарль приїздив на ферму, говорили про готування до весілля, обмірковували, у якій кімнаті справляти обід, прикидали, скільки треба буде якої страви і що подавати на закуску.

Емма хотіла була вінчатися обов'язково опівночі, з факелами, але дядько Руо не розумів таких забаганок. Відгуляли добре весілля: гостей було аж сорок три чоловіки, за столом сиділи шістнадцять годин, наступного ранку все почалося спочатку; догулювали ще й кілька днів потому.

Гості стали з'їжджатися з раннього ранку — в каретах, таратайках, бідарках, у старосвітських базверхих кабріюлетах, у критих повозках із шкіряними завісами; молодь із навколишніх сіл приїхала на довгих возах, де хлопці стояли в ряд по краях і, щоб не впасти, тримались за полудрабки: коні бігли підтюпцем, і на вибоях добряче підкидало. Деякі приїхали за десять миль — із Годервіля, Норманвіля і Кані. Були запрошені всі родичі молодого й молодії. Хазяї помирилися з приятелями, з якими були в сварці, викликали листами і таких знайомих, яких віддавна втратили з очей.

Час від часу з-за огорожі чулося ляскання батога; незабаром розчинялися ворота, до двору вкочувалась таратайка. Вона щодуху підлітала до самого ґанку, круто спинялась і швидко порожніла. Люди вилазили з неї з обох боків, розтираючи собі коліна та потягаючись. Жінки були в чепчиках, у сукнях міського фасону, з золотими ланцюжками від годинників, у пелеринах, кінці яких схрещувалися на поясі, або запнуті в кольорові хустки, що пришпилювалися на спині, не закриваючи ший. Хлопчики, одягнені однаково з батьками, почувались, очевидно, дуже незручно в новеньких костюмах (декотрі з них уперше на віку взулись у чобітки), а поруч з ними, не пускаючи пари з уст, стояла в білому платтячку, пошитому до першого причастя і надточеному для такої урочистої okazji, якась дівчина років чотирнадцяти чи шістнадцяти — рідна або двоюрідна сестра, — уся червона, зніжковіла, на помаджену трояндовою помадою, вона дуже боялася замазати свої білі рукавички. Конюхів не вистачало, і чоловіки, закотивши рукава, самі заходжувалися розпрягати коні. Одягнені вони були по-різному, як до суспільного становища — хто у фраку, хто в сюртуку, хто в піджаку, а хто і в куртці. Фраки були добротні, дбайливо бережені й шановані всією родиною, видобувані з шафи лише в найбільші свята; сюртуки з довгими лапами, що маяли на вітрі, з циліндричними стоячими комірами і широкими, з мішок завбільшки, кишенями; піджаки грубого сукна, до яких носили звичайно кашкети з мідною крайкою на козирку; куценькі куртки з парюю тісно — ніби очі — посаджених на спині ґудзиків і з такими цупкими фалдами, наче їх витесано з одної колоди. Деякі з запрошених (таким, само собою, випадало сидіти на нижньому кінці стола) були в

святкових блузах — з викотистим аж до плечей коміром, з рясними складками на спині, — низько підперезані шитим паском.

А накрохмалені сорочки випиналися на грудях панциром! Усі мужчини попідстригалися напередодні, вуха в них відстовбурчувались; усі були чисто виголені; деякі голились удосвіта, потемну, і порізалися попід носом або поздирали шкіру на щоках; ті садна, завбільшки з трифранковик, почервоніли, обвітрились по дорозі, і білі гладкі обличчя здавались розписаними під рожевий мармур.

Від ферми до мерії було всього з півмилі, і туди рушили пішки. Поверталися з вінчання так само пішки. Спочатку весільний поїзд тягнувся суцільною вервечкою — ніби різнобарвний шарф звивався по вузькій стежці, що бігла поміж зеленими вівсами; але скоро він подовшав, розпавшись на менші гуртки; люди балакали й не поспішали. Попереду виступав музика зі скрипкою, перевитою атласними стрічками; за ним ішли молодий з молодю, батьки, далі впереміш родичі та знайомі. Малюки залишились десь позаду — обривали вівсяні волотки, бавилися собі нишком. Плаття у Емми було довге й трохи волочилося по землі; часом вона зупинялась підібрати його і за одним заходом обережно знімала затягнутими в рукавички пальцями якусь зілину чи реп'яшок, а Шарль стояв коло неї, опустивши руки. Дядько Руо, у новому циліндрі й чорному фраку з рукавами аж до самих пучок, вів під руку пані Боварі-матір. А пан Боварі-батько, гордуючи в глибині душі цією компанією, з'явився в простому однобортному сюртуку військового крою і тепер правив корчемні компліменти якійсь білявій хуторяночці. Та присідала, червоніла, не знала, що відповідати. Інші весільчани гомоніли про се, про те або викидали тихцем різні коники, щоб потім веселіше тулялося; настороживши вуха, можна було розчути в полі "тілі-тілі" — то скрипаль витинав десь попереду. Помітивши, що весілля відстало від нього, він спинявся трохи відсапнути, довго натирав смичка каніфоллю, щоб краще цигикав по струнах, а потім знову рушав, водячи грифом зверху вниз і знизу вверх — це він відбивав сам собі такт. Від того грання ще здалеку сполохувалось дрібне птаство.

Стіл накрили на дворі, під возовнею. На столі красувалися чотири філе, шість курячих фрикасе, теляча тушанина, бараняча печеня, а на самій середині чудесне смажене поросятко, обкладене ковбасами з щавлевим гарніром. По краях стояла горілка в графинах. Солодкий сидр рясно шумував у пляшках, мало не випираючи затички, а всі склянки були вже вщерть поналивані вином. Жовтавий крем у великих полумисках драглисто тремтів від кожного поштовху стола, на його гладенькій поверхні були виведені витворним візерунком ініціали молодих. Торти й пундики готував кондитер, виписаний спеціально з Івето. У цих краях він тільки ще дебютував, тож не пошкодував праці і на десерт подав власноручно такого фігурного пирога, що всі тільки ахнули. За основу йому правив синій квадратний картон, на якому вивишався цілий храм з портиками, колонадами та гіпсовими статуетками в нішах, обліплених золотими лелітками; на другому ярусі баштою здіймався сам савойський пиріг, оточений дрібнішими укріпленнями з цукату, мигдалю, родзинок та апельсинових часточок; і, нарешті, на верхній площинці — скелі з печива, озера з варення, човники з горіхової шкаралупи і зелений луг, де маленький амур гойдався на шоколадних орелях, у яких стовпці кінчалися замість кульок живими трояндовими пуп'янками.

Бенкетували до самого вечора. Коли гостям надокучало сидіти, вони виходили погуляти у дворі або пограти в "корок" у stodolі, а потім знову поверталися до столу. Дехто навіть заснув під кінець обіду й захропів. Але за кавою всі ожили; тут завели пісень; чоловіки почали хизуватися силою, носили гирі, пробували підняти на плечі воза, пускали солоні жарти, цілували чужих жінок. Увечері, коли треба було роз'їжджатися, обгодовані вівсом коні ледве влазили між голоблі, брикалися, ставали дибки, рвали упряж, а хазяї лаялися й реготали. Цілу ніч по всіх околишніх дорогах навзаводи мчали в місячному світлі шаленисті повози, підскакуючи на риштаках, перестрибуючи через купи каміння, гальмуючи на узвозах; жінки вихилялися з них і підхоплювали упущені віжки.

Ті, що залишилися в Берто, всю ніч просиділи в кухні за вином. Діти полягали спати під лавками.

Молода упросила батька, щоб їй дали спокій із заведеними весільними жартами. Правда, один із родичів, що торгував морською рибою (він навіть привіз у дарунок пару камбал), спробував був бризкати водою в замкову щілину, але дядько Руо нагодився вчасно і спинив його, заявивши, що такі непристойні речі несумісні з поважним суспільним становищем його зятя. Але родича того не зразу вдалося переконати. В душі він вирішив, що дядько Руо загордів, і ображено відійшов у куток, до чотирьох чи п'яти гостей, які були незадоволені частуванням (їм випадково попалися гірші шматки) і все шушукалися про щось та бажали — хоч не прямо, то манівцями — всякого лиха на хазяїнову голову.

Пані Боварі-мати за цілий день не зронила ні слова. З нею не порадилися ні про туалет молодої, ні про розпорядок бенкету; вона побула трохи на весіллі й поїхала. Чоловік не поїхав з нею, він послав у Сен-Віктор по сигари й кутив до самого світу, попиваючи грог із кіршвасером — напій, невідомий доти в цих краях; це ще більше додало йому загальної пошани.

Шарль зроду не був жартівливим і за вечерею не дуже-то показав себе. На всі дотепи, каламбури, двозначні натяки, якими його частовано, на всі квітки, які йому пришпилювано, він відповідав досить банально.

Зате на ранок його мов підмінили. Можна було подумати, що це він уперше спізнав таємницю кохання; молода ж нічим не виявляла своїх почуттів, годі було про щось догадатись, дивлячись на неї. Навіть найлукавіші гострослови не знали, що казати, і, коли вона проходила повз них, тільки поглядали на неї, напружуючи якомога всю свою тямку. А Шарль не таїв нічого. Він називав Емму своєю жіночкою, казав на неї "ти", у всіх питав, чи вона їм до вподоби, бігав за нею усюди і часто заводив її в садок, і гості бачили з-за дерев, як він на ходу обнімає її за талію і, схилившись до неї, мне головою мереживну оторочку корсажа.

За два дні по весіллі молоді поїхали; Шарля чекали пацієнти, він не міг довше баритися. Дядько Руо дав їм свою бричку й сам провів їх до Вассонвіля. Там він востаннє поцілував доньку, зліз і повернув додому.

Пройшовши яку сотню кроків, він зупинився, подивився вслід бричці, що збивала колесами пилюку, і важко зітхнув. Згадав старий своє весілля, свої молодечі роки, першу вагітність своєї дружини. Гай-гай, і він був тоді раденький, в той день, коли віз її до себе з батькового дому, посадивши її за сідлом, і коник трюхикав по білому засніженому полю (діло було під Різдво); вона однією рукою держалася за нього, а в другій тримала кошик; довге мереживо її нормандського чепця маяло на вітрі і часом затуляло рота, і, обертаючись, він щоразу бачив у себе на плечі, близько-близько, рожеве личко, що мовчки всміхалося під золотою бляшкою чепця. Час від часу вона гріла руки в нього за пазухою. Давно те діялось! Це б уже їхньому синові тридцятий рік пішов!.. Він знову озирнувся, та не побачив на шляху нічого. Старий засмутився, як та хата-пуста; в запамороченій хмелем голові до любих спогадів домішувались похмурі думки, аж йому захотілося зайти у церкву. Але, злякавшись, що це ще дужче завдасть йому жалю, він попрямував просто додому.

Молоде подружжя приїхало до Тоста близько шостої години. Усі сусіди позбігались до вікон подивитись на нову лікаршу.

Стара служниця вийшла назустріч, поздоровила панію, попрохала вибачити, що обід ще не готовий, і запропонувала поки що оглянути господу.

V

Цегляний фасад тягнувся якраз уздовж вулиці чи, вірніше, дороги. За дверима висіли на гачках плащ з вузьким коміром, вуздечка й чорний шкіряний кашкет, а в кутку валялись краги, заляпані зашкарублюю грязюкою. Праворуч була зала, тобто кімната, де обідали й сиділи вечорами. Жовті канаркові шпалери з вицвілим квітковим бордюром угорі колихалися на слабо натягнутій полотняній підкладці; вікна були завішані білими коленкоровими фіранками з червоною облямівкою, а на вузькій полиці каміна, між двома свічниками накладного срібла під овальними абажурами, виблискував годинник з головою Гіппократа[10]. Через коридор був Шарлів кабінет — кімнатка шість кроків завширшки,

де стояли стіл, три стільці і робоче крісло. На шести полицях ялинової шафи не вміщалося майже нічого, крім "Словника медичних наук", нерозрізані томи якого добре пошарпались, без кінця-краю перепродуючись із рук в руки. Кухонні запахи просотувалися крізь перебірку в кабінет, так само і в кухні чути було, як хворі на прийомі кашляють і оповідають про свої недуги. Далі йшла велика, віддавна занехаяна кімната з грубкою, — вікнами у двір, на стайню. Вона правила тепер за льох, комору, дровітню і була захаращена іржавим заліз'язччям та всяким іншим мотлохом непевного призначення.

Садок тягнувся поміж двома глинобитними стінами, що ховались за абрикосовими шпалерами, аж до живоплоту з колючого глоду, а далі починалося чисте поле. Посеред садка на кам'яному підмурку виднівся шиферний циферблат сонячного годинника; чотири клумби миршавої шипшини симетрично оточували грядки з більш корисними насадженнями. У глибині, під ялинками, уткнувся носом у молитовник гіпсовий кюре.

Емма піднялась нагору. В першій кімнаті не було ніяких меблів, але в другій — у спочивальні — стояло в алькові ліжко червоного дерева з пурпуровою заслоною. На комоді красувалася оздоблена мушлями шкатулка, біля вікна на тумбочці стояв у графіні букет флердоранжу, перев'язаний білими атласними стьождками. То був вінчальний букет, букет тієї Емма глянула на нього. Шарль помітив це і виніс квіти на горище. А в цей час молода, сидячи в кріслі (у кімнаті саме розкладали її речі), думала про свій вінчальний букет, запакований у картонку, і міркувала, куди його дінуть, як вона часом помре.

З перших же днів вона заходила переробляти в домі все по-своєму. Зняла з свічників абажури, наново переліпила шпалери, перефарбувала сходи, поставила лави в садку навколо сонячного годинника і навіть міркувала, як би влаштувати басейн із водограєм і рибками. Нарешті чоловік, знаючи, що вона любить кататися, придбав по оказії шарабанчика; коли до нього приладнали нові ліхтарі та крила із строченої шкіри, він скидався на справжнє тильбюрі.

Шарль був щасливий і ні про що гадки не мав. Обід удвох, вечірня прогулянка по шляху, порух руки, яким Емма поправляла волосся, її солом'яний брилик, що висів на віконному шпінгалеті, тисяча інших дрібниць, в яких він не вбачав колись нічого принадного, — все це тепер стало для нього джерелом безнастанного блаженства. Вранці, лежачи поруч з нею на постелі, він дивився, як сонячне проміння золотить пушок на її біло-рожевих щічках, напівприкритих гофрованими фестонами чепчика. На такій близькій відстані Емміні очі здавалися йому ще більшими, особливо коли вона, прокидаючись, кілька разів розплющувала й знову заплющувала їх; чорні в тіні й темно-карі при світлі, очі її ніби складалися з багатьох кольорових шарів, темніших у глибині і чимдалі ясніших на поверхні райдужної оболонки. Його зір топився у цій глибині, він бачив там самого себе в мініатюрі, — бачив до самих плечей, з фуляровою хусткою на голові й розхристаною сорочкою. Він уставав. Емма підходила до вікна — побачити, як він від'їжджає; вона довго стояла, спершись на підвіконня між двома вазонами герані, і пеньюар вільно облягав її стан. Вийшовши на вулицю, Шарль пристібав собі остроги, поставивши ногу на тумбу, а вона говорила до нього зверху, гризучи якусь пелюсточку або билинку, а потім здмухувала відірвані клаптики вниз до нього, і вони поволі спускалися на вулицю, попташиному кружляючи в повітрі, чіпляючись за кудлату гриву старої білої кобили, що сумирно стояла біля порога, і тільки тоді падали додолу. Шарль скакав у сідло, посилав Еммі поцілунок, вона махала йому рукою й зачиняла вікно; він рушав. Їхав собі шляхом, що нескінченно курився в далечінь, второваними путівцями, над якими дерева спліталися верховіттям, польовими межами, де жита йому сягали по коліна, — і сонце пригрівало в спину, вранішнє повітря приємно лоскотало ніздрі, а серце було налите вщерть радощами перебутої ночі. Спокійний духом, вдоволений тілом, він розкошував у душі своїм щастям, як часом після обіду чоловік іще втішається смаком з'їдених трюфелів.

Що хорошого зазнав він досі у житті? Може, ті шкільні роки, коли він сидів узаперті в високих стінах колежу, почувуючи себе самотнім серед багатших або сильніших товаришів, що сміялися з його вимови, глузували з його одежі, серед учнів, до яких приходили на побачення

матері й нишком приносили в муфтах ласощі. Може, пізніше, коли був студентом і, не маючи зайвого шеляга, не міг ніколи замовити музикам контрданса для якоїсь дівчини-робітниці, що пішла б до нього за коханку? А потім він рік і два місяці прожив з удовою, що в неї ноги в постелі були холодні, як у жаби. Тепер він навіки оволодів чарівною істотою, яку палко кохав. Увесь світ обмежувався для нього тепер шовковистим кругом її спідниць, він картав себе, що не досить любить її, завжди скучав за нею, поспішав вернутись додому, і серце його калатало, коли він збігав нагору по сходах. Емма сиділа у себе в кімнаті за туалетом; він увіходив навшпиньках, цілував її в спину, вона скрикувала.

Він не міг стриматись, щоб не торкати щомиті її гребінці, персні, хустки; він то міцно й дзвінко цілував її в щоки, то дрібно обцілював її голі руки від пальців до плеча; а вона, усміхнена і ніби роздосадувана, відштовхувала його, як відганяють надокучливу дитину.

До шлюбу їй здавалося, що вона кохає; але кохання повинно приносити щастя, а щастя не було: виходить, вона помилилась. І Емма силкувалась зрозуміти, що, власне, означають у житті оті слова про блаженство, жагу, сп'яніння, які здавалися їй такими прекрасними в книжках.

VI

Вона читала в дитинстві "Поля і Вірґінію"[11] і марила про бамбукову хатку, про негра Домінго, про собаку Фіделя, але найбільше про ніжну дружбу якогось доброго братика, що рвав би для неї червонобокі плоди з величезних, вищих за дзвіницю, дерев чи біг до неї босоніж по пісочку, несучи в руках пташине кубельце.

Коли їй минуло тринадцять, батько одвіз її до міста — віддати в монастир. Вони спинилися в кварталі Сен-Жерве, в заїзді; вечерю їм подали в тарілках, розмальованих сценами з життя мадемуазель де

Лавальєр[12]. Подряпані ножами й виделками написи прославляли благодать віри, чутливість серця і розкоші двору.

Вона не нудьгувала в монастирі навіть у перші дні — їй гарно було з сестрами-черницями. Щоб розважити дівчинку, вони водили її до каплиці, куди проходили з трапезної довгим коридором. На перервах Емма майже не гралась, добре розуміла катехізис: коли отець вікарій задавав трудні питання, відповідала завжди вона. Живучи безвихідно в оранжереїній атмосфері класів, серед цих блідолицих жінок, що перебирали чотки з мідними хрестиками, вона поволі поринала в млосну містичну дрімоту, навіювану кадильними пахощами, прохолодою свяченої води та палахкотінням свічок. Під час обідні вона не дослухалася до відправи, а розглядала в своєму молитовнику побожні малюнки, облямовані блакитними віньєтками, їй полюбилися і хвора овечка, і серце Христове, простромене гострими стрілами, і стражденний спаситель, що знемагає під тягарем хреста. Щоб умертвити плоть, вона одного разу спробувала не їсти цілий день. Вона придумувала, який би собі дати зарік.

Коли треба було йти на сповідь, дівчинка навмисне вигадувала на себе різні дрібні грішки, аби довше постояти навколішках, згорнувши руки, припавши лицем до решітки, й слухати в сутінках голос священика. Так часто повторювані в проповідях образи: наречена, жених, небесний обранець, вічний шлюб — будили в неї в глибині душі якусь недовідому ніжність.

Вечорами, перед молитвою, в кімнаті для занять читалися вголос душеспасенні книги: у будні — уривки з священної історії або з "Казань" абата Фрейсіну[13], а в неділю, для переміни, — з "Духу християнства"[14]. З яким захопленням слухала вона спершу ці гармонійні жалі романтичної меланхолії, в яких лунали всі відгомони земного й небесного світу! Коли б її дитинство минало десь у торговельному кварталі, в кімнаті за крамницею, її душа, можливо, розкрилася б ліричним захватам перед красою природи, що пізнається нами звичайно через одкровення поета. Але вона жила на селі, змалку була знайома з меканням отар, з молочним господарством, із плугами...

Звикши до мирних картин, вона тепер за контрастом горнулася душею до бурхливих явищ. Море вона любила тільки в бурю, а зелень лише серед руїн. З усього їй треба було вигадати ніби якусь особисту користь, і вона відкидала геть як непотріб усе, що не давало безпосередньо поживи її серцю: натура в неї була більш емоційна, ніж артистична, вона прагнула хвилюючого, а не мальовничого.

Щомісяця в монастир приходила на тиждень — підшивати білизну — одна стара панна. Нею опікувався сам архієпископ, бо вона походила із старовинного дворянського роду, зруйнованого під час революції; тому вона трапезувала з черницями, а після обіду, перед тим як братися за роботу, залишалась погомоніти з ними. Часто пансіонерки бігали до неї з занять. Вона знала напам'ять силу любовних пісень минулого віку і, шиючи, виспівувала їх півголосом. Вона розповідала всякі історії, переказувала різні новини, виконувала в місті дрібні доручення, а старшим давала нишком читати романи, що їх завжди носила в кишені свого фартуха. Сама стара панна упивалася ними в перервах між шиттям, поглинаючи розділ за розділом. У романах тільки й мови було, що кохання, коханці, коханки, переслідувані дами, що мліють у відлюдних альтанах, поштарі, яких замордовують на всіх станціях, коні, що гинуть у перегонах на кожній сторінці, дрімучі ліси, сердечні жалі, клятви, ридання, сльози й цілунки, човни при місячному світлі, соловейки в гаях, кавалери, хоробрі, як леви, сумирні, як ягнята, добродішні, як ніхто, завжди гарно вбрані і сльозоточиві, як урни. П'ятнадцятилітня Емма цілих півроку обтирала цю пилюку старих бібліотек. Пізніше вона захопилась історичним побутописанням Вальтера Скотта, марила паркетами, вежами, менестрелями, їй хотілось жити в якомусь вікодавньому замку, як ті вельможні дами в довгих корсажах, що цілими днями сиділи край вікна під стрілчастим склепінням, спершись ліктем на кам'яне підвіконня, а щокою на руку, і виглядали якогось рицаря з білим султаном, що грає на вороному коні, вертаючи з далекого краю. В цей час вона обожнювала Марію Стюарт[15] і оточувала ревним пієтетом усіх жінок, що прославились у віках своїми чеснотами чи стражданнями. Жанна д'Арк[16], Елоїза[17], Агнеса Сорель[18], прекрасна Ферроньєра[19] і Клеманс Ізор[20] сяяли перед її очима, немов комети у

темрявому безмежжі історії, де, крім них, місцями виринали не такі яскраві і зовсім не зв'язані між собою образи: Людовік Святий під дубом[21], умираючий Баярд[22], якісь жорстокості Людовіка XI[23], клаптики Варфоломіївської ночі[24], плюмаж Беарнця[25] і незабутні спогади про мальовані тарілки, що вихваляли Людовіка XIV.

На уроках музики вона співала романси — все про ангелят з золотими крильцями, про мадонн, про лагуни та гондольєрів, — безневинні композиції, в яких крізь банальність стилю і недосконалість мелодії прохоплювались чарівливі видіння почуттєвої дійсності. Часом Емміні подруги приносили в монастир ілюстровані альбоми, що їм даровано під Новий рік. З ними треба було критися, це була ціла морока; читали їх лише в дортуарі. Обережно торкаючись гарних атласних палітурок, Емма прикипала завороженими очима до імен незнайомих авторів, що підписувались під віршами, — то були найчастіше графи чи віконті.

Вона тремтіла, розглядаючи гравюри, аж шовковистий цигарковий папір підіймався півдугою від її віддиху, а потім знову тихенько прилягав до сторінки. Там, за балюстрадами балконів, юнаки в коротких плащах пригортали до грудей дівчат у білих сукнях, з карнавками на поясі; там були анонімні портрети англійських леді, білявих, кучерявих, — великими ясними очима дивились вони на вас із-під круглих солом'яних бриликів. Деякі, розкинувшись у колясках, катались по парку; кіньми правили двоє маленьких грумів у білих рейтузах, а попереду вистрибом біг хорт. Інші лежали замріяні на канапі з розпечатаною цибулкою в руці і споглядали місяць крізь прочинене вікно, притінене чорною завісою. Наївні юнки, ронячи сльози, цілувалися з горлицями крізь ґрати готичних кліток або, всміхаючись і схиливши голову набік, обривали пелюстки стокротки гострими кінчиками пальців, загнутими, як середньовічні пантофлі. І ви теж були там, султани з довжелезними цибухами, ви розкошували в альтанах, в обіймах баядерок, і ви, ґяури, і ви, турецькі ятагани та грецькі фески, і надто ви, бліді краєвиди казкових країн, де часто в одній рамці уживаються пальми й сосни, праворуч тигр, ліворуч лев, на обрії татарські мінарети, а на першому плані римські руїни і тут же поруч

верблюди на спочинку, і все це облямоване незайманим, а проте ніби чисто виметеним лісом; широкий прямовисний сонячний промінь тріпоче у воді, сталевосіре лоно якої протинається подекуди білими крилами лебедів.

І лампа, що висіла у Емми в головах, освітлювала з-під абажура ці картини з усього світу, що проходили одна за одною перед очима дівчини в тиші дортуару, під далекий стукіт спізнілого фіакра, що торохтів десь по бульвару.

Коли в Емми померла мати, вона в перші дні дуже плакала. Вона замовила жалібний медальйон для волосся небіжчиці і написала до батька листа, сповненого смутних міркувань про життя. В тому листі вона просила, щоб її поховали в одній могилі з матір'ю. Старий подумав, що вона хвора, й приїхав до неї. Емма в душі була задоволена, що зразу піднеслась до того вишуканого ідеалу безрадісного існування, який назавжди лишається недосяжним для пересічних сердець. Вона з головою поринула в ламартінівські химери[26], стала вчувати звуки арф над озерними плесами, передсмертне ячання лебедів, безшелесне падіння листя, дихання непорочних дів, що злиняють у небеса, і голос передвічного над долами. Згодом їй надокучило це все, але вона не хотіла в тому признатись і журилась далі, за звичкою, потім із самолюбства, аж поки несподівано не відчула себе умиротвореною; смутку в неї в серці лишилося не більше, як зморщок на чолі.

Добрі черниці, які вже пророчили їй релігійне покликання, помітили з великим дивуванням, мадемуазель Руо ніби вислизає з-під їхньої опіки. І справді, вони так ущедряли її службами божими, відреченнями, молитвами та напученнями, такого наговорили їй про шанування святих і мучеників і надавали їй стільки благочестивих порад щодо підкорення плоті й рятунку душі, що вона врешті вчинила, як коняка, котру тягнуть вперед за вуздечку: вона осадила на місці, і вудила вискочили з рота. Всупереч позверхній екзальтованості, вона була проста в душі, любила церкву за квіти, музику — за слова романсів, літературу — за жагуче хвилювання, і всім єством своїм бунтувала проти таїнства віри,

повставала проти дисципліни, що була органічно неприйнятна для неї. Коли батько забрав її з пансіону, за нею не жалкували. Настоятелька навіть вважала, що останнім часом вона не виказувала належної пошани до громади.

Повернувшись додому, Емма перші дні з задоволенням командувала слугами, але незабаром село набридло їй, і вона почала скучати за монастирем. Коли Шарль уперше приїхав у Берто, вона вважала себе вкрай розчарованою істотою, нездатною навчитись чогось нового чи зазнати якихось почуттів.

Але досить було неспокою, спричиненого зміною стану, чи, може, бентежності, викликаній присутністю молодого чоловіка, щоб вона повірила, ніби до неї зійшла, нарешті, та чудесна пристрасть, яка досі ширяла над нею легендарним рожевим птахом у сяєві поетичних небес; і тепер вона ніяк не могла уявити собі, що тихе життя, яке вона тепер вела, це й було її вимріяне блаженство.

VII

Іноді їй спадало на думку, що це все-таки найкращий час її життя, — те, що зветься медовий місяць. Але щоб зазнати від нього повної втіхи, треба було, мабуть, поїхати в ті екзотичні краї з гучними назвами, де повесільні дні минають у розкішних лінощах! Їхати ступою по крутих шляхах у поштовій кареті з блакитними шовковими шторами, слухати пісню кучера, що відлунюється в горах, перегукуючись із бубонцями кіз та приглушеним рокотом водоспаду. Перед заходом сонця вдихати на березі затоки духмяні цитринові пахощі, а ввечері сидіти на терасі вілли вдвох, сплівшись руками, дивитись на зорі й мріяти про майбутнє... Еммі здавалось, ніби в деяких кутках землі щастя вроджується само собою, подібно до того, як деякі рослини вимагають певного ґрунту й не приймаються ні в якому іншому місці. Ах, чому вона не може спертись на поручні балкона швейцарського шале або заховати свою нудьгу в шотландському котеджі, живучи там із чоловіком, і щоб на ньому був

чорний оксамитовий фрак з довгими полами, м'які хутряні боти, гостроверхий капелюх і мереживні манжети!

Може, їй хотілось розповісти комусь про всі свої химери. Але як висловити ці невловно бентежні пориви, мінливі, мов хмари, летючі, мов вихор? Вона не могла знайти ні слів, ні нагоди, ні відваги.

І все ж таки, якби Шарль захотів, якби він здогадався, якби його погляд хоч один раз підхопив її думку, — їй здавалось, що серце її прорвалося б раптовою щедрістю, як падають із дерева достиглі плоди, коли його труснути рукою. Але що тісніше спліталось їх інтимне життя, то глибше ставало внутрішнє відчуження Емми.

Розмови Шарля були пласкі, як вуличні тротуари, загальники проходили в них одноманітною плетеницею в своєму буденному вбранні, не викликаючи ні хвилювання, ні сміху, ні задуми. Він сам признавався, що, живучи в Руані, ні разу не поцікавився сходити в театр подивитись паризьких акторів. Він не вмів ні плавати, ні фехтувати, ні стріляти з пістолета, і, коли Емма якось натрапила в романі на якийсь незнайомий термін верхової їзди, він не зміг пояснити його значення.

А хіба ж мужчина не повинен знати всього, відзначатися у всіх сферах людської діяльності, втаємничувати жінку у всі пориви пристрасті, у всі тонкощі й секрети життя? А от він нічого не вчив її, нічого не знав, нічого не бажав. Він гадав, що Емма щаслива! І її дратували його благодушний спокій, його вайлувата безтурботність і навіть щастя, що вона дарувала йому.

Іноді вона малювала; для Шарля було великою втіхою стояти біля неї й дивитись, як вона схиляється над папером і, мружачись, розглядає свою роботу або ліпить пучками галочки з хліба. Що ж до гри на фортепіано, то чим швидше бігали її пальці, тим більше захоплювався Шарль. Емма с апломбом вистукувала по клавішах, пробігала не відриваючись усю клавіатуру зверху донизу. Старий інструмент із

деренчливими струнами вигримував на все село, коли вікно було розчинене, і часто писар судового пристава, проходячи по дорозі без шапки, у виступцях, з якимсь папером у руках, зупинявся послухати.

Крім того, Емма розумілася на господарюванні. Пацієнтам вона надсилала рахунки за візити в формі доладно написаних листів, що не мали нічого спільного з канцелярщиною. У недільні дні, коли на обід приходив якийсь сусіда, вона завжди прихитрялась почастувати його виборною стравою; ренклоди вона майстерно вкладала пірамідками на виноградному листі, варення в неї подавалось на тарілочках; вона навіть мала намір придбати спеціальний посуд для полоскання рота перед десертом. Від усього цього авторитет Боварі чимдалі зростав.

Кінець кінцем Шарль і сам став поважати себе за те, що має таку жінку. Він із гордістю показував відвідувачам її роботи — два ескізи олівцем, які він оправив у широкі рамки й повісив у залі на довгих зелених шнурках. Розходячись з обідні, люди бачили його на порозі дому в гарних вишиваних пантофлях.

З роботи повертався він пізно — о десятій, а то й о дванадцятій ночі. Він просив чогось поїсти, і Емма сама подавала йому, бо служниця вже спала. Він скидав сюртук, щоб почувати себе вільніше за вечерею. Перебере всіх людей, яких зустрічав за день, усі села, в яких побував, усі рецепти, які прописав, і, задоволений із самого себе, доїсть рештки печені, погризе шматочок сиру, схрумає яблуко, доп'є графинчик вина, а потім піде в спальню, ляже горілиць і захропе.

Він давно вже звик спати в нічному ковпаку. Фулярова хустка зсовувалась у нього з голови, і на ранок розкуйовджене волосся лізло йому в вічі, все в пуху — наволочка часто розв'язувалась вночі. Він завжди носив високі чоботи з грубими косими брижами на підйомі і з зовсім прямими, наче натягнутими на дерев'яний копил, передками й халявами. На селі і в таких добре, казав він.

Мати схвалювала таку ощадність; вона приїздила до сина, як і раніше, коли чоловік здіймав дома велику бучу. Проте пані Боварі-мати якось відразу не злюбила невістки. У неї, мовляв, надто великопанські замашки: дрова, цукор і свічки тануть, як у багатому домі, а вугілля спалюється за раз стільки, що стало б на десять обідів! Свекруха розкладала білизну в шафі й навчала невістку, як наглядати за різником, коли той приносить м'ясо. Емма покійно вислухувала ті напучення, пані Боварі на них не скупилась. Увесь день тільки й чути було, що "доню" та "мамо". Обидві говорили, підібравши губи, вимовляли пестливі слова, а голос аж тремтів од притамованої люті.

Коли жила пані Дюбюк, мати почувала себе першою в синовому серці. Тепер любов Шарля до Емми здавалась їй зрадою, грабунком, і вона дивилась на його щастя з німою журбою, як збанкрутілий багач заглядає з вулиці у вікна свого колишнього дому і бачить за столом чужих людей. Мати ніби ненароком нагадувала Шарлю про свої турботи й самопожертву і, порівнюючи їх з Емминим недбальством, доказувала, як нерозважливо любити надмірно таку жінку.

Шарль не знав, що відповідати; він шанував матір і безмежно кохав дружину. Він вважав судження пані Боварі безпомилковими, але Емма була в його очах бездоганна. Коли стара їхала додому, він пробував часом несміливо повторити якесь безневинне її зауваження — тими самими словами. Але Емма моментально доводила йому, що він помиляється, і спроваджувала його до хворих.

І все ж таки, додержуючись теорій, що здавались їй правильними, вона намагалась розпалити в собі кохання до чоловіка. Декламувала йому в садку при місяці всі любовні вірші, які знала, наспівувала, зітхаючи, журливі адажію. Але їй так і не вдалося збудити в собі почуття, та й Шарль не ставав від цього ні більш закоханим, ні більш схвильованим.

Нарешті Емма кинула марні спроби викресати з свого серця хоч якусь іскорку вогню. До того ж вона була нездатна зрозуміти те, чого сама не

відчувала, і вірити в те, що не виявлялося в умовних формах. Незабаром вона переконалася, що в почуттях Шарля нема нічого особливого. Його любовні пориви стали надто врівноваженими: він милував її у певні години, і це стало ніби якоюсь звичкою, подібною до інших, ніби заздалегідь замовлений десерт по одноманітному обіді.

Лісник, якого Шарль вилікував од запалення легенів, подарував Еммі маленьку італійську левретку; Емма брала її з собою на прогулянку; часом вона виходила з дому, щоб побути трохи на самоті й не бачити цього вічного садка й курної дороги.

Вона доходила до Банвільського букового гаю, до старої занедбаної альтанки, що стояла в кінці мурованої огорожі. Там, у канаві серед трав, ріс високий гостролистий очерет.

Спершу Емма розглядалась навкруги — чи не змінилось тут нічого, відколи вона приходила сюди востаннє. Все було, як раніше: наперстянка, левкой, купи кропиви по камінню, плями лишайів на трьох вікнах, наглухо забиті трухляві віконниці, іржаві прогоничі, її думки блукали спочатку без певної мети, як її собачка, що крутилась туди-сюди по полю, гавкала на жовтих метеликів, ганялась за землерийками або пощипувала маки на межі хлібних ланів. Потім думки потроху прояснювались, і, сидячи на землі, Емма повторювала, копирсаючись у траві кінчиком парасольки:

— Господи! І навіщо я вийшла заміж?

Вона задавала собі питання, чи не могла була б вона зустріти іншого чоловіка, якби обставини склались інакше; вона намагалась уявити, які були б ті нездійснені події, те інше життя, той невідомий їй чоловік. Адже ж не всі вони такі, як Шарль! Адже міг їй попастися хтось гарний, розумний, благородний, принадний, — мабуть, за таких і повиходили її колишні товаришки по монастирському пансіону. Як там вони тепер? Всі, звичайно, в місті, в гомоні вулиць, у шумі театрів, у блиску балів, — ось

життя, від якого повниться радістю серце і розквітають почуття. А вона? У неї існування холодне, як горище віконцем на північ, і нудьга, як мовчазний павук у темноті, обсновує своїм павутинням усі закутки її серця, їй пригадувалось, як у пансіоні, в день роздачі нагород, вона виходила на естраду за віночком. З пишною косою, в білому платтячку, в відкритих прюнелевих черевичках вона була гарненька; коли вона верталась на своє місце, присутні пани нахилялись до неї й говорили компліменти. У дворі було повно екіпажів, подруги прощалися з нею, вихиляючись із дверцят; проходив, уклоняючись, учитель музики зі скрипкою у футлярі... Як давно все це діялось, як давно!

Вона підкликала Джалі, брала її на коліна, гладила по довгастій вузькій голові й казала:

— Ну, поцілуй свою хазяйку. У тебе ж немає горя...

А потім, вдивляючись у зажурену мордочку стрункої левретки, що протяжно позіхала, вона розчулювалась і, порівнюючи собачку до себе, говорила до неї вголос, ніби розважала засмучену людину.

Часом із моря долітав аж сюди поривистий вітер: промчавши по Коптській рівнині, він обдавав солонуватою вільгістю навколишні поля. Очерети аж свистіли, припадаючи до самої землі, дрібно тріпотячи, шелестіло листя буків, а по гойдливому верховітті буйно перекочувались хвилі рясного шуму. Емма щільніше куталась у шаль і підводилась.

Просіяне крізь листя дерев зеленкувате світло блідо осявало алею, порослу рівним мохом, що тихо шарудів у неї під ногами. Сонце заходило; в просвітах гілля червоно палало небо, і гінкі стовбури виструнчених по прямій лінії дерев вирізьблювались темно-брунатною колонадою на золотому тлі. Еммі ставало моторошно; вона кликала Джалі і хутко поверталась битим шляхом назад у Тост. Дома вона падала в знемозі в крісло і сиділа мовчки весь вечір.

Але наприкінці вересня в її життя увірвалась надзвичайна подія: її було запрошено у Воб'єссар, до маркіза д'Андервільє.

За Реставрації маркіз був статс-секретарем і тепер, збираючись повернутись на політичну арену, заздалегідь готував свою кандидатуру до палати депутатів. Узимку він щедро наділяв бідняків хмизом, а виступаючи в генеральній раді, з незмінним пафосом вимагав прокладення нових шляхів у своїй окрузі. Влітку, у самий розпал спеки, у нього прикинувся в горлі нарив, і Шарль порятував його ніби чудом, вчасно розітнувши пухлину ланцетом. Увечері управитель, якого було послано в Тост заплатити за операцію, розповів, що бачив у лікаревому садку виборні вишні. Як на те, у Воб'єссарі вишні приймалися погано, і пан маркіз попросив у Боварі кілька живців для щеплення, потім завітав до нього, щоб подякувати за ласку особисто, побачив Емму і звернув увагу на її гарненьку фігуру і зовсім не сільські манери. У замку вирішили, що запросити молоде подружжя на свято не буде ні надзвичайною милістю, ні особливою нетактовністю.

Якось у середу, о третій годині дня, пан і пані Боварі сіли в свій шарабанчик і рушили в замок, захопивши з собою велику валізу, яку прив'язали ззаду, і коробку з капелюхами, яку поставили перед фартухом. Крім того, у Шарля під ногами стояла ще картонка. Прибули вони надвечір, коли в парку саме запалювали лампіони, щоб екіпажам було видніше їхати.

VIII

Замок був новітньої архітектури, в італійському стилі, з двома висунутими вперед флігелями і трьома під'їздами. Він стояв край широкої левади, по якій між купами високого верб'я блукали попаски корови. Густі зарослі рододендронів, бузку й калини нависали різнотонною лапатою зеленню на обочини закругленої, посиленої піском дороги. Під мостом протікала річка; крізь туман ледве мріли розсипані по вибалку хати під солом'яними стріхами, за ними — порослий лісом косогір, а

позаду двома рівнобіжними рядами тягнулися стайні та каретні сараї, що вціліли від старого зруйнованого замку.

Шарлів шарабанчик підкотив до середнього під'їзду. Збіглися лакеї, вийшов сам маркіз і, подавши руку лікарші, повів її до вестибюля.

Вестибюль був високий, вимощений мармуровими плитами. Шум кроків і звуки голосів відлунювали тут, як у церкві. Прямо перед входом підіймалися широкі східці, а по ліву руку галерея з вікнами в сад вела до більйардної, з якої чулося цокання кістяних куль. Проходячи через цю кімнату до салону, Емма побачила за грою кількох поважних панів. Усі в орденах, упираючись підборіддями в високі тугі краватки, вони мовчки усміхалися, орудуючи киями. На стінах, понад темними дерев'яними панелями, висіли портрети в широких золочених рамах; на нижньому багеті чорніли якісь написи. Емма читала: "Жан-Антуан д'Андервільє д'Івербонвіль, граф де ла Воб'єссар і барон де ла Френей, поліг у битві під Кутра[27] 20 жовтня 1587 року". Під другим: "Жан-Антуан-Анрі-Гі д'Андервільє де ла Воб'єссар, адмірал Франції і кавалер ордена св. Михаїла, поранений у бою при Гуг-Сен-Вааст[28] 29 травня 1692 року, помер у Воб'єссарі 23 січня 1693 року". Інші підписи важко було розібрати, бо світло ламп, що відбивалось від зеленого сукна більйарда, оповивало мерехтливими сутінками решту кімнати. Воно наводило тьмяний відблиск на похилі полотна і дробилося тонкими білками на тріщинах лаку. З величезних чорних чотирикутників, облямованих золотом, лише де-не-де вихоплювались світліші частини малювання: то бліде чоло, то очі, що дивилися ніби просто на вас, то перука, що спадала рясними напудреними кучерями на червоний мундир, то пряжка підв'язки над округлою литкою.

Маркіз одчинив двері до салону. Одна з дам (це була сама господиня) встала, пішла назустріч Еммі і, посадовивши її поруч себе на канапку, заговорила до неї по-дружньому, ніби до давньої знайомої. Маркіза була жінка років під сорок, плечі мала гарні, мов виточені, ніс орлиний, говорила з протягом. Того вечора на її каштанове волосся була накинута проста гіпюрова хустка, що спускалась на шию косинцем.

Поряд, на стільці з високою спинкою, сиділа якась білява панночка. Чоловіки, з бутоньєрками в петлицях фраків, розмовляли біля каміна з дамами.

О сьомій годині подали обід. Чоловіки — їх було більше — сіли за одним столом, у передпокої, а дами за другим, у їдальні, з маркізом і маркізою.

Коли Емма зайшла туди, вона ніби впірнула в теплу атмосферу, що духмяніла ароматами квітів, парфумами тонкої білизни, запахами м'ясива і трюфелів. Полум'я свічок у канделябрах витанцьовувало довгастими язиками на срібних покришках; блідо відсвічував зволожений матовою поволокою гранчастий кришталь; уздовж усього столу рівним рядом тягнулись букети квіток, і на тарілках із широкими краями, в розтрубах серветок, складених на кшталт єпископської мітри, лежали маленькі овальні булочки. Червоні клешні омарів звисали з блюд. В ажурних кошичках, вистелених мохом, красувались добірні фрукти. Тут же парували смажені перепілки в пір'ї. Поважний, як суддя, метрдотель у шовкових панчохах, коротких штанях, у білій краватці і в жабо подавав гостям блюда з уже нарізаною печенею, спритним рухом ложки скидаючи на тарілку обрані ними шматки. З високої порцелянової пічки, оправленої міддю, нерухомо дивилась на переповнену народом залу статуя жінки, задрапованої аж до самого підборіддя.

Пані Боварі помітила, що багато дам не знімало рукавичок.

На верхньому кінці столу, самотній серед усього цього жіноцтва, сидів старий пан, пов'язаний серветкою, як дитина. Нахилившись над повною тарілкою, він жадібно їв, і з губ його капав соус. Очі в нього були червоні, волосся заплетене в кіску, перев'язану чорною стрічкою. То був маркізів тесть, старий герцог де Лавердьєр — колишній фаворит графа д'Артуа[29] під час ловів у Водрейлі, в маєтку маркіза де Конфлан. Говорили також, що він був коханцем королеви Марії-Антуанетти[30] після пана де Куаньї і перед паном де Лозеном. Його бурхливе життя минуло в гульбищах, дуелях, закладах і галантних інтригах; він

процвиндрив усе своє майно і був страховищем для своєї родини. За його стільцем стояв лакей і голосно вигукував йому над вухом назви страв, а той тільки вказував на них пальцями і мимрив щось незрозуміле. Еммин погляд мимохіть звертався до цього вислогубого діда і не міг відірватись від нього, як від чогось надзвичайного, величного. Адже він жив при дворі, спав у ліжку королеви!

Розлили в бокали заморожене шампанське. По всьому тілу Емми пробіг дроз, коли вона відчула в роті цей холодок. Зроду не бачила вона гранатів, ні разу не їла ананасів.

Навіть цукор-пісок здавався їй тут дрібнішим і білішим, ніж дома.

По обіді дами розійшлися по кімнатах убиратися до балу.

Емма взялась до свого туалету з запопадливістю й ретельністю актриси-дебютантки. Причепуривши зачіску так, як їй радив перукар, вона одягла розстелену на ліжку барежеву сукню. Шарль скаржився, що панталони ріжуть йому в поясі.

— Штрипки заважатимуть мені танцювати, — сказав він.

— Танцювати? — перепитала Емма.

— Авжеж.

— Чи ти збожеволів? Та тебе ж засміють! Сиди вже краще на місці. Та лікарю воно так і личить, — додала вона.

Шарль замовк. Він ходив по кімнаті з кутка в куток, чекаючи, поки жінка прибереться.

Він бачив її в дзеркалі ззаду. Свічки освітлювали її з обох боків. Темні очі її здавалися зовсім чорними; волосся, укладене в гладенькі бандо, злегка випнуті над вухами, лисніло синюватим відливом, в шиньйоні тремтіла на хисткій стеблині троянда, і штучні росинки вигравали на її пелюстках. Сукня була блідо-шафранового кольору, оздоблена трьома букетами розпомпон із зеленню.

Шарль хотів поцілувати Емму в плече.

— Облиш! — сказала вона. — Сукню помнеш.

Внизу скрипка заграла ритурнель, затурлюкав ріжок.

Емма спустилася по сходах, ледве стримуючись, щоб не побігти.

Кадриль уже почалась. Гості все прибували й прибували, ледве можна було протовпитись. Емма сіла на банкетці біля самих дверей.

Коли скінчився контрданс, паркет зали звільнився для чоловіків, що розмовляли групками, та для ліврейних лакеїв з великими тацями в руках. Жінки сиділи попід стінами; мальовані віяла колихались, букети наполовину ховали усмішки; руки, щільно обтягнені білими рукавичками, що обрисовували форму нігтів, вертіли флакончики з золотими затичками. Мереживні оборки хвилювали на корсажах, діамантові брошки сяяли на грудях, браслети з медальйонами бряжчали на оголених руках. В пригладжених на лобі й закручених на потилиці зачісках — вінками, китицями, гронами — красувались незабудки, жасмин, гранатовий цвіт, колосся й волошки. Нерухомо сиділи по місцях чепуркуваті матрони в червоних тюрбанах.

Коли кавалер узяв Емму за кінчики пальців і вона стала з ним у ряд, дожидаючи помаху смичка, серце її забилося дужче. Але незабаром хвилювання щезло. Погойдуючись у ритмі музики, вона плила вперед, ледь поводячи шиєю, і мимоволі посміхалась, коли скрипка співала якесь

ніжне соло, під час якого решта інструментів змовкала; тоді виразно чувся чистий дзвін луїдорів, що сипались неподалік на сукно картярських столів. Потім знову вступав враз увесь оркестр: лунали грімливі розкоти корнет-а-пістона, в такт опускались на паркет ноги, роздимались і шелестіли спідниці, сплітались і розтискались руки; ті ж самі очі то опускались перед нею, то знову ловили її погляд.

Серед гостей, що танцювали або стояли, розмовляючи, коло дверей, впадало в вічі кільканадцять чоловіків віком від двадцяти п'яти до сорока років, які вирізнялися з-поміж інших певними рисами фамільної схожості, дарма що були неоднакові літами, одягом і зовнішністю.

Фраки в них були краще пошиті, ніж у інших, та й сам матеріал був ніби тонший; волосся, начесане буклями на скроні, лисніло від якоїсь особливо вишуканої помади. Обличчя матово-білі — властивий сибаритам колір, що так гарно відтіняється блідістю порцеляни, переливами муару, лаковим глянцем елегантних меблів, і підтримується витонченим гастрономічним режимом. Низенькі краватки не стісняли їм шиї, відкохані бакенбарди спадали на відкладені комірці: втирались вони парфумованими хусточками, міченими візерунчастими монограмами. Літні чоловіки мали досить моложавий вигляд, а молодші були позначені дочасною зрілістю. В їхніх байдужливих поглядах відбивалася спокійність щоденно задоволених бажань; крізь делікатні манери просвічувалась та особлива брутальність, яку породжує панування над істотами, покірними й норовистими водночас (а це розвиває силу волі й тішить гонор): їзда на породистих конях і товариство купованих жінок.

За три кроки від Емми якийсь пан у синьому фраку та бліда жінка з перловим кольє на шиї розмовляли про Італію. Вони захоплювались колонами собору св. Петра, Везувієм, краєвидами Тіволі, Кастелламаре й Кассіно, генуезькими трояндами, Колізеєм у місячному сяйві. А другим вухом Емма ловила уривки розмови, повної незрозумілих для неї слів. Оточений групою гостей молодик розповідав, як на тому тижні він "побив у Англії Міс Арабеллу й Ромула" та дістав приз у дві тисячі луїдорів,

"майстерно взявши перешкоду". Інший жалівся на те, що його скакуни жиріють, ще хтось скаржився, що в друкарні перекрутили ім'я його коня.

Повітря в залі стало душним, огні потьмяніли. Чимало гостей відхлинуло в більярдну. Лакей став на стілець і вибив дві шибки; на брязкіт скла пані Боварі повернула голову й побачила в саду селян, що поприпадали до вікон, заглядаючи в залу. Їй пригадалась ферма Берто. Вона побачила перед собою селянський двір, грязький ставок, батька в блузі під яблунею, саму себе, як вона колись, ще дівчинкою, знімала пальцями вершок із глечиків у молочарні. Але в сьогоднішній пишноті її минуле життя, досі таке ясне, цілком відходило в тінь, і її починав навіть брати сумнів, чи справді вона жила тим життям. Вона була тут, і поза цим балом усе було оповите якимось туманом. Вона саме їла мараскінове морозиво, тримаючи в лівій руці позолочене мушлеве блюдечко, і, примруживши очі, поволі смакувала його.

Дама, що сиділа поруч із нею, впустила віяло. Мимо проходив якийсь молодий пан.

— Коли ваша ласка, пане, підійміть віяло, — попрохала дама. — Воно впало за канапу.

Пан нахилився, і Емма побачила, що в ту мить, як він простягав руку, молода дама кинула йому в капелюх щось біле, складене трикутником. Піднявши віяло, пан підніс його дамі з ґречним уклоном. Вона подякувала, злегка кивнувши головою, і уткнулась носом у свій букет.

Після вечері, на яку подавали багато іспанських і рейнських вин, суп із раками та мигдалевим молоком, пудинги "Трафальгар" та різні м'ясні за холоди з драглями, карети почали одна за одною від'їжджати від замка. Відслонивши краєчок муслінової фіранки, можна було бачити, як у пітьмі блимали вогні їхніх ліхтарів. Банкетки, що стояли попід стінами зали, спустіли, тільки за столами лишилось кілька картярів. Оркестранти

відсвіжали язиком натруджені кінчики пальців. Шарль куняв, прихилившись спиною до дверей.

О третій годині ранку почався котильйон. Емма не вміла танцювати вальса. Але всі вальсували, навіть мадемуазель д'Андервільє і сама маркиза. Залишились тільки гості, що ночували в замку, їх було не більше дванадцяти душ.

Тим часом один із вальсуючих, якого називали просто віконт, у низько відкритому жилеті, що щільно облягав йому торс, уже вдруге підійшов ангажувати пані Боварі, запевняючи, що буде її вести і в неї вийде все прекрасно.

Вони почали повагом, потім завальсували швидше. Вони круtilись — і все круtilось довкола них, мов диск на осі: лампи, меблі, панелі, паркет... Коли вони завертали біля дверей, край Емминої сукні оббивав коліно партнера і їхні ноги майже торкались. Він нахилився, щоб заглянути їй у вічі, а вона закидала голову, щоб поглянути на нього; її огорнула якась нестяма, і вона як стій спинилась. Потім вони закружляли знову, і віконт, усе прискорюючи рухи, повів Емму до самого кінця зали, де вона, задихана і мало не зомліла, на якусь мить припала йому головою до грудей. А потім, так само вальсуючи, але вже повільніше, віконт одвів її на місце; вона відкинулась назад, прихилилась до стіни й затулила очі рукою.

Коли вона відкрила очі, перед дамою, що сиділа на дзиґлику посеред салону, стояло навколішки троє кавалерів. Дама обрала віконта, і скрипка знову заграла.

На них усі дивились. Вони проносилися взад і вперед; вона тримала корпус нерухомо, ледь нахиливши голову, а він зберігав весь час свою позу: стан вигнутий, лікоть округлений, шия випнута вперед. О, ця вміла вальсувати! Вони танцювали довго і втомили всіх інших.

Потім гості поговорили ще якусь часинку і, побажавши одне одному доброї ночі або, радше, доброго ранку, порозходилися спати.

Шарль ледве плентався, тримаючись за поручні. Він не чув під собою ніг. П'ять годин поспіль простовбичив він за столами, дивлячись на віст, хоч нічого в тій грі не тямив. З якою насолодою він зітхнув, знявши з себе черевики!

Емма накинула на плечі шаль і розчинила вікно. Надворі стояла темна ніч, накрапав дрібний дощик. Емма вдихала вологе повітря, що відсвіжувало їй повіки. Бальна музика ще дзвеніла у неї в вухах, і вона намагалась не скоритися сну, щоб продовжити ілюзію цього розкішного життя, з яким вона мала вже прощатись.

Почало світати. Емма довго дивилась на вікна замка, силкуючись відгадати кімнати всіх тих, кого вона бачила увечері, їй хотілося б узнати їхнє життя, проникнути в нього, злитися з ним.

Але було холодно, Емма тремтіла. Вона роздяглася й шмигнула під ковдру до сонного Шарля.

За сніданком було багато людей, він скоро скінчився. Ніяких напоїв, на превелике диво лікаря, не подавали. Зараз же після сніданку мадемуазель д'Андервільє зібрала в кошик шматочки білих булочок і понесла їх на ставок лебедям. Гості пішли гуляти в оранжереї, де дивовижні ворсисті рослини громадились пірамідами під висячими вазами, з яких, мов із гадючих гніздищ, вививалося попереплутуване зелене огудиння. Оранжерея сполучалась криною галереєю із господарськими будівлями. Бажаючи розважити пані Боварі, маркіз повів її оглядати стайні. Над яслами в формі кошиків були прибиті порцелянові дощечки, на яких чорними літерами були виведені імена коней. Коні форкали і тупали, коли повз них проходив хазяїн, цмокаючи язиком. Підлога в лимарні блищала, як паркет у вітальні.

Каретна зброя висіла посередині на двох рухомих тумбах, а на стінах були порозвішувані вуздечки, батоги, стремена, поводи.

Тим часом Шарль казав слугам запрягти шарабанчик. Його подали до під'їзду, уклали всі речі, і подружжя Боварі, попрощавшись з маркізом та маркізою, рушило назад у Тост.

Емма дивилась мовчки, як крутяться колеса. Шарль уместився на самому краї лавки і правував, розіп'явши руки: конячка трюхикала інохіддю в надто широко розсунутих голоблях. Попущені віжки похльоскували її по крижах, беручись миловинням, а валіза, припасована ззаду, поторохкувала об кузов.

Вони були на Тібурвільському узвозі, коли назустріч їм із сміхом промчала кавалькада вершників з сигарами в зубах. Еммі здалось, що між ними був і віконт; вона обернулась, але змогла добачити вже далеко на обрії тільки мигтіння голів, що підіймались і опускались у мінливих ритмах рисі чи галопу.

Проїхавши ще чверть льє, їм довелося спинитись — підв'язати мотузкою наритник. Оглядаючи востаннє упряж на конячці, Шарль помітив у неї під ногами якусь річ, нахилився й підняв портсигар, вишитий зеленим шовком з гербом посередині, як на занавісках карети.

— О, та він не порожній, — сказав Шарль, — тут іще дві сигари. Буде мені на вечір.

— А ти хіба куриш? — здивувалась Емма.

— Курю часом, як трапиться.

Він поклав знахідку в кишеню й цвяхнув конячку батогом.

Коли вони приїхали до себе в господу, обід був ще не готовий. Пані розгнівалася. Настазі відповіла їй не надто чемно.

— Геть! — гукнула Емма. — Мені таких грубіянок не треба.

На обід був суп із цибулею і телятина під щавлем. Сівши напроти Емми, Шарль промовив щасливим голосом, потираючи руки:

— Нема як дома!

З кухні чулося хлипання служниці. Шарль симпатизував бідолашній Настазі. Колись, у невеселі часи вдівства, вона допомогла йому скоротати немало вечорів. Вона ж була його перша пацієнтка і найстаріша знайома в цих місцях.

— То ти й справді проженеш її? — спитав він нарешті.

— А прожену. Хто мені заборонить? — відповіла жінка.

Потім вони грілись на кухні, поки служниця прибирала їм спальню на ніч. Шарль закурив. З незвички він смішно відкопильовав губи, щохвилини спльовував і при кожній затяжці відкидався назад.

— Тобі стане недобре! — сказала йому презирливо Емма.

Він відклав сигару і побіг до колонки — запити холодною водою. Емма схопила портсигар і хутко сховала його в шухляду.

Наступний день видався їй нескінченно довгим. Вона гуляла у себе в садочку, ходила туди й назад усе тією ж алейкою, спиняючись перед клумбами, перед шпалерами абрикосів, перед гіпсовим кюре, здивовано роздивляючись на ці добре знайомі їй предмети. Яким далеким їй здавався вже бал! Хто це віддалив на таку відстань позавчорашній ранок

від сьогоднішнього вечора? Ті гостини в замку Воб'єссар стали в її житті зяючим провалом, — так часом бурею розчахне скелю навпіл за одну ніч. Проте Емма скорилась долі; вона побожно сховала в комоді свій святковий туалет, навіть атласні черевички, що в них підшва пожовкла від сковзкого навощеного паркету. І з серцем у неї сталося те саме, що з черевичками: воно потерлось об розкіш і взялося якоюсь незмивною сугою.

Спогади про той бал стали для Емми своєрідним заняттям. Щосереді вона говорила собі, прокидаючись:

"Ах, тиждень тому... два тижні... три тижні тому — я була там!" Мало-помалу всі обличчя змішалися в її пам'яті, призабулись мелодії контрдансів, примерхли барви ліврей і пишнота замкових покоїв; деякі подробиці вивітрились, але жаль лишився.

IX

Часто, коли Шарля не бувало дома, вона підходила до шафи і виймала захований поміж білизною зелений шовковий портсигар.

Вона розглядала його, розкривала і навіть нюхала пропахлу духом вербени й тютюну підкладку. Чий же він був? Певно, віконтів. Не інакше, як дарунок коханки. Його вишивали на маленьких палісандрових п'яльцях, ховаючись від цікавих очей, над ним годинами просиджувала закохана рукодільниця, мрійливо схиливши кучеряву голівку. Любовні зітхання вплелися тут у кожну петельку канви, кожен стібок голки вшивав якусь надію чи спогад, а все це шовкове шиття було переткано одною мовчазною жагою. А потім віконт забрав якось той дарунок із собою. Про що вони говорили в той час, як цей портсигар лежав на мармуровій полиці каміна, між вазами з квітками й годинником Помпадур? Вона в Тості. А він тепер у Парижі... Париж! Який він, той Париж? Яке величне ім'я! Емма повторювала це слово півголосом,

упиваючись ним. Воно дзвеніло їй у вухах, як соборний дзвін, воно палало їй в очах — навіть на етикетках помадних слоїв.

Уночі, коли під вікнами, співаючи "Материнку"[31], скрипіли своїми возами рибалки, вона прокидалась. "Завтра вони будуть там", — казала вона, прислухаючись до стуку ошинованих залізом коліс, що зразу завмирав на немощеній дорозі, як тільки валка виїздила за село. Вона проводила їх думками, — підіймалась із ними на пагорби, спускалась у долини, минала селища, гнала битим шляхом під ясними зорями... Їхала-їхала і забивалась невідь-куди, в якесь туманне місце, де уривалась її мрія.

Вона придбала собі план Парижа і часто, водячи пальцем по карті, мандрувала по столиці. Гуляла по бульварах, спиняючись на кожному розі, на перехресті вулиць, перед білими квадратами кварталів. А коли очі нарешті стомлювались, склепляла повіки й бачила, як у темряві коливаються од вітру вогні вуличних ліхтарів, чула, як ляскають підніжки карет, відкидаючись біля театральних під'їздів.

Вона передплатила дамський журнал "Кошик" і "Дух салонів". Не минаючи ані рядочка, жадібно поглинала вона всі звіти про прем'єри, верхогони, вечірки, цікавилась дебютом тої чи іншої актриси, відкриттям нової крамниці. Знала останні моди сезону, адреси фешенебельних кравців, дні прогулянок у Булонському лісі[32], розклад спектаклів у опері. Слідувала за романами, вивчаючи за Еженом Сю[33] обстановку великопанських домів, шукаючи в творах Бальзака й Жорж Санд уявного задоволення власних жадань. Навіть до столу не сідала без книжки і, поки Шарль їв чи говорив щось до неї, гортала собі сторінки. Читаючи книжки, Емма весь час згадувала віконта, порівнювала його з літературними персонажами. Він був ніби центром осяйного кола, та коло це чимдалі ширшало, і, розпромінюючись від його образу, ореол яскрів усе дужче, осяваючи інші мрії.

Париж, безберегий, як океан, мерехтів перед Емминими очима в рожевій імлі. Проте багатолике життя, що вирувало в цій круговерті, все-

таки ділилось на якісь частини, розпадалось на окремі картини. Емма помічала з них тільки дві чи три, і вони заслоняли від неї всі інші, як правдиве втілення життя всього людства. В дзеркальних залах, серед овальних столів, застелених оксамитом із золотими торочками, виступав на лискучих паркетах світ дипломатів. Там були сукні з довгими шлейфами, страшні таємниці, бентежні страждання, сховані за чемними усмішками. Потім починалось товариство герцогів і герцогинь; там усі були бліді і вставали о четвертій годині дня; жінки — бідні ангели! — носили спідниці, облямовані англійським мереживом, а чоловіки — невизнані генії під жевжикуватою зовнішністю — замордовували на прогулянках коней, розважались літом у Бадені і, нарешті, років під сорок одружувались із багатими спадкоємцями. В окремих кабінетах нічних ресторанів реготала в сяйві свічок розмаїта юрба літераторів та актрис. Вони були щедрі, мов королі, повні вщерть ідеальних поривань і фантастичних забаганок. Це було якесь піднесене понад життям існування, що рвійно шугало між небом і землею у несказанній величі. Все інше в світі губилось десь у невиразності, не займало певного місця, ніби й не існувало. Чим ближче була дійсність, тим більше відвертались від неї її думки. Все, що безпосередньо оточувало Емму, — нудне село, обмежені міщани, мізерія буденщини, — здавалось їй чимось винятковим у житті, прикрою випадковістю, що не знати як звалилась на її голову, але поза цим тісним колом буяв безмежний світ блаженства й пристрасті. У своїх бажаннях Емма змішувала насолоду розкошів з сердечними радощами, вишуканість манер з делікатністю душі. Хіба любов не потребує, подібно до екзотичних рослин, розпушеного ґрунту й живодайного тепла? І чому зітхання при місячнім світлі, і довгі обійми, і сльози, що зрошують руки в хвилину розлуки, і пал жаги, і ніжність, і бентежність — усе це було для неї невіддільним від пишних замків, де люди розкошують на дозвіллі, від будуарів з шовковими завісами й м'якими килимами, від жардиньєрок із квітками, від ліжок на високих підмостках, від блиску самоцвітів і аксельбантів на лівреях?

Човгаючи грубими підошвами, проходив коридором поштовий конюх, який щоранку приходив до лікаря чистити кобилу; на ньому була латана блуза й шкарбани на босу ногу. Ось ким доводиться задовольнятися

замість грума в коротеньких штанцях! Скінчивши роботу, він ішов і не вертався до наступного дня. Приїздячи додому, Шарль сам одводив кобилу до стайні, знімав сідло і надягав оброть; тим часом служниця приносила й кидала сьак-так у ясла оберемок сіна.

На місце Настазі, яка нарешті виїхала з Тоста, розливши море сліз, Емма взяла в дім чотирнадцятилітню дівчинку-сироту з лагідним обличчям. Вона заборонила їй носити нічний чепчик, привчила говорити до панів у третій особі, подавати склянку води на тарілці, стукати в двері, перш ніж заходити до кімнати, прасувати й крохмалити білизну й допомагати при туалеті: вона хотіла зробити з неї собі камеристку. Нова служниця була слухняна й покірлива — боялась, щоб її не прогнали. Але мадам звичайно забувала в буфеті ключ, і Фелісіте щовечора, брала звідти трохи цукру і хрумала його на самоті в ліжку, помолившись на сон грядущий.

По обіді вона часом виходила на вулицю погмоніти з поштовими конюхами. Мадам сиділа у себе нагорі.

Емма носила дуже відкритий капот; між шалевими вилогами виднілася плісена шемізетка з трьома золотими гудзиками; за пояс правив їй шнурок з великими китицями, а на маленьких гранатового кольору пантофлях красувались банти з барвистих стрічок. Вона купила собі бювар, поштового паперу, ручку, конверти, хоч писати не було кому. Зранку вона заходжувалась витирати пил з етажерки, розглядалась у дзеркало, брала книжку, а потім, замріявшись, упускала її на коліна, їй хотілось податися в мандри або повернутися в монастир. Бажалось водночас померти — і жити в Парижі.

А Шарль — під дощ, під сніг — знай роз'їжджав верхи околицями путівцями. Він їв яєчню за столом на якій-небудь фермі, бабрався в пітних постелях, пускав хворим кров, що часом теплою цівкою дзюрила йому в лице; вистукував недужих, підкачуючи брудні сорочки, вислухував хрипи, розглядав, що було в нічних горшках; зате щовечора знаходив дома веселий вогонь, накритий стіл, м'які меблі і елегантно вбрану гарненьку

жінку, від якої так і пашило свіжістю. Не знати, звідки й брався той аромат — чи не від її тіла напахчувалась сорочка?

Емма чарувала його своєю тонкою вигадливістю: то вона по-новому виріже паперові розетки на свічки, то перешиє оборки на сукні, то видумає якусь незвичайну назву для найпростішої страви, абияк звареної наймичкою, і Шарль виїсть, смакуючи, всю тарілку. В Руані вона побачила дам, що носили на годинниках в'язку брелоків, — накупила того добра й собі. Оздобила камін двома великими вазами синього скла, справила собі несесер із слонової кості, з позолоченим наперстком. Що менше розумівся Шарль на жіничиних примхах, то більше вони зачаровували його: від них ще повнішим ставало його блаженство, ще любішим здавалось домашнє вогнище. Вони мов золотим пісочком посипали вузьеньку стежечку його життя.

Він був при здоров'ї, мав добрий вигляд; репутація його остаточно встановилась. По селах його любили — він був чоловік не гордий. Він пестив дітей, ніколи не заглядав у шинок і взагалі викликав довір'я своєю моральністю. Особливо вдало лікував од катарів і простудних захворювань. Щоб часом не убити пацієнта, Шарль майже завжди прописував якусь заспокійливу мікстуру, іноді блювотне, ванну для ніг або п'явки. Але й хірургія не лякала його: він робив людям сильні кровопускання — як коням, — а зуби рвав так, що аж гай гудів.

Бажаючи йти в ногу з наукою, Шарль передплатив за проспектом новий журнал "Медичний вулик". Він пробував читати дещо після обіду, але не проходило й п'яти хвилин, як уже засинав, розморений духотою й ситістю, — голова схиялась на руки, а волосся гривою розсипалося по столу, черкаючись підставки лампи. Емма дивилась та тільки плечима здвигала. Чого не судився їй чоловіком хоч який-небудь мовчазний, упертий трудівник — один із тих, що порпаються ночами в книжках і під шістдесят років наживають, у додачу до ревматизму, хрестик, ношений у петельці мішкуватого фрака?.. Їй хотілося б, щоб прізвище Боварі — це ж і її прізвище! — стало славнозвісним, красувалось у вітринах книгарень, фігурувало в газетах і журналах, гриміло на всю Францію. Але Шарль не

відзначався честолобством. Один лікар з Івето, що з ним він був якось на консилиумі, сказав йому при постелі хворого, в присутності родичів, щось образливе. Увечері, коли Шарль розповів цю історію, Емма страшенно обурилась вчинком його колеги. Шарль був розчулений. Він пустив сльозу й поцілував жінку в лоб. Але вона нестямилась від сорому — їй хотілося прибити його. Щоб угамувати нерви, вона вибігла в коридор, розчахнула вікно і стала вдихати свіже повітря.

— Який нікчема! Який нікчема! — шепотіла вона, кусаючи собі губи.

І взагалі Шарль чимдалі більше дратував її. З роками в нього з'явилися вульгарні манери: за десертом він стругав ножем пробки від порожніх пляшок, суп їв присьорбуючи, а після їжі прочищав зуби язиком. Він починав гладшати, і здавалося, що очі його, маленькі від природи, придавлювались опасистими щоками до самих скронь.

Часом Емма заправляла йому в жилет червону обшивку плетеної фуфайки, перев'язувала краватку, викидала геть обтріпані рукавички, які він збирався натягати. Але все це вона робила не заради нього, як йому гадалось, а заради себе самої, з химерного draжливого егоїзму. Іноді вона навіть переказувала йому те, що читала — уривки з романів і нових п'єс, анекдоти з великосвітської хроніки. Як-не-як, а Шарль був таки людиною, завжди готовою слухати її і на все притакувати. А Емма, бувало, і з левреткою ділилась своїми таємницями. Зрештою, на безлюдді заговориш і до полін у каміні, і до маятника стінного годинника.

Але в глибині душі вона сподівалась якоїсь переміни. Як матрос на розбитому кораблі, вона розпачливо металася очима по безкрайї пустелі свого життя, виглядаючи білого вітрила в тумані дальніх обрїїв. Вона не знала, що то буде за випадок, яким вітром принесе його до неї, до якого берега її приб'є; вона не знала, чи то буде шлюпка, чи трипалубний корабель, чи буде він навантажений стражданням, чи налитий щастям аж по люки. Але, прокидаючись уранці, вона щоразу сподівалась, що це станеться сьогодні, — і прислухалась до кожного шуму, зривалася з

місця, дивувалась, що нема нічого й нікого. А коли заходило сонце, вона журилась і не могла діждатись завтрашнього дня.

Знову настала весна. Коли прийшли перші жаркі дні і зацвіли груші, у Емми з'явилась астма.

З початку липня вона стала рахувати на пальцях, скільки тижнів залишається до жовтня: можливо, маркіз д'Андервільє дасть у Воб'ессарі ще один бал. Але і вересень уже минув, а не було ані листів, ані візитів.

Після цього гіркого розчарування серце знову спустіло, знову потяглись нудні, одноманітні дні.

Невже вони отак і тягнутимуться нескінченною низкою — сірі, буденні, порожні? У людей навіть найбанальніше життя скрашається можливістю якоїсь переміни. Часом одна-однісінька пригода тягне за собою незчисленні перипетії, певну зміну декорацій. А в неї — нічого. Певно, так од бога судилось. Майбутнє здавалося темним коридором, в кінці якого були наглухо забиті двері.

Вона занедбала музику. Навіщо грати? Для кого? Все одно їй ніколи не доведеться, сидючи за ерарівським роялем[34] в оксамитовій сукні з короткими рукавами, перебігати легкими пальцями по клавішах із слонової кості і відчувати, як, ніби вітерець, хвилює концертним залом з краю в край захоплений шепіт слухачів. А коли так, то чи варто мучитись над нудними етюдами? Не виймала вона з шухляд і свого малювання та гаптування. Кому воно потрібне? Шиття теж тільки дратувало її.

— Мені вже нема чого читати, — казала вона.

Так і сиділа вона на місці, розжарюючи в вогні кухонні щипці або дивлячись у вікно на дощ.

Сумно було їй на душі в неділю, коли дзвонили до вечерні. В німому отупшні прислухалася вона до мірних ударів деренчливого дзвона, дивилась, як по даху сусіднього дому спроквола походжав кіт, вигинаючи дугою спину під скісним промінням призахідного сонця. Вітер на шляху збивав хмари куряви. Час від часу звідкись долинали виття собаки, а монотонне бовкання дзвона без угаву лунало по селу, котилося в далекі гони...

Але ось люди починали виходити з церкви. Жінки в дерев'яних навощених черевиках, селяни в нових блузах, простоволоса дівтора бігла вистрибом попереду, — всі розходились по домівках. Лише п'ять-шість чоловік (весь час ті самі) грали до самої ночі в "корок" біля воріт харчевні.

Зима випала холодна. Шибки у вікнах на ранок замурувало крижаними узорами, і кволе світло, що струмилось, мов крізь матове скло, часом так і не яснішало до самого смерку. О четвертій годині доводилось уже світити лампу.

Погожими днями Емма виходила в сад. На капусті мерехтів сріблистими розводами іній; довгі блискучі нитки снувались од качана до качана. Пташок було не чути, все немов заснуло. Абрикоси були обставлені соломою, виноградна лоза вилася хворою гадюкою попід карнизом стіни, на якій, придивившись, можна було побачити повзучих стоногів. У гіпсового кюре в трикутці, що читав молитовник під ялинами в куточку, відкришилася права нога, а лице полупилося від морозу і взялося немов білим лишаєм.

Потім Емма знову підіймалась до себе в кімнату, замикала двері, шурувала вугілля в каміні і, знемагаючи від жару, відчувала, як нудьга все важче лягала їй на душу. Вона залюбки спустилася б униз побалакати із служницею, та соромливість утримувала її.

Щодня завжди о тій самій порі відчиняв віконниці свого будиночка вчитель у чорній шовковій шапочці і проходив сільський стражник у блузі,

з шаблею при боці. Вранці і ввечері тюпали по вулиці поштові коні — завжди по троє в ряд — до ставка на водопій. Вряди-годи дзеленчав дзвіночок на дверях харчевні та скрипіли під вітряну годину на залізних прутах мідні тазики, що правили за вивіску над дверима голярні. Вітрину її прикрашав старий малюнок, вирізаний з модного журналу, та воскове погруддя в жовтому шиньйоні. Перукар теж нарікав на те, що життя в нього склалось невдало, що йому нема чого ждати від майбутнього. Мріючи про перукарню у якомусь великому місті, от як у Руані, на набережній чи проти театру, похмурий майстер цілий день гуляв по вулиці взад і вперед, від мерії до церкви, виглядаючи клієнтів. Підводячи очі, пані Боварі завжди бачила його на посту: ніби вартовий, патрулював він у своїй фесці набакир, у ластиковій куртці.

Іноді надвечір за вікнами зали показувалось засмагле обличчя з чорними баками, яке розпливалось у широкій лагідній усмішці, виблискуючи білими зубами. Зразу ж зринала мелодія вальса, і під звуки катеринки кружляли й кружляли на кришці, в ляльковім салоні між кріслами, канапами і консолями, танцюристи заввишки в палець — жінки в рожевих тюрбанах, тірольці в камізельках, мавпочки в бальних фраках, кавалери в куценьких штанцях, — і все це відбивалось у маленьких дзеркальцях, зліплених по кутках стьождками фольгового паперу. Катеринщик крутив корбу, заглядаючи у вікна праворуч і ліворуч. Час від часу він підіймав коліном свій інструмент, що муляв цупким ремнем йому в плече, і цвиркав на тротуарну тумбу довгою цівкою бурої слини. Музика, то жалібна й тягуча, то весела і шпарка, з шипінням виривалася з-за рожевої тафтяної занавіски, що трималась на візерунчастій мідній планці. Ці самі мелодії гралися десь у театрах, співалися в салонах, під них танцювалось вечорами в осяяних жирандолями залах. Вони долітали до Емми, як відголоси великого світу. Нескінченні сарабанди вихрилися їй у голові, і думка, ніби баядерка на квітчастому килимі, в'юнилась разом із звуками, пурхаючи від мрії до мрії, від смутку до смутку. Зібравши в кашкет милостиню, катеринщик запинав свою скриньку старим чохлам із синього полотна, закидав її на спину і, важко ступаючи, брався далі. Емма проводила його очима.

Особливо нестерпні були для неї години обіду в цій тісній їдальні внизу, з димучою пічкою, рипливими дверима, відсирілими стінами і вогкою підлогою, їй здавалось, що на тарілці подають їй усю гіркоту існування, а від погляду на паруюче варене м'ясо у неї в душі клубочилась огида. Шарль їв довго й багато; вона гризла горішки або, спершись ліктями на стіл, водила вістрям ножа по цераті.

Господарчі справи вона зовсім занехаяла. Пані Боварі-старша, приїхавши до них у великий піст, була вражена такою переміною. Справді, Емма перше була така чепурна, така вибаглива, а тепер цілими днями ходила невбрана, носила сірі прості панчохи, світила лойовими свічками. Вона одно говорила, що раз немає достатків, треба жити ощадно, що вона дуже задоволена, цілком щаслива, що їй дуже подобається в Тості, — і свекрусі ні до чого було причепитися. До того ж Емма, очевидячки, не збиралась прислухатися до її порад; одного разу, коли свекруха спробувала зауважити, що хазяї повинні стежити за благочестям прислуги, вона відповіла таким гнівним поглядом і таким холодним усміхом, що бідолашна жінка більше не заводила подібних розмов.

Емма зробилась вередливою, їй важко було догодити. Вона замовляла для себе окремі страви, а потім і не торкалась до них; сьогодні пила тільки молоко, а завтра чай — чашку за чашкою. То їй було холодно, і вона вперто не виходила з кімнати, то вона мліла від духоти, відчиняла всі вікна, одягалася в легенькі плаття. То вона не давала просвітку служниці, а то раптом засипала її гостинцями або посилала погуляти до сусідів. Бувало, що вона роздавала старцям усі дрібні гроші з свого гаманця, хоч не відзначалась особливою щедрістю і чулістю до чужих страждань, як, зрештою, і більшість людей, що вийшли з села: душі в них звичайно такі заскорузлі, як мозолясті руки їхніх батьків.

У кінці лютого дядько Руо привіз зятеві на спогад про своє одужання чудову індичку і прогостював у них три дні. Шарль був увесь час зайнятий хворими, і з старим мусила сидіти Емма. Він курих у кімнатах, спльовував у камін, говорив про хліборобські справи, про корів і телят, про дробину,

про муніципальну раду, і, коли старий нарешті поїхав, дочка зачинила за ним двері з таким задоволенням, що аж сама здивувалась. А втім, вона вже не приховувала свого презирства до всіх і всього, що оточувало її; часто-густо вона умисно висловлювала чудернацькі думки — гудила те, що слід було хвалити, і хвалила те, що вважалося ганебним і непристойним. Чоловік тільки очі витріщав, слухаючи такі речі.

Невже цьому жалюгідному животінню не буде кінця? Чим вона гірша від тих жінок, що живуть щасливо? У Воб'єссарі вона бачила герцогинь, у яких і талії були грубілі, і манери вульгарніші. За віщо ж, боже, така несправедливість? Притулившись головою до стіни, Емма плакала, їй до болю хотілося зазнати того бурхливого й блискучого життя, тих нічних маскарадів, тих зухвалих розкошів і жагучих захоплень, що марились їй віддавна.

Вона ставала щораз блідішою, у неї почались серцебиття. Шарль прописав їй валер'янку й камфорові ванни. Але всякі спроби лікування ще дужче дратували її.

Бували дні, коли на неї находила якась хвороблива балакучість, потім це збудження змінювалось тупою байдужістю, і вона сиділа мовчки й нерухомо. Тоді вона підтримувала свої сили тільки тим, що цілими флаконами виливала на себе одеколон.

Вона постійно скаржилась на Тост, і Шарль вирішив, що її хвороба викликана якимись впливами місцевого клімату. Упевнившись у цій думці, він почав серйозно думати про те, щоб переїхати кудись в інше місце.

Тоді Емма стала пити оцет, щоб іще більше схуднути. У неї з'явився сухий кашель і остаточно пропав апетит.

Шарлю нелегко було покидати Тост після чотирирічного перебування і якраз у такий момент, коли він починав ставати на ноги. Та що вдієш —

раз треба, то, значить, треба! Він повіз жінку у Руан, до професора, в якого колись учився. Виявилось, що Емма нездужала на нервовому ґрунті і потребувала переміни клімату.

Розпитавши людей, Шарль довідався, що в Нефшательській окрузі є чимале містечко Йонвіль-л'Аббеї, звідки якраз перед тижнем виїхав лікар — польський емігрант. Тоді він написав до місцевого аптекаря, щоб дізнатися, скільки там населення, чи далеко живе найближчий лікар, чи багато заробляв на рік його попередник і так далі. Діставши задовільну відповідь, Шарль вирішив перебратися туди на весну, якщо тільки здоров'я Емми не покращає.

Одного дня, готуючись до близького від'їзду, Емма розбирала речі в шухляді і вколола об щось палець. То був дріт від її весільного букета. Флердоранжеві пелюстки пожовкли від пилу, атласні стьожки з срібною крайкою обтріпалися. Вона жбурнула букет в огонь. Квітки спалахнули, як суха солома. На попелі лишився поволі дотліваючий червоний кущик. Емма дивилась, як він горів. Тріскались картонні пуп'янки, корчились мідні дротинки, розтоплювався позумент; обсмалені паперові вінчики звивались над жаром, ніби чорні метелики, поки, нарешті, не вилетіли в комин.

У березні, коли вони виїхали з Тоста, пані Боварі була вагітна.

Частина друга

I

Йонвіль-л'Аббеї (назва походить від старовинного капуцинського абатства, від якого вже й руїн не лишилось) — містечко, розташоване за вісім льє від Руана, між Аббевільським і Бовезьким шляхом, у долині річки Ріель, що впадає в Анд ель і жене біля свого гирла три водяні млини; у ній водиться форель, що принаджує сюди в недільні дні хлопців-вудкарів.

Коли звернеш із шляху коло Буасьєра і виберешся путівцем на невисоке узгір'я Ле, побачиш усю долину. Вона поділяється річкою на дві різко відмінні половини: ліворуч — сіножаті, праворуч — орна земля. Луки розкинулись уздовж пасма положистих пагорбів і за ними зливаються з брейськими пасовищами, а на схід сонця рівнина помалу підіймається і стелеться все ширше, половіючи до самого обрію латками житніх ланів. Річка, що в'ється між трав'янистими берегами, відмежовує світлою стьождкою барви полів від зелені лугів, і вся долина нагадує простелену долі величезну кирею з зеленим оксамитовим коміром, облямованим срібляною тасьмою.

Наближаючись до містечка, побачиш на обрії, прямо перед собою, Аргейські дубняки і Сен-Жанські кручі, помережані зверху донизу довгими й нерівними рудими смугами. То — патьоки від дощів, а цеглянистий колір рисок, що виділяються на сірій поверхні гори, походить від численних залізистих джерел, що беруть тут свій початок і пробиваються по всій околиці.

Тут сходяться межі Нормандії, Пікардії та Іль-де-Франсу. У цій проміжній області і говірка якась безлика, і ландшафт невиразний. Тут виробляється найгірший на всю округу нефшательський сир, а землеробство дуже клопітна справа: сипкі піщані ґрунти захаращені дрібним камінням і вимагають багато гною.

До 1835 року до Йонвіля майже неможливо було дістатися; але о цій порі прокладено чималий путівець, що зв'язує Аббевільський шлях з Ам'єнським. По ньому часом проходять валки з Руана до Фландрії. Проте Йонвіль так і залишився глухим закутком, незважаючи на доступ доринків збуту. Мешканці уперто тримаються малоприбуткового лугівництва, замість підносити рільничу продукцію, і ледаче містечко, одвертаючись од нив, розростається природно ближче до води. Його видно здалеку: лежить собі, розкинувшись на березі, мов чередник, що спочиває над річкою.

Під горою за мостом починається обсажене молодими осичками шосе, що веде прямо до околиці містечка. Двори тут пообгороджувані тинами, посередині стоять хати, а круг них, під крислатими деревами, обчепленими драбинами, косами й тичками, розкидані різні господарські будівлі — возовні, давильні, винарні. Солом'яні стріхи, ніби насунуті на самі очі хутрянні шапки, майже на цілу третину затуляють низенькі віконця з товстими опуклими шибками, вдавленими посередині, як денце в пляшці. Попід білими тинькованими стінами з чорними навскоси поперечками туляться де-де хирляві груші, а перед сінешніми дверми поставлені маленькі вертушки — вони не пускають до хати курчат, що прибігають до порога клювати хлібні кришки, розмочені в сидрі. Чим далі в містечко двори вужчають, будинки купчаться тісніше, тини зникають. Ось над вікном колишеться пучок папороті, почеплений на мітлище. Тут кузня, а трохи далі стельмашня; коло неї стоять, викочені трохи на дорогу, два-три вози. Ще вище біліє за палісадником великий дім, а перед ним круглий газон, де стоїть, притуливши пальчика до губ, маленький амур; обабіч ґанку висяться дві чавунні вази, на дверях блищить металева табличка. В цьому домі, найкращому в містечку, живе нотаріус.

Кроків за двадцять далі, по той бік вулиці, перед майданом — церква. Довкола неї — цвинтар, обнесений низькою огорожею; він заселений так густо, що старі надмогильні плити, осілі майже врівень із землею, утворюють суцільний настил, на якому проросла зелена травиця вимальовує правильні чотирикутники. Церкву відбудовано наново в останні роки королювання Карла X. Дерев'яне склепіння починає трухлявіти зверху, і місцями на його синьому тлі проступають чорні плями. Над дверима, де повинен міститися орган, виведений крилас для чоловіків; туди підіймаються гвинтовими сходами, що аж дзвенять під дерев'яними черевиками.

Денне світло проходить у церкву крізь прості, немальовані шибки і скісним промінням освітлює ряди лав, поставлених під прямим кутом до стіни; подекуди на них прибито гвіздками солом'яні мати, а над ними напис великими літерами: "Лавка ім'ярек". Далі, де звужується головний

прохід, навпроти сповідальні красується невеличка статуя діви Марії в шовковій ризі і тюлевому, цяткованому срібними зірочками покривалі; щоки в богородиці нарум'янені, як у ідолів із Сандвічевих островів. Нарешті, в самій глибині перспективу завершує копія "Святої родини", подарована міністром внутрішніх справ, яка висить над віттарем між чотирма високими свічниками. Ялинові лави на хорах так і лишилися нефарбованими.

Добру половину широкої йонвільської площі займає критий ринок — черепичний навіс, підпертий двома десятками стовпів. На розі, поряд з аптекою, стоїть мерія, споруджена за проектом паризького архітектора, — подоба грецького храму. Нижній поверх будівлі оздоблений трьома іонічними колонами, а верхній — галереєю з круглими арками; на фронтоні — галльський півень[35]; однією лапою він спирається на хартію[36], в другій тримає терези правосуддя.

Але найбільше привертає до себе увагу аптека пана Оме, навпроти трактиру "Золотий лев". Особливо впадає вона в вічі увечері, коли всередині засвічується лампа і червоні та зелені кулі на вітрині відкидають по бруківці кольорові відблиски. Поміж тими кулями, ніби в бенгальському вогні, видніється темний силует аптекаря, схилоного над конторкою. Дім його згори донизу заліплений оголошеннями, виведеними звичайним письмом, рондо і друкованими літерами: "Віші, зельтерська, барезька вода, кровоочисні екстракти, препарат Распайля, арабське борошно, пастила Дарсе, мазь Реньйо, перев'язочні матеріали, розчини для ванн, лікувальний шоколад тощо". А на вивісці, що тягнеться вздовж усього фасаду, золотими літерами значиться: "Аптека Оме". Всередині за великими терезами, пригвинченими до прилавка, над скляними дверима красується напис: "Лабораторія", а на самих дверях ще раз повторено золотими літерами на чорному тлі: "Оме".

Більше в Йонвілі й дивитись немає на що. Головна — і єдина — вулиця, де є ще кілька дрібних крамничок, тягнеться не більше як на рушничний постріл і уривається на завороті дороги. Як лишиш її по праву

руку і підеш низом попід Сен-Жанською горою, вийдеш просто на кладовище.

Під час холери його поширили: розмурували з одного боку огорожу й прикупили суміжну ділянку землі в три акри, але могили, як і раніше, туляться ближче до брами, а нова половина майже вся гуляє. Кладовищенський сторож, він же гробокоп і паламар при церкві, маючи подвійні доходи з покійників, засаджує, крім того, вільну площу картоплею. Але та грядка з року в рік вужчає, і коли в містечку лютує пошесть, старий не знає, чи йому радіти покійникам, чи сумувати, риючи все більше могил.

— Ти годуєшся мертвяками, Лестібудуа, — сказав йому якось кюре.

Почувши ці похмурі слова, сторож задумався. На деякий час він навіть був згорнув своє городництво, але потім знову взявся вирощувати бульбу, ще й бреше, що вона росте "самосійки".

З часу тих подій, про які в нас буде мова, в Йонвілі нічого не змінилось. На шпилі церковної дзвіниці, як і раніше, крутиться бляшаний триколірний прапорець; над галантерейною крамницею й досі майорять на вітрі два ситцеві вимпели; в аптеці по-старому поволі гниють собі в каламутному спирті недоноски, схожі на жмути білої губки, а над входом у трактир старий, полинялий від дощів золотий лев, як і колись, виставляє напоказ свою кучеряву, як у пуделя, шерсть.

Надвечір того дня, коли в Йонвіль мало приїхати подружжя Боварі, хазяйка цього трактиру, вдова Лефрансуа, так метушилася в себе на кухні, що аж упріла, пораючись біля каструль. Ще б пак, завтра базарний день. Треба заздалегідь порубати м'ясо, попатрати курчат, зварити суп і каву. Та ще приготувати обід своїм постійним столовникам, а також для лікаря, його дружини та служниці. Більярдна аж розлягалась од реготу. У задній кімнатці три мірошники гукали горілки. Дрова в печі палали, вугілля тріщало; на довгому кухонному столі, серед шматків сирії

баранини, дрібно здригалися стоси тарілок, бо поряд на колоді саме шаткували шпинат. Десь на пташарні кудкудакали кури й гелґотали гуси — за ними ганялася з ножом служниця.

Біля печі грів спину віспуватий чоловік у зелених шкіряних капцях, в оксамитовій шапочці з золотою китицею. На його обличчі було відбите цілковите самозадоволення; здавалось, він дивився на життя з таким самим спокоєм, як щиголь, що висів у нього над головою в плетеній клітці. Це був аптекар.

— Артемізо! — гукнула хазяйка. — Нарубай хмизу, поналивай графіни, принеси горілки, та швидше! Коли б хоч знати, що їм подавати на десерт, тим гостям, що ви чекаєте... Господи боже! Знову ті биндюжники галасують у більярдній! А віз їхній так і стоїть коло самих воріт. Приїде "Ластівка", то ще поламає. Піди поклич Полита, нехай укотить у возовню!.. Повірите, пане Оме, вони в мене випили зранку, може, вісім глеків сидру, а зіграли вже більше п'ятнадцяти партій у більярд... Та вони мені все сукно на більярді пошматують, — казала вона, поглядаючи на клієнтів віддалеки, з ополоником у руках.

— Не велика біда, — зауважив пан Оме. — Новий купите.

— Новий більярд! — жахнулася вдова.

— Авжеж. Старий уже нікуди не годиться, пані Лефрансуа. Запевняю вас, ви просто самі собі шкодите. І дуже шкодите. До того ж тепер пішла мода на вузькі лузи і важкі кії. Грають більше в карамболь, ніж у пірамідку... Усе міняється! Треба йти в ногу з віком. От ви подивіться на Тельє...

Хазяйка почервоніла з досади.

— Що не кажіть, — вів далі аптекар, — а в нього більярд кращий, ніж у вас. І якби комусь спало на думку влаштувати патріотичну пульку на користь поляків або потерпілих од поведі ліонців...

— Боялась я вашого голодранця Тельє! — зневажливо здвигнула гладкими плечима хазяйка. — Не турбуйтеся, пане Оме! Поки буде стояти "Золотий лев", будуть у ньому і клієнти. У нас іще є, слава богу, і знаємо, де взяти. А вашу "Французьку кав'ярню" запечатають одного чудового ранку, ще й об'яву наліплять на віконниці!.. Перемінити більярд, — мурмотіла вона вже про себе. — Та на ньому ж так зручно складати випрану білизну, а в мисливський сезон можна послати постелю шістьом нічліжникам!.. Та де ж це забарився той роззява Івер?

— Ви що, ждатимете його, щоб подавати обід вашим столовникам? — спитав фармацевт.

— Ждатиму? А пан Біне? Адже він заявиться рівно о шостій, хвилина в хвилину. Другого такого акуратиста пошукати по всьому білому світу. І обов'язково йому треба сидіти на тому самому місці, в маленькій кімнаті. Убий його, не сяде обідати за іншим столом! А вже що перебірливий, що вибагливий — спробуй йому догодити сидром... Це не те, що пан Леон: той приходить коли о сьомій, коли о пів на восьму, що не подай, то й з'їсть. Такий чудесний молодий чоловік. І голосу ніколи не підвищить.

— Воно, бачите, є велика різниця між освіченою людиною і акцизником з відставних карабінерів...

Годинник вибив шосту. Ввійшов Біне.

Синій сюртук обвисав на його сухорлявій статурі; з-під шкіряного кашкета з зав'язаними на потилиці навушниками й задертим козирком виглядав лисий лоб, удавлений від довголітнього носіння каски. Він носив чорний суконний жилет, волосяний комірець і сірі панталони, у всяку погоду був узутий у добре наваксовані високі чоботи, на головках яких

видавались симетричні опуклини від розбухлих великих пальців. Жодна волосинка не вибивалася за лінію його рівно підстриженої руської борідки, що облямовувала, як зелений бордюр клумби, його довгасте, безбарвне обличчя з маленькими очима й горбатим носом. Він досконало знав усі картярські ігри, був завзятим мисливцем і мав прегарний почерк; дома він завів токарний верстат, виточував знічев'я кільця на серветки і захаращував ними всю квартиру із захопленням митця і егоїзмом буржуа.

Біне попрямував до маленької кімнати, але звідти треба було спершу випроводити трьох мірошників. І весь час, поки йому накривали на стіл, він стояв мовчки на одному місці біля груби. Потім перейшов у кімнатку й зачинив за собою двері, як завжди, знявши при вході кашкета.

— У такого язик не відпаде від увічливих розмов, — сказав аптекар, залишившись на самоті з трактирницею.

— Він завжди отак якось. На тім тижні завернули сюди два комівояжери-суконщики — веселі хлопці, увесь вечір такі анекдоти розповідали, що в мене аж сльози виступили од сміху... А він сидів тут же, як сич у лісі, і ані пари з уст!

— Так! — підтвердив аптекар. — Нема в нього фантазії, нема дотепності, — нічого того, що характеризує світську людину.

— А проте кажуть, що він чоловік здібний, — заперечила хазяйка.

— Здібний? — перепитав пан Оме. — Хто? Він — здібний? Хіба що до акцизної служби, — додав він уже спокійнішим тоном.

І знову почав:

— Ну, я ще розумію, коли негоціант з великими торговельними зв'язками, юрист, чи лікар, чи фармацевт бувають настільки захоплені

своїми справами, що стають диваками, навіть відлюдьками... Історія знає чимало таких прикладів! Але ж ці люди принаймні про щось думають. Ось хоч би й я. Скільки разів мені траплялось шукати ручку на столі, щоб надписати етикетку, — туди-сюди, аж вона за вухом!

Тим часом пані Лефрансуа вийшла за поріг виглядати, чи не їде "Ластівка". Вона здригнулась. До кухні раптом зайшов якийсь чоловік у чорному одязі. У вечірньому присмерку можна було все-таки розглядіти його рум'яне лице і атлетичну фігуру.

— Чим можу служити, пане кюре? — спитала трактирниця, дістаючи з полички каміна одного із мідних свічників, що стояли там цілою батареєю. — Може, вип'єте чогось? Чарочку смородинівки, склянку вина?

Священик відмовився надзвичайно ввічливо. Він зайшов тільки за своєю парасолькою, що забув допіру в Ернемонському монастирі. Попросивши пані Лефрансуа прислати йому парасольку ввечері додому, він подався до церкви: вже дзвонили на вечерню.

Коли звук його кроків затих на площі, аптекар заявив, що він вважає таку поведінку зовсім негідною. Яке мерзенне лицемірство — відмовитись від чарочки! А тим часом потайки попи всі пиячать, і, звичайно, всі вони бажали б повернути часи церковної десятини.

Хазяйка заступилась за кюре.

— Зате він чотирьох таких, як ви, подужає. Торік він допомагав нашим наймитам убирати солому. По шість в'язок одразу тягав на собі. Сказано, сила!

— Браво! — вигукнув аптекар. — От і посилайте дівчат на сповідь до такого завзятого молодця! Е, ні, був би я при владі, то видав би розпорядження щомісяця пускати кров усім священикам. Так, пані

Лефрансуа, щомісяця їм — добрячу флеботомію в інтересах моральності й загального спокою!

— Та годі-бо, пане Оме! Ви безбожник! Ви релігії не визнаєте!

— Ні, я визнаю релігію, — відповів фармацевт, — у мене своя релігія. Я, коли хочете, навіть релігійніший за них усіх, з усіма їхніми штуками та фокусами! Так, я вірю в Бога. Вірю в найвищу істоту, в творця, а який він є, це мені байдуже. Він створив нас на те, щоб кожен виконував свої обов'язки громадянина і сім'янина. Але мені нема потреби ходити до церкви, цілувати срібні тарілки і годувати своїм коштом зграю шарлатанів, які й без того їдять краще, ніж ми з вами. Бога можна з таким самим успіхом шанувати і в лісі, і в полі, і навіть просто споглядаючи небесну твердь, як це робили люди в давнину. Мій бог — це бог Сократа, Франкліна, Вольтера і Беранже. Моя віра — це "Віра савойського вікарія"[37] і безсмертні принципи вісімдесят дев'ятого року! І тому я не припускаю існування старенького бозі, що гуляє в себе в райському садочку з паличкою в руці, влаштовує своїх друзів жити в череві китовому, вмирає з жалібним криком і воскресає на третій день. Усі ці дурниці абсурдні самі по собі і суперечать елементарним законам природи. Між іншим, це є яскравим доказом того, що попи, самі погрізаючи в багнюці неучтва, намагаються втягнути в нього і народні маси!

Тут аптекар замовк, шукаючи очима публіку, бо, захопившись власним красномовством, він уявив собі, що виступає на засіданні муніципальної ради. Але трактирниця вже не слухала його; вона прислухалась до якогось далекого шуму. Незабаром можна було розрізнити гуркіт колес і хляпання розслаблених підків, і, нарешті, перед дверима трактиру спинилась "Ластівка".

Жовтий ящик її кузова височів поміж двома великими колесами, що майже сягали брезентового верха, заступаючи пасажирам вид на дорогу і оббризкуючи їм плечі гряззю. Крихітні шибки вузьких віконечень ходором ходили в рамках, коли зачинялись дверцята. Вони були вкриті

щільним шаром пилуги, що не відмивалась навіть під час зливи, а зверху заляпувались багнюкою. Диліжанс був запряжений утрикінь: двоє коней дишельних, третій — попереду.

Коли спускалися з гори, екіпаж так розгойдувався, що черкався дном кузова об землю.

На площу вибігло кілька йонвільців, і зразу зчинився гармидер. Той питав про новини, той вимагав якихось пояснень, той прийшов по свої пакунки. Івер не знав, кому перше відповідати. Він виконував у Руані всі доручення місцевих жителів: ходив по крамницях, привозив чоботарю шкури, ковалю залізо, своїй хазяйці — оселедці, жінкам — капелюшки від модистки й накладне волосся від перукаря. Повертаючися з міста, він усю дорогу роздавав усякі речі, — стоячи на передку, він жбурляв їх через паркани у двори, репетуючи на все горло, а коні тим часом тюпали собі самі.

Сьогодні він забарився в дорозі, бо сталася пригода: левретка пані Боварі забігла кудись у поле. Хвилин п'ятнадцять стояли й свистали, кликали її. Потім Івер завернув назад і проїхав з півльє, гадаючи, що ось-ось знайде собачку. Але зрештою довелось їхати без неї. Емма плакала, сердилась, винуватила у всьому Шарля. Пан Лере, торговець мануфактурою, що сидів поруч у диліжансі, намагався втішити її, розповідаючи про різні випадки, коли заблукані собаки пізнавали своїх хазяїв через багато років. Відомий факт, говорив він, коли один пес прийшов навіть із Константинополя в Париж. Другий, вертаючись додому, пробіг по прямій лінії п'ятдесят льє і переплив по дорозі чотири річки; у рідного батька пана Лере був пудель, який пропадав десь аж дванадцять років, а потім раптом плигнув йому на спину одного дня на вулиці, коли старий ішов обідати.

Першою вийшла з диліжанса Емма, за нею Фелісіте, потім пан Лере, якась мамка і, нарешті, Шарль. Його ледве добудились: як тільки споночіло, він заснув у своєму куточку.

Назустріч приїжджим вийшов Оме. Він засвідчив своє шанування пані Боварі і своє поважання панові Боварі, сказав, що дуже радий з нагоди бути їм у чомусь корисним, і нарешті додав найсердечнішим тоном, що сам, без запрошення, насмівився завітати до них на обід, та ще й без дружини, бо вона у від'їзді.

Зайшовши в кухню, пані Боварі підійшла до каміна. Підібравши на коліні кінчиками пальців сукню і підсмикнувши її таким чином до кісточок, вона простягнула ногу, взуту в чорний ботик, до вогню, де смажилась на рожні баранина. Полум'я осявало всю її постать, пронизуючи ясним світлом тканину сукні, тендітну білу шкіру і навіть повіки, коли вона мружилась від вогню. Яскраво-червоні відблиски перебігали по ній щоразу, коли крізь прочинені двері вривався знадвору вітер.

З другого боку каміна стояв білявий юнак і мовчки дивився на Емму. Це був пан Леон Дюпюї, другий постійний відвідувач "Золотого лева". Він служив клерком у місцевого нотаріуса, метра Гійомена, і страшенно нудився в Йонвілі. Тому він частенько відтягував годину обіду, сподіваючись, що до трактиру нагодиться випадковий подорожній, з яким можна буде пробалакати вечір. У дні, коли робота кінчалася рано, він не знав, куди діватись, і рад не-рад мусив з'являтися вчасно на обід і витримувати його, від супу до сиру, віч-на-віч з Біне. Ясно, що він з радістю згодився на пропозицію хазяйки пообідати в товаристві з приїжджими. Всі гості перейшли до великої зали, де пані Лефрансуа веліла ради такої okazji накрити стіл на чотири персони.

Оме попросив дозволу не знімати фески, бо боявся застудитись. Потім заговорив до сусідки:

— Ви, напевне, стомились, ласкава пані? Наша "Ластівка" так жахливо трясє й підкидає!

— Це правда, — відповіла Емма, — але мене завжди радують поїздки. Люблю переїжджати з місця на місце.

— Ох, це така нудота — сидіти вічно на одному місці! — зітхнув клерк.

— Коли б вам довелося, як мені, — встряв Шарль, — не злазити з коня...

— А по мені, що може бути приємнішим? — заперечив Леон, звертаючись більше до Емми, і додав: — Якщо є можливість.

— Власне кажучи, — говорив тим часом аптекар Шарлю, — медична практика в наших краях не дуже клопітна справа. Стан наших шляхів дозволяє користуватись кабріюлетом, а хворі платять за візити непогано, бо хлібороби живуть у нас заможнo. У медичному відношенні, крім звичайних випадків запалення кишок, бронхіту, жовчних захворювань тощо, в тутешніх місцях трапляється часом, у період жнив, переміжна пропасниця. Але взагалі важких випадків мало; чогось специфічного теж не можна відзначити, хіба що золотуха, поширення якої викликається, безперечно, жахливими гігієнічними умовами селянських жител. Ах, пане Боварі! Вам доведеться боротися з численними забобонами, з багатьма закоренілими передсудами, які вперто намагаються противитись усім зусиллям вашої науки. Чимало ще в нас таких, що, замість звернутися до лікаря чи аптекаря, вдаються до молитов, мощів та попів. Проте клімат у нас, власне кажучи, пристойний, і в селищі навіть нараховується кілька дев'яностолітніх дідів. Температура, за моїми особистими спостереженнями, взимку падає до чотирьох градусів, а влітку, в найжаркіші дні, — доходить до двадцяти п'яти — максимум тридцяти градусів за Цельсієм, тобто двадцять чотири за Реомюром, чи п'ятдесят чотири за Фаренгейтом (як рахують англійці), — не більше. І справді, нас

захищає від північних вітрів Аргейський ліс, а від західних — Сен-Жанська височина. Таким чином, літня спека, у сполученні з водяною парою, яка підіймається з річки, та наявністю на луках значної кількості худоби, що виділяє, як відомо, багато аміаку, тобто азоту, водню й кисню (ні, тільки азоту й водню!), літня спека, кажу, висмоктуючи вологу з ґрунту, змішуючи ці різнорідні випари, збираючи їх, так би мовити, в один пучок і єднаючись із розливою в атмосфері електрикою (при наявності останньої), могла б, кінець кінцем, породити шкідливі міазми, як це буває в тропічних країнах. Проте ця жара якраз там, звідки вона до нас приходить, вірніше, могла б приходити, а саме на півдні, пом'якшується південно-східними вітрами, які, охолоджуючись над Сеною, налітають на нас часто зненацька, як російські бурани!

— Чи є тут в околицях хоч якісь місця для прогулянок? — спитала пані Боварі, звертаючись до юнака.

— О, дуже мало, — відповів той. — На самому пагорбі, біля узлісся, є так званий "вигін". Часом у неділю я ходжу туди з книжкою і милуюсь на захід сонця.

— Немає нічого чарівнішого від заходу сонця, — промовила Емма, — особливо на березі моря.

— О, я дуже люблю море, — зауважив пан Леон.

— І чи не здається вам, — вела далі пані Боварі, — що над цим безмежним простором вільніше ширяє дух, що споглядання його підносить угору душу і навіває думки про безконечність, про ідеал?

— Так само і гірські краєвиди, — підхопив Леон. — Мій двоюрідний брат мандрував торік по Швейцарії, то говорив, що неможливо уявити собі всю красу озер, чарівність водоспадів і грандіозність льодовиків. Ви бачите сосни небувалих розмірів, перекинуті кладкою через потоки, хатинки, що попритулялись на стрімких урвищах, а крізь просвіти в

хмарах під вами ген-ген унизу зеленіють долини... Таке видовище пориває людину до молитви, до екстазу! Я не дивуюсь тому славнозвісному музикантові, який, шукаючи натхнення, виїжджав грати на фортепіано в яку-небудь чарівну місцевість.

— А ви займаєтесь музикою? — спитала вона.

— Ні, але дуже люблю її, — відповів він.

— Е, ви його не слухайте, пані Боварі! — перебив Оме, нахилиючись над тарілкою. — Це він прибіднюється... Що це ви, юний друже! Адже кілька днів тому ви так знамените співали у себе в кімнаті "Ангела-хранителя". Я чув усе з лабораторії: ви виконували цю штуку, як справжній артист!

Леон справді квартирував у аптекаря. Кімната його була на третьому поверсі й виходила вікнами на площу. Він почервонів при цьому компліменті свого домохазяїна.

А Оме вже знову повернувся до лікаря і називав йому по порядку всіх визначніших мешканців Йонвіля. Він розповідав анекдоти, давав довідки. Ніхто гаразд не знає, скільки грошей у нотаріуса; крім того, є тут сімейка Тювашів, що завдає всім немало клопоту...

Емма знову спитала:

— А яка музика вам більше до вподоби?

— О, звичайно, німецька, — вона кличе в царство мрій.

— А італійську оперу ви слухали?

— Ще ні, але сподіваюсь побувати в ній на той рік, коли поїду в Париж кінчати юридичний факультет.

— Як я вже мав честь доповідати вашому чоловікові, — сказав аптекар, — дякуючи цьому бідоласі Яноді, що виїхав звідси так нерозважно, ви будете мати приємність мешкати в одному з найкращих домів Йонвіля. Для лікаря цей будинок особливо вигідний тим, що в ньому є двері, які виходять прямо в провулок: це дозволяє входити й виходити непомітно. До того ж при домі є все, що потрібно для господарства: пральня, кухня з кімнаткою для прислуги, невеличка вітальня, садок тощо. Ваш попередник не шкодував витрат! Він спеціально поставив собі в кінці саду, при самому березі, окрему альтану, щоб пити в ній влітку пиво, і якщо ви, ласкава пані, кохаєтесь у садівництві, то можете...

— Жінка моя не любить таких занять, — сказав Шарль. — Хоч їй і рекомендують моціон, вона воліє сидіти в кімнаті з книжкою.

— Отак і я, — зауважив Леон. — І справді, яка це втіха — сидіти ввечері з книжкою біля каміна, коли в шибки б'ється вітер, а в кімнаті затишно горить лампа...

— Правда, правда! — сказала Емма, пильно дивлячись на нього великими чорними очима.

— В такі хвилини ні про що не думаєш, — провадив він далі, — і час минає непомітно. Не сходячи з місця, мандруєш по далеких сторонах, ніби бачиш їх, і думка, сплітаючись із фантазією, захоплюється окремими картинами або стежить за розвитком подій. Здається, що ти зливаєшся з героями, що під їхньою одежею б'ється твоє власне серце...

— Правда, правда, — повторила Емма.

— Чи траплялось вам коли-небудь, — питав Леон, — зустрічати в якійсь книжці думку, що вже раніше невиразно снувалась у вашій голові, якийсь призабутий образ, що ніби повертається здалека й достоту виражає ваші власні невловні відчуття?

— Таке зі мною бувало, — відповідала вона.

— Ось чому я найбільше люблю поетів, — вів далі Леон. — Вірші якісь ніжніші за прозу, від них легше плачеться...

— Але вони стомлюють кінець кінцем, — заперечила Емма. — Я, навпаки, більше охоча до романів, у яких події розгортаються так стрімливо, що аж страх бере. Я ненавиджу банальних героїв і помірковані почуття, подібні до тих, що зустрічаються в реальному житті.

— Дійсно, — зауважив клерк, — такі твори не зворушують серця і, на мою думку не відповідають справжньому призначенню мистецтва. Серед розчарувань життя так солодко буває линути мрією до благородних характерів, до щирих почуттів, до картин блаженства. Для мене тут, на безлюдді, це єдина розвага і розрада. Але в Йонвілі так мало цікавого!

— Мабуть, так само, як і в Тості, — сказала Емма. — Там я завжди брала книжки в бібліотеці.

— Коли ви, ласкава пані, не відмовите мені честі скористатись моїми послугами, — обізвався аптекар, почувши її останні слова, — то можу рекомендувати вашій увазі мою власну книгозбірню, де представлені найкращі автори: Вольтер, Руссо, Деліль, Вальтер Скотт, "Відгуки фейлетонів" і так далі. Крім того, я одержую різні періодичні видання, в тому числі й щоденну газету "Руанський маяк", при якій маю честь бути кореспондентом по округах Бюші, Форжа, Нефшателя і Йонвіля.

Товариство сиділо за столом уже дві з половиною години; служниця Артеміза, ліниво човгаючи по підлозі своїми плетеними капцями,

подавала тарілки по одній, була неуважна, усе плутала і весь час забувала зачиняти за собою двері до більярдної, які грюкали об стіну клямкою.

Леон, сам того не помічаючи, під час розмови поставив ногу на перекладину стільця пані Боварі. На ній була синя шовкова краватка, під якою гофрований комірець тримався прямо, як брижі. Розмовляючи, вона то підіймала, то опускала голову, і підборіддя її то поринало в батист, то поволі виринало з нього. Поки аптекар балакав із Шарлем, між молодими людьми, що сиділи поруч, точилась якась наче безпредметна розмова, в якій усі випадкові фрази вели, одначе, до єдиного центра — спільних уподобань. Паризькі театри, назви романів, нові кадрили, світ, якого не знали вони обоє. Тост, де жила раніше Емма, Йонвіль, де вони перебували тепер, — про все переговорили вони до кінця обіду.

Коли подали каву, Фелісіте пішла в новий дім приготувати спальню, і незабаром співрозмовники повставали з-за столу. Пані Лефрансуа дрімала біля погаслого каміна, а конюх Іполит з ліхтарем у руці чекав пана й пані Боварі, щоб провести їх додому. В його рудому патлатому волоссі стирчала солома, він накульгував на ліву ногу. Конюх прихопив парасольку пана кюре, і всі рушили в дорогу.

Містечко спало. Від стовпів на критому ринку лягали на площу довгі тіні. Земля була світла, як літньої ночі. Але будинок лікаря стояв за п'ятдесят кроків від трактуру, і майже зразу ж по виході довелось побажати одне одному на добраніч. Товариство розійшлося.

У передпокої Емма відразу відчула на плечах, ніби вологе простирало, холодок від свіжого тиньку. Стіни були нещодавно побілені, дерев'яні сходи рипіли. У спальні, на другому поверсі, білувате світло соталося в шибки вікон, не завішених фіранками. Видно було верховіття дерев, а за ними — луг, оповитий туманом, що клубочився над річкою. Посеред кімнати валялись у безладді шухляди, вийняті з комода, пляшки, рами, золочені карнизи, перини, тази: два носії, що перетягували сюди речі, покидали все хлящем.

Це вже вчетверте доводилось Еммі спати на незнайомому місці. Вперше це було, коли вона вступала в монастир, удруге — коли приїхали в Тост, утретє — у Воб'єссарі. Це було вчетверте. І щоразу нове місце було ніби початком нового періоду в її житті. Емма не вірила, щоб на новому місці все могло йти по-старому. І якщо її дотеперішнє життя було погане, значить, майбутнє, гадала вона, має обов'язково змінитися на краще.

III

Прокинувшись другого дня уранці, Емма помітила на площі клерка. Вона була в пеньюарі. Він побачив її і вклонився. Вона швидко кивнула головою й зачинила вікно.

Леон цілий день чекав шостої години вечора, але, зайшовши в трактир, застав там тільки пана Біне, що сидів за своїм столом.

Учорашній обід був для Леона важливою подією. Досі йому ще ніколи не доводилось розмовляти дві години підряд з дамою. Як же це він спромігся сказати їй, та ще й такою мовою, стільки речей, яких він ніколи не говорив раніше так доладно? Леон був несміливої вдачі і відзначався тією стриманістю, за якою можуть критися водночас і соромливість, і нещирість. Йонвільці вважали, що в нього прекрасні манери. Він завжди терпляче вислухував міркування старших і, здається, зовсім не цікавився політикою — дивна річ для молодого людини. Крім того, мав ще різні таланти: малював аквареллю, розбирав ноти в скрипичному ключі і після обіду, коли не грав у карти, охоче брався за книжку. Пан Оме поважав його за освіченість, пані Оме любила за послужливість. Він часто водив гуляти в сад маленьких Оме, вічно замурзаних, дуже погано вихованих дітлахів, що слабували на недокрів'я, як і їхня мати. Крім няньки, за ними наглядав аптекарський учень Жюстен, двоюрідний небіж Оме. Взятий у дім з ласки, він був одночасно й за служника.

Аптекарь виявив себе чудовим сусідом. Він порекомендував Еммі найкращих торговців, привів до неї чоловіка, у якого купував сидр, сам покуштував напій і прослідкував, щоб бочку поставили в погребі як слід; навчив її дешево купувати масло і домовив паламаря Лестібудуа доглядати за садом, бо старий працював не тільки в церкві та на цвинтарі, а ще й садівникував по людях, беручи платню за рік або поденно.

Така надмірна люб'язність і послужливість аптекаря пояснювалась не тільки його схильністю допомагати ближнім. За всім цим крився цілий план.

Справа в тому, що Оме порушував параграф перший закону від 19 вентоза XI року[38], який забороняв займатися медичною практикою особам без відповідних дипломів. Одного разу по чиємусь анонімному доносу його викликали в Руан, у службовий кабінет королівського прокурора. Високий урядовець прийняв його, стоячи в мантиї з горностаєм на плечах і в береті. Це було вранці, перед засіданням суду. По коридору лунало важке гупання жандармських чобіт, а десь іздалеку чулося ніби скреготання ключів у величезних замках. У вухах аптекаря так стукотіло, що він боявся, щоб із ним не трапився удар; йому вже ввижалась тюремна камера, сім'я в сльозах, розпродаж аптеки з молотка, розкидані слоїки і пляшечки... Щоб відійти від переляку, він мусив завернути до кав'ярні і вихилити склянку рому з зельтерською водою.

Проте спогади про цю грізну пересторогу мало-помалу стерлися, і аптекарь, як і раніше, почав давати клієнтам невинні поради в кімнаті за аптекою. Але мер дивився на нього скоса, колеги заздрили йому, — доводилось усіх боятись. Підійти під ласку панові Боварі — значило заслужити його вдячність і примусити його мовчати, якщо згодом він щось помітить. Тим-то пан Оме щоранку приносив лікареві газету, а ввечері частенько одвигався з аптеки й забігав до нього побалакати.

Шарлю тим часом було невесело: пацієнти не з'являлись. Цілими годинами він сидів і мовчав, спав у себе в кабінеті або дивився, як жінка шие. Щоб трохи розважитись, він найнявся за робітника сам до себе і навіть спробував пофарбувати горище рештками вохри, що там покинули малярі. Але його дуже турбували грошові справи. Він стільки витратив на ремонт квартири в Тості, на туалети дружини й на переїзд, що за ці два роки не стало всього посагу — понад три тисячі екю[39]. А скільки речей зіпсувалось чи загубилось при перевозі з Тоста до Йонвіля, не кажучи вже про гіпсового кюре, що злетів із воза і розхряпався на бруку Кенкампуа...

Від цих думок його відвертала приємніша турбота — вагітність Емми. Чим більше наближався час пологів, тим дужче він її любив. Між ними, здавалось, встановлювався новий тілесний зв'язок, міцніло постійне відчуття тіснішої близькості. Коли Шарль здалеку дивився на її лінкувату ходу і повний стан, не стягнений в корсет, коли вона сідала напроти нього в крісло, втомлена і млява, щастя сповнювало його серце по вінця. Він зривався з місця, цілував її, голубив, називав мамусею, вів її танцювати, плакав і сміявся, лепетав їй усякі ласкаві й жартівливі слова, які тільки спливали йому на ум... Думка, що вона завагітніла від нього, викликала в ньому захоплення. Тепер у нього було все, що треба. Він спізнав людське життя до кінця і влаштувався в ньому певно і спокійно.

Емма була спочатку дуже здивована, а потім їй захотілось швидше родити, щоб узнати, що значить бути матір'ю. У неї не вистачало грошей на всі витрати — на колиску в формі човника з рожевими шовковими занавісками, на вишивані чепчики тощо, і вона з досади відмовилась від усяких турбот про придане для дитини, віддавши все без довгих міркувань на волю містечкової швачки. У неї не було тих радощів готувань, у яких визріває материнська ніжність; можливо, її любов до дитини потерпіла від цього вже в зародку.

Проте незабаром вона почала більше про неї думати, бо в Шарля тільки й мови було за обідом, що про немовля.

Їй хотілося хлопчика. І щоб він був здоровий, чорнявий. А назвати його Жоржем. Ця думка, що вона народить саме хлопчика, ніби давала їй надію на винагороду за всі її минулі невдачі. Мужчина принаймні сам собі пан; він може вільно віддаватися своїм пристрастям, блукати по різних країнах, долати всі перешкоди, зазнавати найнепрístupніших утіх. А жінка завжди зв'язана. Інертна і разом з тим податлива, вона змушена рахуватися і з своєю тілесною слабкістю, і з приписами суспільних законів. Воля її, ніби стримувана тасьмою вуалька на її капелюшку, тріпоче від найменшого вітерця. Жінку завжди вабить якесь бажання і завжди стримує якась умовність.

Емма розродилася в неділю, близько шостої години ранку, на сході сонця.

— Дівчинка, — сказав Шарль.

Вона одвернулася і зомліла.

Майже зразу ж прибігла й розцілувала її пані Оме, а за нею тітка Лефрансуа з "Золотого лева". Сам аптекар, як людина, що знає звичаї, поздоровив породіллю, кинувши кілька слів крізь прочинені двері. Потім пан Оме виявив бажання поглянути на дитину і сказав, що дівчинка гарна.

Одужуючи після пологів, Емма багато думала над тим, як назвати дочку. Спочатку вона перебирала всі імена з італійськими закінченнями, такі, як Клара, Луїза, Аманда, Атала; подобалось їй також ім'я Гальсуїнда, а ще більше — Ізольда або Леокадія. Шарль бажав назвати дитину по імені матері, — Емма не захотіла. Перегорнули з початку до кінця весь календар, питали думки у знайомих.

— Цими днями мав я розмову з паном Леоном, — сказав Оме. — Він дивувався, чому ви не назвете дівчинку Магдалиною. Це зараз наймодніше ім'я.

Але пані Боварі-мати і слухати не хотіла про ім'я, яке носила велика грішниця. Сам пан Оме полюбляв імена, що нагадували б про якусь велику людину, славетний подвиг або благородну ідею, і за цим принципом охрестив усіх своїх чотирьох дітей. Так Наполеон був уособленням слави, а Франклін[40] — свободи; Ірма, можливо, була поступкою романтизмові, зате Аталія[41] — даниною пошани невмирущому шедевр французького театру. Філософські переконання пана Оме не перешкождали йому захоплюватись мистецтвом, мислитель анітрохи не заглушував у ньому чулої до краси людини; він умів проводити грані, умів розрізняти фантазію від фанатизму. В "Аталії", приміром, він не схвалював ідеї, але захоплювався стилем, метав громи і блискавки проти загального задуму, але розсипався в похвалах перед усіма деталями. Він обурювався вчинками дійових осіб, але упивався їхніми монологами. Читаючи прославлені сцени, він нестямився від захвату; але, згадуючи, що все це приносить неабиякі вигоди попам і церквам, впадав у відчай. Остаточно гублячись у цій мішанині почуттів, він водночас мріяв і покласти на голову Расіна лавровий вінок, і посперечатись із ним з добру чверть години.

Нарешті Емма пригадала, що в замку Воб'єссар маркіза назвала при ній одну молоду жінку Бертою, і вирішила спинитись на цьому імені. Дядько Руо не міг приїхати на хрестини, і в куми запросила пана Оме. Він надарував хрещениці потроху всякого добра, що водилося в його аптеці: шість коробок ююби, цілу склянку ракаута, три пачки мальвової пастили та шість паличок ячмінного цукру, що він розшукав у шафі. Після обряду влаштували званий обід, на який запросили й кюре. Гості розгарячились. Коли подали лікер, пан Оме завів "Бога чесних людей"[42], пан Леон заспівав баркаролу, а хрещена мати, пані Боварі-старша, виконала якийсь романс часів Імперії. Наприкінці обіду пан Боварі-старший зажадав, щоб до нього принесли дитину, і заходився хрестити її шампанським, поливаючи голівку прямо зі склянки. Абат Бурнізьєн обурився таким блюзнірським глузуванням із святого таїнства, Боварі-батько процитував йому у відповідь кілька куплетів із "Війни богів"[43]. Тоді кюре вирішив піти; дами благали його залишитись. У справу втрутився й аптекар; кінець кінцем хазяям пощастило посадовити

священика на місце, і він спокійно взяв із свого блюдечка надпиту чашку кави.

Пан Боварі-батько прогостював у Йонвілі цілий місяць, дивуючи місцевих мешканців своїм пишним військовим кашкетом із срібним галуном, у якому він виходив уранці на площу курити люльку. Звикнувши замолоду випивати, він частенько посилав служницю до "Золотого лева" по вино, яке там записували на рахунок його сина; крім того, він перевів на свої носові хусточки весь невістчин одекolon. Проте Емму тішило його товариство. Цей чоловік бував по світах, умів розповісти про Берлін, про Відень чи про Страсбург, про своє офіцерське життя, гулянки й галантні пригоди. Він був до невістки дуже люб'язний, а часом навіть хапав її десь на сходах чи в саду за талію і гукав:

— Гей, Шарль, бережись!

Тоді матуся Боварі не на жарт злякалася за щастя свого сина і, боячись, що її чоловік може зле вплинути на моральність молодої жінки, стала квапити старого, щоб скоріше їхати. Можливо, вона мала для цього якісь серйозніші підстави. Адже для пана Боварі не було на світі нічого святого.

Одного дня Еммі раптом дуже закортіло побачити свою дівчинку, яку віддали годувати мамці, жінці столяра; навіть не подивившись в календар, чи вийшло після пологів шість тижнів, вона подалася до тітки Ролле, — хата її стояла на краю містечка, під горою, між битим шляхом і лугом.

Стояв полудень. Усі віконниці були позачинювані, шиферні покрівлі вилискували в сліпучому промінні, що лилося з голубого неба, і на гребенях їх мерехтіли тисячі іскор. Дихав гарячий вітер. Емма йшла, але почувала себе надто кволою, було боляче ступати по каменю; вона вже завагалась — чи вернутись додому, чи зайти до когось перепочити.

В цю хвилину з сусідніх дверей вийшов пан Леон з пачкою паперів під пахвою. Він уклонився їй і зупинився в холодку під сірим навісом крамниці Лере.

Пані Боварі сказала, що вона вирядилась іти до дитини, але по дорозі відчула втому.

— Якщо... — почав Леон і затнувся, не наслідуючись продовжувати.

— Ви йдете кудись у справах? — спитала Емма.

І, вислухавши відповідь, попросила клерка провести її.

Увечері про це вже знали у всьому Йонвілі, і мерова жінка, пані Тюваш, заявила в присутності своєї служниці, що пані Боварі себе компрометує.

Щоб потрапити до мамки, треба було, пройшовши всю вулицю, звернути до кладовища і йти поміж дворами й хатами по вузькій стежці, обсаженій диким жасмином. Кущі жасмину цвіли, як і вероніка, шипшина, кропива і лапата ожина. Крізь проходи в живоплотах видно було, як свиня бабрається біля хатини у гною або корова чухається рогами об дерево. Молоді люди тихо йшли поруч, і Емма спиралась на руку Леона, а він стримував крок, намагаючись іти з нею в ногу; перед ними в паркому повітрі роєм кружляли й дзижчали надокучливі мухи.

Вони впізнали мамчину хату по старому крислатому горіху, що розкинувся над нею. Хата була присадкувата, крита бурою черепицею, під слуховим вікном горища висів вінок цибулі. Кругом двору йшов живопліт із терну, а вздовж нього тягнулись обтикані хмизом грядки салату, лаванди і пахучого гороху, що вився по тичках. Каламутна вода текла звідкілясь і розливалась по моріжку, навкруги валялось якесь ганчір'я, панчохи, червона ситцева кофта, а на огорожі сушилась груба валова ковдра. Коли рипнула хвіртка, з хати вийшла молодиця з

немовлям на руці. Другою рукою вона вела якогось хирного малюка з золотушним лицем. Це був син одного руанського трикотажника. Батьки його були надто зайняті торгівлею і послали хлопчика на село.

— Заходьте, — сказала мамка, — ваша мала спить.

У єдиній кімнатці під причілковою стіною стояло широке незавішене ліжко, а коло розбитого й заліпленого синім папером вікна — діжа. В кутку за дверима, попід кам'яним жлуктом для прання, були вишикувані в ряд черевики з блискучими цвяшками, а між ними якось затесалась пляшка олії, з шийки якої стирчало перо; на коминку валявся припалий пилом "Матьє Лансберг"[44], кресало, недогарки, шматки губки. Нарешті, останньою оздобою цього житла була Слава з золотою сурмою — малюнок, вирізаний, очевидно, з якогось парфюмерного каталога і прибитий до стіни шістьма чоботарськими гвіздочками.

Еммина дитина спала в плетеній колисці, що стояла прямо на долівці. Мати взяла її на руки разом з укривалом і почала тихо люляти.

Леон ходив по кімнатці; йому було дуже дивно, що цю прекрасну даму в елегантному вбранні він бачить у такій убогій обстановці. Пані Боварі почервоніла. Він відвернувся, подумавши, що в його погляді було щось зухвале. Дівчина зригнула матері на комірець, і та поклала її назад у колиску. Мамка кинулась витирати й запевнила, що плями не буде.

— Вона мені ще й не те робить, — торохтіла жінка, — ціла морока мені з тими пелюшками. Коли ваша ласка, скажіть бакалійникові Камюсу, щоб він мені, коли треба, давав потроху мила. Та й вам би було краще, я б вас рідше турбувала.

— Добре, добре! — сказала Емма. — Бувайте здорові, тітко Ролле.

І вона вийшла, витерши ноги об поріг.

Жінка провела її до самої хвіртки, увесь час бідкаючись, що їй дуже важко вставати по ночах.

— Мене так ламає, так ламає, що, вірите, вдень сиджу на стільці й сплю. Може б, ви наділили хоч фунтик меленої кави, це б мені на місяць вистачило пити вранці з молоком...

Терпляче вислухавши нескінченні подяки, пані Боварі пішла, але не встигла вона ступити й десяти кроків, як почула за собою стукіт дерев'яних черевиків. Емма повернула голову: то була мамка.

— Що вам?

Тоді селянка, одвівши її за дерево, заговорила про чоловіка: ремесло в нього таке, і шість франків од капітана...

— А ви коротше...

— Так ось, — продовжувала мамка, зітхаючи при кожному слові, — я боюсь, що він розсердиться, коли я сама питиму каву. Ви ж знаєте, мужчини...

— Та буде ж у вас кава, — повторила Емма. — Пришлю. Ви мені надокучили.

— Ой, пані моя люба та мила, у нього від ран бувають страшенні корчі в грудях. Він каже, що йому й сидр не йде на душу...

— Та говоріть уже швидше, тітко Ролле!

— Так ось, — вела далі мамка, кланяючись, — коли ви дозволите... — вона знову вклонилась, — коли ваша ласка... — вона аж благала очима,

— графинчик горілки! Я б вашій дівчинці ніжки розтирала... А вони ж у неї такі ніжнеські, такі гладеські...

Насилу відкараскавшись від мамки, Емма знову взяла під руку Леона. Якийсь час вони йшли швидко, потім притишили ходу, і погляд її — вона дивилась уперед, — спинився на плечах юнака. На ньому був сюртук з чорним оксамитовим коміром. Його пряме каштанове волосся було старанно зачесане і падало на комір. Вона звернула увагу на його нігті. Таких довгих нігтів у Йонвілі ніхто не носив. Клерк приділяв багато часу манікюру; для цієї мети він тримав у письмовому столі особливий ніжик.

Вони вертались у Йонвіль берегом. У літню спеку річка меженіла, і до самої підшови видно було огорожі садків, від яких спускались до води східці. Без плюскоту текла бистра і дивитись холодна річка; тонкі та високі трави пучками схилялись над її плесом, ніби зелені розпущені коси. По гостролистому очерету і широкому лататтю де-не-де лазили або сиділи, причаївшись, комашки на тоненьких лапках. Сонячне проміння просвічувало блакитні бульки хвиль, що без угаву набігали одна на одну; старі безверхі верби задивились у воду на відображення своїх сірокорих стовбурів. На прибережному лузі нікого не було. Всі люди на фермах обідали; молода жінка та її супутник чули тільки мірний звук своїх кроків по стежці, власні слова та шарудіння Емминої сукні.

Огорожі круг садів, утикані зверху оскаллям пляшок, були розпечені, як шибки в теплицях. Між цеглинами попроростали жовтофіолі. Кінчиком розкритої парасольки пані Боварі черкала на ходу зів'ялі квіти, що розсипались жовтавим пилком; часом по шовку, чіпляючись за торочки, шаруділа гілочка бузини чи ломиносу.

Вони заговорили про іспанську балетну трупу, що мала приїхати на гастролі в Руан.

— Ви підете в театр? — спитала Емма.

— Якщо зможу — піду, — відповів Леон.

Невже їм не було про що більше говорити? Ні, очима вони розмовляли про серйозніші речі; силкуючись знайти банальні фрази, вони почували, що їх обох охоплює водночас якесь невимовне томління, що з глибини душі підіймаються владні голоси і заглушують звуки їхньої розмови. Вражені цим недовідомим, несказанно солодким відчуттям, вони й не пробували сказати про нього одне одному або відшукати його причини. Передчуття щастя нагадує береги тропічних країн. Вони обдають безмежний океан своїм теплим подихом, обвівають його духмяними вітрами, і сп'яніла людина дрімає, навіть не вдивляючись у далину незнаних обривів.

В одному місці череда розмісила всю землю. Довелося ступати по великих замшілих каменюках, розкиданих по болоту. Емма часто спинялась на хвилину, щоб роздивитись, куди поставити ногу, і, балансуючи на хисткому камені, підтримуючи рівновагу ліктями, нерішуче нахилилася вперед, боячись упасти в калюжу, а проте сміялась.

Дійшовши до свого саду, пані Боварі відхилила хвіртку, збігла по сходах і зникла в домі.

Леон повернувся в контору. Патрона не було. Він подивився на стоси службових паперів, підстругав перо, а потім узяв капелюха й вийшов.

Він попрямував на "вигін", на вершину Аргейського пагорба, де починалось узлісся, ліг на землю під сосною і, затуливши очі, став дивитися на небо крізь пальці.

"Яка нудьга! — думав юнак. — Яка нудьга!"

Він вважав за велике нещастя жити в цьому глухому містечку, де мусив приятелювати з Оме і служити в Гійомена. Нотаріус був вічно завалений справами, носив окуляри в золотій оправі, білу краватку і руді

бакени і не розумів нічого і ніяк в душевних тонкощах, хоч і хизувався чепуркуватими англійськими манерами, що спершу засліпили були молодого клерка. Щодо аптекарші, то це була істота сумирна, як ягниця, і найкраща дружина на всю Нормандію; вона весь час клопоталася своїми дітьми, батьком, матір'ю, двоюрідними братами та сестрами, співчувала горю ближнього, вела своє господарство абияк і не визнавала корсетів. Але вона була така вайлувата в рухах, така нудна в розмові, така вульгарна на вигляд і така убога духом, що, хоч їй було тридцять років, а Леонові — двадцять, хоч вони спали стіна в стіну і щоденно розмовляли одне з одним, — він ні разу не подумав про те, що вона може бути для когось жінкою і що взагалі в неї є щось жіноче, крім одєжі.

Ну, а ще хто? Акцизник Біне, кілька крамарів, два чи три трактирники, кюре і, нарешті, мер, пан Тюваш, з двома синами, — усі грубі, тупі й понурі товстосуми. Вони самі обробляли землю, пиячили дома потаймиру, а на людях виставляли себе святими та божими. Незносна компанія!

Але на фоні всіх цих вульгарних фізіономій вирізнялось обличчя Емми, якесь особливе і ніби далеке-далеке, — між нею і собою він бачив глибоку прірву.

Спочатку він часто ходив до неї з аптекарем. Шарль, здавалось, не дуже радів його візитам, і Леон не знав, як йому поводити себе: він і боявся показатись нескромним, і бажав близькості, яка здавалась йому майже неможливою.

IV

Коли настали перші холоди, Емма перебралась із спальні в залу — довгу й низьку кімнату. На каміні, обхилиючи дзеркало, стояв гіллястий поліп. Сидячи в кріслі край вікна, вона бачила, як проходять тротуаром йонвільські обивателі.

Леон двічі на день ходив із контори до "Золотого лева". Емма ще здаля зачувала його кроки; вона нахилилась, вичікуючи, і молодий клерк, завжди однаково одягнений, пропливав поза фіранками, не оглядаючись на її вікна. Але присмерком, коли, впустивши на коліна своє вишивання, вона сиділа, спершись підборіддям на ліву руку, її часто проймав дроз при появі цієї тіні, що раптом прослизала повз неї. Вона вставала з крісла й веліла накривати на стіл.

Під час обіду до них приходив Оме. Знявши з голови феску, він увіходив навшпиньках, щоб нікого не турбувати, і щоразу вітався незмінною фразою: "Добрий вечір усій компанії!" Потім сідав за стіл на своє місце — між хазяями — і розпитував лікаря про пацієнтів, а той радився з ним відносно гонорарів. Далі розмова переходила на газетні новини. До вечора Оме вивчав їх майже напам'ять і переказував увесь номер повністю, з усіма коментарями журналістів і всякими пікантними історіями, що траплялись у Франції і за кордоном. Коли ця тема вичерпувалась, аптекар моментально переходив до зауважень з приводу страв, що подавались на стіл. Часом він навіть підводився з місця і делікатно показував господині найліпший шматочок або, повернувшись до прислуги, давав їй поради, як краще готувати рагу, пояснював, які приправи найкорисніші з медичної точки зору. З блискучим красномовством розводився він про ароматичні речовини, м'ясні відвари, соуси і желатин. В голові в нього було більше рецептів, ніж слоїків у аптеці, він чудово вмів варити варення, готувати маринади й смачні наливки. Він знав усі новітні винаходи в галузі економічних плиток, всілякі способи зберігати сири й підсолоджувати прокислі вина.

О восьмій годині, коли пора було зачиняти аптеку, по нього приходив Жюстен. Пан Оме лукаво підморгував йому, особливо коли в цей час у кімнаті була Фелісіте: він помітив, що учневі дуже подобалось бути в лікаревому домі.

— Мій хлопчина щось починає задумуватись, — казав аптекар, — не інакше, як у вашу дівчину закохався!

Але за Жюстеном водились і більші гріхи, на які нарікав аптекар: хлопець завжди прислухувався до розмов дорослих. По неділях, наприклад, коли діти засинали в кріслах, натягуючи спинами занадто широкі коленкорові чохли, і пані Оме кликала учня до вітальні, щоб він переніс малечу, його потім просто неможливо було спровадити.

На вечірки до аптекаря збиралось небагато гостей. Його лихослів'я і політичні переконання відштовхнули від нього майже всіх поважних людей. Зате вже клерк не пропускав жодної неділі. Почувши дзвінок, він біг зустрічати пані Боварі, приймав від неї шаль і ставив під аптечну конторку товсті плетені пантофлі, які вона носила поверх взуття, коли йшов сніг.

Спочатку гості грали кілька партій у тридцять одно, потім пан Оме грав з Еммою в екарте, а Леон, стоячи ззаду, допомагав їй порадами. Спершись руками на спинку її стільця, він розглядав зубці гребеня, що врізались у її волосся. Щоразу, коли Емма скидала карти, ліф її злегка підтягувався з правого боку. Зачесаний угору шиньйон відкидав їй на шию брунатний відсвіт, який, поступово світлішаючи, помалу губився в тіні. Далі сукня спадала обабіч стільця, роздимаючись пишними складками, і слалася по підлозі. Коли Леон ненароком черкався черевиком об край сукні, він сахався, ніби наступав на живу істоту.

Коли гра кінчалась, аптекар брався з Шарлем за доміно, а Емма вставала з місця, сідала за стіл і починала гортати "Ілюстрацію"[45]. Вона приносила з собою журнал мод. Леон приєднувався до неї: вони разом розглядали малюнки й чекали одне одного, щоб перегорнути сторінку. Часто вона просила Леона почитати вірші, Леон декламував із висповідом, і голос його майже завмирав у тих місцях, де йшлося про кохання. Але стук доміно дратував його; пан Оме грав дуже сильно і часто давав лікареві "генеральського". Зігравши кілька партій, партнери вмощувались у крісла біля каміна і незабаром засинали. Вогонь погасав у попелі, чайник був порожній, а Леон усе читав. Емма слухала його, машинально обертаючи газовий абажур лампи, розмальований паяцями в колясочках та акробатками з балансирами в руках. Леон замовкав, показуючи їй на

сонну аудиторію. Тоді вони починали говорити пошепки, і розмова здавалась їм ще любішою, тому що ніхто її не чув.

Так між ними встановилась ніби якась угода, постійний обмін книжками й романсами; пан Боварі був не дуже ревнивий і зовсім цим не турбувався.

На іменини Шарль дістав у подарунок від Леона чудову анатомічну модель голови, всю вимережану цифрами аж до самої шиї і пофарбовану в голубий колір. Клерк взагалі намагався прислужитися лікареві, часто навіть виконував різні дрібні доручення в Руані. Коли один популярний роман увів у моду кактуси, Леон купляв їх для пані Боварі і привозив у "Ластівці". Вони лежали в нього на колінах і боляче кололи в пальці жорсткими шпичками.

Емма приробила до свого вікна поличку з решіткою для горщиків із квітками. Леон теж влаштував у себе такий висячий квітник. Поливаючи квіти, кожне біля свого вікна, вони бачили одне одного.

В містечку було тільки одне вікно, за яким іще частіше з'являлась людина: щодня після обіду, а в неділю з ранку до вечора за слуховим вікном пана Біне можна було ясної години розглядіти його худорлявий профіль. Він сидів, схилившись над своїм токарним верстатом, одноманітне хурчання якого долітало аж до "Золотого лева".

Одного вечора, повернувшись додому, Леон знайшов у своїй кімнаті шерстяний килимок, облямований оксамитом, розшитий зеленим листям по палевому фону: він покликав аптекаря, аптекаршу, Жюстена, дітей, куховарку, він розповів своєму патрону. Всім хотілось подивитись на той килимок, усі були цікаві, з якої речі лікарша так розщедрилась до клерка. Багато кому це видалось дивним, і люди вирішили, що вона з ним гуляє.

Леон і сам наводив людей на таку думку: у нього тільки й мови було, яка вона гарна та розумна. Одного разу Біне грубо обірвав його:

— А мені що до того? Я в неї не буваю.

Леон сушив собі голову, як би їй освідчитись; вічно вагаючись між боязню образити її і соромом за свою малодушність, він плакав з відчаю і невдоволених бажань. Потім він зважувався на рішучі дії, писав і рвав листи, сам призначав собі терміни і сам же відкладав їх. Часто ішов він до Емми з твердим наміром спробувати щастя; але в її присутності вся сміливість де й дівалась, і коли входив Шарль і запрошував його поїхати з ним у шарабанчику до якогось хворого, Леон одразу погоджувався, прощався з господинею і йшов. Адже її чоловік — це немов якась частка її самої...

А Емма навіть не задавала собі питання, чи любить вона Леона. Вона думала, що кохання мусить з'явитися раптово, як грім і блискавка, як небесний ураган, що налітає на життя, перевертає його, зриває волю, як листя, і заносить серце в безодню. Вона не знала, що коли ринви заткнуті, то на терасах дощі наливають озера, — отож і жила собі в спокої, поки раптом не відкрила розколини в стіні свого дому.

V

Була похмура лютнева неділя. Падав сніг.

Після обіду вся компанія — Шарль із дружиною, Оме й Леон — вирушили за місто подивитися на льонопрядильну фабрику, що будувалась у долині за півльє від Йонвіля. Аптекарь узяв із собою Наполеона й Аталію, бо дітям був потрібен моціон; ззаду йшов Жюстен з парасольками на плечі.

Важко було собі уявити щось більш незначне, ніж це визначне місце. Посеред широкого пустиря, де між купами піску й каміння безладно

валялись уже поіржавлені зубчаті колеса, стояла довга чотирикутна будівля з безліччю малих віконць. Вона була ще не вивершена, і голі крокви прикро світилися на тлі зимового неба. На самому верху стриміла висока жердка з пучком колосся, перевитим триколірними стрічками, що без угаву лопотіли на вітрі.

Оме витійствував і тут. Він пояснював присутнім, яке значення матиме в майбутньому це виробництво, прикидав на око, які завтовшки стіни й підлога, і жалкував, що в нього нема метричної лінійки, якою орудує в разі потреби пан Біне.

Емма йшла з ним під руку і, злегка спираючись на його плече, дивилась на сонячне кружало, що розпливалось в імлі сліпучо-білою плямою. Але ось вона повернула голову і побачила Шарля. Картуз його був насунутий мало не на самі очі, товсті губи ворушилися, що надавало всьому обличчю якогось дурнуватою виразу. Навіть його спина, широка, вайлувата спина, дратувала її, сюртук і той, здавалось, виставляв напоказ усю банальність цієї істоти.

Поки Емма дивилась на чоловіка, черпаючи в своїй відразі якусь хворобливу втіху, уперед виступив Леон. Лице його трохи зблідло від холоду і здавалось від цього ніжнішим, тендітнішим; широкуватий комірець сорочки відкривав за краваткою смужку білої шкіри; з-під гладенького пасма волосся виглядав кінчик вуха, а великі голубі очі, мрійливо задивлені в хмари, здавались Еммі яснішими й гарнішими від гірських озер, в яких відбивається небо.

— Ах ти, шкода! — закричав раптом аптекар і побіг до свого хлопця, який заліз у купу вапна, щоб побілити собі черевички. Наполеону стали вичитувати, він розрюмався, а Жюстен обтирав йому ноги віхтем солом. Але вапно довелося обшкрібати ножом, і Шарль вийняв свого.

"Боже мій! — подумала Емма. — Він ходить із ножом у кишені, як мужик".

Трусив сніжок. Вони вирішили вернутись у Йонвіль.

Увечері пані Боварі не пішла до сусідів. Коли за Шарлем зачинились двері і вона лишилась сама, перед нею знову з виразністю майже безпосереднього відчуття, в тій перебільшеній перспективі, яку надають усьому спогади, встала та сама паралель. Вона лежала в ліжку, дивилась на яскравий вогонь у каміні і бачила перед собою Леона як живого. Ось він стоїть, згинаючи в одній руці тростинку, а другою тримаючи за ручку Аталію, що спокійно смоче льодяну бурульку. Який він милий! Емма не могла від нього відірватись. Вона все пригадувала інші його пози в інші дні, слова, що він вимовляв, звук його голосу, всі його рухи. І вона шепотіла, випинаючи губи, ніби до поцілунку:

— Так, він чарівний, чарівний... Чи він закоханий? — питала вона себе.
— І в кого ж?.. Ну, ясно, що в мене!..

І зразу перед нею стали навіть всі докази його кохання; серце їй затьохало від радощів. Яскраві відсвіти каміна весело танцювали на стелі; Емма перевернулась горілиць, потягаючись усім тілом.

А потім почались усі ті самі жалі й зітхання: "О, якби на те воля божа... Чому не так склалося? А хто завадить?.."

Опівночі повернувся Шарль; Емма вдала, ніби щойно прокинулась; коли, роздягаючись, він чимось зашарудів, вона стала скаржитись на мігрень. Потім спитала, ніби між іншим, як їм тулялось в аптекаря.

— Пан Леон пішов сьогодні рано, — відповів Шарль.

Емма не могла стримати посмішки і заснула, повна вщерть нового зачарування.

Другого дня надвечір до неї завітав з візитом торговець галантерейним крамом пан Лере. З цього крамаря був дуже спритний ділок.

Гасконець родом, він перевернувся на нормандця і поєднував нестримну балакучість південця з хитрою обачністю північанина. Його опасисте, м'яке й безбороде обличчя, здавалось, було скупане в ріденькому виварі лакриці, а сива шевелюра робила ще виразнішим жорсткий блиск маленьких чорних очиць. Ким він був раніше, ніхто гаразд не знав: хто говорив — мандрівним крамарем, а хто — міняйлом у Руто. Достеменно було відомо тільки одне: він міг робити в голові такі складні обрахунки, що сам Біне дивом дивувався. Він був надмірно ввічливий, чи скоріше догідливий, і завжди тримався злегка зігнувшись, ніби кланявся чи запрошував когось до крамниці.

Повісивши біля порога свого капелюха з шовковою стрічкою, він поставив на стіл зелену картонку і, розсипаючись у компліментах, став скаржитись мадам, що досі не мав щастя заслугувати її довір'я. Звичайно, його бідна крамничка нічим не може привабити таку елегантну даму (слово "елегантну" він вимовив з особливим притиском). Але варто мадам тільки зажадати, і він уже дістане все, що їй буде завгодно, — чи доклад, чи білизну, чи трикотаж, чи галантерею: адже він регулярно, чотири рази на місяць, їздить до міста. У нього є зв'язок з усіма найкращими фірмами. Його можуть рекомендувати і "Три брати", і "Золота борода", і "Великий дикун", — усі ці добродії знають його як свої п'ять пальців! А сьогодні він зайшов мимохідь показати мадам деякі цікаві речі, придбані ним з винятково рідкої нагоди. І він видобув з коробки з півдюжини вишиваних комірчиків.

Пані Боварі оглянула їх.

— Мені нічого не треба, — сказала вона. Тоді пан Лере обережно вийняв з коробки три алжирські шарфи, кілька пачок англійських голок, пару солом'яних пантофель і, нарешті, чотири ажурні кокосові підставки для яєць, штучно виточені каторжниками. Спершись обіруч на стіл, він

нахилився, витягнув шию і, роззявивши рота, слідкував за Емминим поглядом, який нерішуче блукав по розкладених товарах. Часом, ніби для того, щоб змахнути пил, він проводив нігтем по розісланих уподовж шовкових шарфах, і вони м'яко шамотіли й мерехтіли в зеленкуватому світлі надвечір'я золотими лелітками, ніби зірочками.

— Почім вони?

— Дрібниці, — відповів крамар, — дрібниці... Та мені й неквапно. Заплатите, коли захочете. Ми ж не євреї...

Емма подумала кілька секунд і потім рішуче відмовилась, подякувавши панові Лере, який відповів їй, нітрохи не збентежившись:

— Ну, нічого; ми з вами дійдемо згоди іншим разом. З дамами я завжди ладнаю, от хіба що з власною жінкою ні!

Емма посміхнулась.

— Я хотів вам сказати, — вів далі крамар добродушним тоном після цього жарту, — що якраз гроші мене не цікавлять... Я навіть сам можу вам дати грошей, якщо треба буде.

Вона здивовано видивилась на нього.

— Справді! — швидко сказав він, притишуючи голос. — Мені не доведеться ходити за ними далеко, щоб для вас добути... Майте це на увазі.

І потім почав розпитувати про хазяїна "Французької кав'ярні", старого Тельє, якого саме лікував тоді пан Боварі.

— Що це таке сталося з дядьком Тельє?.. Кашляє так, що весь дім розлягається... Боюсь, що скоро замість фланелевої фуфайки йому треба буде дерев'яного бушлата. Ой і колобродив же він замолоду! У таких людей, ласкава пані, душа міри не знає. Він просто спалив собі горілкою всі нутрощі. А все-таки прикро бачити, як старий знайомий вибирається на той світ.

І, зав'язуючи картонку, він продовжував свої міркування про клієнтуру пана доктора.

— Мабуть, усе то від погоди, — сказав він, хмуро поглядаючи в вікно, — усі оті хвороби. Я й сам якось ніби не в своїй тарілці останнім часом. Треба буде й мені днями зайти порадитись до пана доктора, бо щось у попереку ломить. Ну, до побачення, пані Боварі! Завжди до ваших послуг! Моє шануваннячко!

І він тихенько причинив за собою двері.

Емма веліла подати обід на підносі в свою кімнату, до каміна. Вона їла поволі. Все здавалось їй смачним.

"Правильно я зробила", — говорила вона собі, згадуючи про шарфи.

Раптом на сходах почулися кроки: то був Леон. Вона встала, підійшла до комода і взяла першого-ліпшого непідрубленого рушника. Коли юнак увійшов, вона дуже пильно працювала.

Мова якось не мовилась: пані Боварі щохвилини змовкала, Леон теж був дуже збентежений. Він сидів на низенькому дзиглику біля каміна і крутив у руках футлярчик із слонової кості; хазяйка орудувала голкою, час від часу пригладжуючи рубець нігтем. Вона вже зовсім не озивалась, і він теж не говорив нічого, зачарований її мовчанкою не менше, ніж її словами.

"Бідний хлопчик", — думала вона.

"Чим я їй не догодив?" — запитував він сам себе.

Кінець кінцем він таки заговорив, повідомивши, що цими днями має їхати до Руана в справах своєї контори.

— Ваш абонемент у нотну бібліотеку кінчився; хочете, я продовжу його? — спитав він.

— Не треба, — відповіла вона.

— Чому?

— Просто так...

І, прикусивши губу, вона витягла довгу сіру нитку.

Ця робота дратувала Леона. Йому здавалось, що Емма даремно псує собі пальці; йому спав на думку якийсь галантний комплімент, але він не насмівся вимовити його.

— Отже, ви вирішили кинути? — спитав він.

— Що? Музику? — перепитала вона жваво. — Ну, ясно, боже мій! Мені ж треба вести господарство, глядіти за чоловіком — хіба тут мало клопоту, мало в сто раз важливіших справ!

Емма подивилась на годинника. Шарль десь затримався. Вона вдала, що дуже турбується.

— Він такий добрий, — повторила вона кілька разів.

Клерк і сам добре ставився до pana Боварі. Але така ніжність з її боку прикро вразила його; проте він продовжував вихваляти лікаря, як це, зрештою, робили всі йонвільці і особливо аптекар.

— О, це слава людина, — сказала Емма.

— Безперечно, — підтвердив клерк.

І він став говорити про пані Оме. Вони обоє часто сміялися з її неохайного туалету.

— То що ж? — перебила його Емма. — Добра мати родини не повинна багато думати про вбрання.

Знову запала мовчанка.

Так само було і в наступні дні. Все в Еммі змінилось — і манери, і мова. Помітно було, що вона ретельніше взялася до господарства, стала частіше бувати в церкві і суворіше стежити за служницею.

Берту вона взяла від мамки. Коли бували гості, Фелісіте вносила дівчинку в кімнату, пані Боварі роздягала її і показувала всім її тільце. Вона заявляла, що страшенно любить дітей, що це її втіха, її радість, її пристрасть. Свої ласки вона супроводжувала патетичними тирадами, які нагадали б іншим людям, не йонвільським обивателям, сашетту з "Собору Паризької богоматері".[46]

Повертаючись додому, Шарль завжди знаходив біля каміна свої зігріті виступці. Підкладка в його жилетах тепер ніколи не теліпалась, до сорочок були пришиті всі ґудзики, а нічні ковпаки — любо глянути — були рівними купками розкладені в шафі. Гуляючи з ним по садку, Емма вже не морщилась, як раніше; що б він не пропонував, на все погоджувалась, хоч і не розуміла тих бажань, яким скорялась без усякого ремства. І коли Шарль вигрівався увечері коло каміна, склавши руки на животі,

поставивши ноги на решітку, розчервонілий від ситного обіду і сяючий від щастя, коли його дівчинка рачкувала по килиму, а жінка, вигинаючись тонким станом, нахилилась через спинку крісла і цілувала його в чоло, — Леон дивився на щасливця і думав:

"Яке безумство! І як мені підійти до неї?"

Вона стала здаватись йому такою цнотливою і неприступною, що в ньому погасли останні проблески надії.

Але таким відреченням він поставив кохану жінку на цілком виняткове місце. Образ її ніби очистився від гріховної, тілесної краси, якою йому не судилося втішатись. І вона ввійшла в його серце, підносячись у ньому все вище й вище і віддаляючись від землі світлосяйним видінням. Це було одне з тих чистих почувань, що не заважають ніяким щоденним заняттям. Вони дорогі людям своєю незвичайністю, і журба від їхньої втрати більша від тієї радості, яку вони спроможні будь-коли дати.

Емма змарніла, щоки її зблідли, лице видовжилось. Чорне волосся, великі очі, рівний ніс, плавна хода, постійна тепер мовчазність, — такою вона проходила своє існування, здавалось, ледве торкаючись до нього і несучи на чолі печать якогось великого призначення. Вона була така печальна, така спокійна, така лагідна і водночас така стримана, що від неї віяло неземними чарами; так у храмі здригаєшся від аромату квіток, змішаного з холодом мармуру. Інші теж мимоволі підкорялись її чарам. Аптекарь казав:

— Це жінка надзвичайних здібностей; її хоч зараз у супрефектуру!

Хазяйки захоплювались її ощадністю, пацієнти — її грічністю, бідні — її щедрістю.

А в ній тим часом кипіла жага й лютя, пристрасть і ненависть. За тією сукнею в прямих складках ховалось збентежене, збурене серце, а ті цнотливі уста не зраджували внутрішньої муки. Вона була закохана в Леона й прагнула самоти, щоб досхочу розкошувати його образом. Зустрічі з ним порушували зачарування мрій. Зачувши його кроки, Емма трепетала, але в його присутності хвилювання вщухало, і лишалось тільки безмірне здивування, що переростало в сум.

Леон не знав, що коли він виходив від неї в безнадії, вона вставала з місця слідом за ним, щоб подивитись на нього в вікно, її тривожив кожен його крок; вона стежила за виразом його обличчя; вона вигадала якусь історію, щоб знайти привід побувати в його кімнаті. Вона заздрила щастю аптекарші, яка спала з ним під однією покрівлею; її думки без угаву вилися довколо цього будинку, ніби голуби з "Золотого лева", які літали туди купати в ринвах свої рожеві лапки і білі крильця. Але чим більше упевнялась Емма в своєму коханні, тим дужче силкувалася вона притлумити його, заглушити, сховати від людського ока. Їй так хотілось, щоб Леон догадався про все! І вона уявляла собі різні випадковості й катастрофи, які могли б їй допомогти. Стримували її, звичайно, лінощі або страх, а також сором. Вона думала, що відштовхнула його від себе надто рішуче, що тепер уже пізно, що все пропало. Але разом з тим вона раділа й пишалася, що може сказати собі: "Я чесна". Вона любила дивитись на себе в дзеркало, прибираючи пози самозречення, і це втішало її потроху за ту жертву, яку вона, як їй здавалось, принесла.

Але спрага плоті, жадоба грошей і меланхолія пристрасті — все злилось у одне суцільне страждання, і, замість шукати забуття, Емма чимраз більше зверталась до нього думками, чимраз дужче роз'ятрювала свої жалі. Усе її дратувало: і погано зготована страва, і нещільно зачинені двері; вона зітхала, що не має оксамиту і не знає щастя, що її райдужні мрії блякнуть і в'януть у цьому тісному домі.

Її доводило до розпачу те, що Шарль і гадки не мав про її муки. Його впевненість, що він дає їй щастя, здавалась їй безглуздом і образою, його безтурботність — невдячністю. Заради кого була вона добродісною? Хіба

ж не він стояв на заваді її щастю, хіба не він був причиною всіх її страждань — ніби гострим жалом пряжки на заплутаному ремінні, що зав'язувало їй світ?

І Емма перенесла на нього весь безмір ненависті, що поставала з її нещастя; усяка спроба послабити це почуття тільки збільшувала його, бо ці марні зусилля ставали зайвою причиною відчаю і ще більше поглиблювали розрив. Емма нарешті збунтувалась проти власної покорі. Убогість домашнього побуту штовхала її на мрії про розкішне життя, подружня ніжність — до перелюбних бажань, їй хотілось, щоб Шарль побив її — тоді б вона мала право на ненависть, на помсту. Часом вона сама дивувалась жорстоким вигадкам, що спадали їй на думку; а тим часом їй треба було по-давньому усміхатися, вислухувати, як її називають щасливою, і вдавати перед усіма, що вона справді щаслива.

Правда, це лицемірство було їй огидне. Іноді її спокушало бажання втекти з Леоном — байдуже куди, але якнайдалі звідси — і розпочати нове життя; але тоді в душі її розверзалась якась страшна безодня, повна мороку.

"Та він мене вже й не кохає, — думала вона. — Що ж робити? Звідки чекати рятунку, втіхи, розради?"

І вона сиділа змучена, розбита, обливаючись сльозами, здригаючись від ридань.

— А чому ви нічого не кажете панові? — питала служниця, застаючи її під час таких нападів.

— Це все нерви, — відповідала Емма. — Не кажи йому, не завдавай жалю.

— Знаю, знаю, — сказала Фелісіте, — це в вас так, як у Геріни, дочки дядька Герена, рибалки з Полле. Я знала її в Дьєппі, перед тим як стати

до вас. Вона теж була така сумна, така сумна, що страх. Просто жаль було на неї дивитися — стоїть на порозі, мов мертвяк із домовини встав. У неї була така хвороба — наче туман який у голові; і ніякі лікарі тому зарадити не могли, ба й кюре не поміг. Коли було на неї таке найде, вона зразу йде сама на берег моря, ляже, бідолашна, долілиць на каміння та вже так плаче, так плаче. Не раз її заставав там митний наглядач. А як вийшла заміж, то, кажуть, усе минулося.

— А в мене, — відповідала Емма, — навпаки, як вийшла заміж, то все почалося.

VI

Раз перед вечором Емма сиділа біля відчиненого вікна і дивилась, як паламар Лестібудуа підстригав у садку буксові кущі. Та ось він пішов — і дзвін ударив на вечерню.

Був початок квітня. Розпустився первоцвіт. Теплий вітерець перебігав над скопаними грядками квітника, і сади, ніби жінки, наряджалися на літні свята. Крізь плетиво альтанки виднілася вдалині річка, що в'юнилася вигадливими закрутами по зеленому лузі. Надвечірня мла снувалась між безлистими ще тополями, оповиваючи їхні контури світло-ліловою димкою, — немов на гілля почепився тонкий прозорий серпанок. Десь далеко сунула череда. Не чути було ні тупоту, ні мукання. Тільки дзвін усе бовкав і бовкав, і в повітрі без угаву коливалося тихе, жалібне гудіння.

Ці монотонні звуки навівали молодій жінці спомини про дитячі дні, про пансіонські часи. Вона згадувала високі свічники на вівтарі, що здіймались над вазами з квітками і ковчегом з колонками, їй захотілось, як колись, замішатися в довгий ряд білих покривал, серед яких чорніли де-де накрохмалені каптури сестер-черниць, схилених над своїми аналоями. По неділях, за обіднею, підіймаючи очі вгору, вона бачила тоді крізь сизуваті хмарки ладану лагідне лице пресвятої діви. Її охопило

зворушення: вона відчула себе самотньою, безпорадною, ніби пилінка, завихрена бурею; вона мимохіть попрямувала до церкви, готова на найважчий подвиг благочестя, аби смирити в ньому свою душу, віддатися йому всією своєю істотою.

На майдані Емма зустріла Лестібудуа, який уже зліз із дзвіниці: щоб не гаяти часу, він поспішав вернутись до перерваної роботи і дзвонив до вечерні, коли йому було зручніше. Задзвонивши раніше, ніж треба, він до того ж попередив хлопчаків, що їм час іти на закон божий.

Деякі вже поприходили і грали на цвинтарних плитах в гилки. Інші посідали верхи на огорожу і пацали ногами, збиваючи черевиками вершечки кропиви, що буйно розрослася по краях цвинтаря. Тільки й зелені було, що попід муром: далі йшов усе камінь, завжди припорошений пилом, скільки б сторож не махав мітлою.

Скрізь по могилках бігали діти в черевиках на босу ногу, ніби то був паркет, насланий спеціально для них, і їхніх веселих голосів не могло заглушити гудіння дзвона. Те гудіння вже завмирало, — скорочувались розмахи товстої вірьовки, що звішувалась із дзвіниці і волочилась кінцем по землі. Протинаючи повітря скісним льотом, шугали щебетливі ластівки і зезали в гніздечках, що жовтіли під черепичним карнизом. В глибині церкви блимала лампада — просто гніт від каганця у підвішеній склянці. Її світло здавалося здалеку білою плямою, що плавала по оливі. Довгий сонячний промінь пронизував увесь неф, від чого в кутках і бокових приділах було ще темніше.

— Де панотець? — спитала пані Боварі у хлопчика, який бавився тим, що розхитував і без того хитке поруччя.

— Зараз прийде, — відповів той.

І справді, двері в церковному будинку рипнули, і на порозі показався абат Бурнізьєн. Діти побігли, штовхаючись, до церкви.

— Оці ще мені одірвиголови, — пробуркотів священник, — все вони отак.

І він підняв розшарпаний катехізис, на який наступив був ногою.

— Ніякої тобі пошани...

Але, побачивши пані Боварі, він сказав:

— Даруйте, я вас не помітив.

І, поклавши катехізис у кишеню, зупинився, крутячи в пальцях важкий ключ від ризниці.

Проміння призахідного сонця било йому просто в обличчя, і ластикова сутана, лиснюча на ліктях і обтріпана знизу, здавалась світлішою. На широких грудях вздовж ряду ґудзиків тягнулись плями від жиру й тютюну; особливо густо було їх нижче стоячого комірця, на який складками звисало його червоне воло. Обличчя його було вкрите буйним жовтуватим ластовинням, яке щезало в шорсткій щетині сивіючої борідки. Він щойно встав од обіду і гучно сопів.

— Як ся маєте? — спитав він Емму.

— Погано, — відповіла вона. — Важко мені.

— І мені теж, — сказав священник. — Ці перші жаркі дні так розслабляють. Що вдієш? Ми народжені, щоб страждати, мовляв святий Павло. А що думає про це пан Боварі?

— А що він! — зневажливо махнула рукою Емма.

— Та ну! — здивувався добряк. — Невже він вам нічого не прописує?

— Ах, — зітхнула Емма, — земні ліки мені не допоможуть.

Але кюре весь час заглядав у церкву, де хлопці, стоячи навколішки, штовхали один одного в плече і падали, як карткові солдатики.

— Я хотіла б знати... — знову почала вона.

— Ти в мене сьогодні заробиш, Рібуде! — гукнув сердито кюре. — Ось я тобі вуха намну, поганий хлопчисько.

І він повернувся до Емми:

— Це син тесляра Буде; батько-мати — люди з достатком і попускають йому велику волю. А коли б він захотів — добре б міг учитись. Дуже здібний хлопчина! То я на нього жартома кажу Рібуде (як ото звуться гори, знаєте, по дорозі в Маром). То, значить, гори Рібуде, а я на хлопця кажу горе Рібуде... Ха-ха-ха! Якось я розповів про свій каламбур його превелебності, і він засміявся... зволив засміятися. Ну, а як ся має пан Боварі?

Емма, здавалось, не слухала.

— Напевно, дуже зайнятий, як і завжди? — провадив її співрозмовець. — Адже нікому стільки не доводиться працювати на всю парафію, як мені та йому. Тільки він зціляє тіло, — вибухнув кюре густим сміхом, — а я — душу.

Емма благально подивилася на нього.

— Так... — сказала вона. — Ви допомагаєте всім страждущим.

— Ох, і не кажіть, пані Боварі! От сьогодні вранці мені довелося їхати аж у Нижній Діовіль, а все через корову. Обдулась, бідолашна, а люди

думають, що з пристріту. Щось у них усі корови... пробачте! Лонгмар! Буде! Ви чуєте, що я вам кажу, шибеники!

І він прожогом кинувся в церкву.

Хлопчаки юрмилися довкола високого аналя, вилізали на паламареву табуретку, розгортали часослов, а дехто вже підкрадався до сповідальні. Але тут на пустунів налетів кюре, частуючи їх направо й наліво запотиличниками. Він хапав їх за шкірки, підіймав угору і з розмаху ставив навколішки, ніби хотів увігнати їх у кам'яну підлогу. Утихомиривши дітей, він повернувся до Емми.

— Так, — сказав він їй, затиснувши в зубах кінчик великого ситцевого носовичка, став розгортати його. — Бідні, бідні наші селяни...

— Є і крім них нещасні, — відповіла Емма.

— Авжеж! Наприклад, міські робітники.

— Ні, не вони...

— Е, не кажіть! Я сам знав немало бідних матерів сімейств, жінок благочестивих, мало не святих. І от вони не мали хліба...

— Ну, а ті, — заговорила Емма, і куточки уст її болісно скривилися, — а ті, панотче, у яких є хліб, але нема...

— Дров на зиму? — перехопив священик.

— Ет, що дрова!

— Як-то, що дрова? А мені здається, що коли людина сита, вдіта, в теплі, в добрі... то, кінець кінцем...

— Боже мій, боже мій! — зітхнула Емма.

— Вам недобре? — спитав кюре і заклопотано підійшов до неї. — Мабуть, з'їли чогось такого... Пані Боварі, вам треба піти додому та випити трохи чаю, то й полегшає, або й холодної води з цукром — воно помагає.

— А що хіба? — спитала Емма, ніби прокинувшись від забуття.

— Ви провели рукою по лобі. То я подумав, що вам недобре.

Потім, схаменувшись, сказав:

— Але ви питали в мене про щось? Про що ж пак? Я й забув.

— Та ні, нічого, нічого, — повторяла Емма. І погляд її, що блукав навколо, спинився раптом на старому чоловікові в сутані. Обоє мовчки дивилися одне одному в вічі.

— Ну, тоді пробачте, пані Боварі, — сказав нарешті служитель церкви, — обов'язок передусім. Треба мені ще попрацювати з моїми шибайголовами. Скоро день їх першого причастя. Боюсь, щоб не вийшло якогось сюрпризу. Ось чому від самого вшестя я по середах учу їх додатково. Бідні дітлахи! З самого пуп'яночку треба настановляти їх на путь праведний, як сам господь заповідав нам устами свого божественного сина... Доброго здоров'я, ласкава пані; моє шанування панові доктору.

І він увійшов у церкву, приклякнувши на хвилю на порозі.

Емма бачила, як він, важко ступаючи, трохи схиливши голову набік, ішов, розставивши руки, і зник десь між подвійним рядом лавок.

Тоді вона повернулась кругом на закаблуках, як маріонетка на стрижні, і попрямувала додому. Але ще довго долітали до неї ззаду дзвінкі голоси дівчорі і грубий бас кюре:

— Ти християнин?

— Так, я християнин.

— Хто зветься християнином?

— Той, хто, прийнявши хрест святий... хрест святий... хрест святий...

Тримаючись за поручні, Емма піднялась по сходах і, як тільки опинилась у себе в кімнаті, впала у крісло.

Блідаве світло м'яко й хвилясто струмилося крізь шибки. Меблі здавались іще більш непорушними, ніж завжди, і губились у сутіні, мов у темрявому океані. Вогонь у каміні погас, безнастанно цокав годинник, і Емма дивувалась мимоволі, як речі можуть бути такі спокійні, коли в неї на душі так буряно, так хвильно. А між вікном і робочим столиком невпевнено дибала в своїх плетених черевичках маленька Берта, силкуючись підійти до матері і вхопитися за стрічки її фартуха.

— Не лізь! — сказала Емма, відсторонюючи її рукою.

Але дівчинка знову підійшла ще ближче до її колін; упершися в них рученятами, вона дивилась на матір великими голубими очима, і з рота її тоненькою цівкою стікала слина на Еммин шовковий фартух.

— Не лізь! — роздратовано повторила мати.

Її вид так налякав дитину, що та аж заплакала.

— Та кажу ж тобі, не лізь! — і Емма пхнула дівчинку ліктем.

Берта впала біля комода і вдарилась об мідну скобку; вона подряпала собі щоку, виступила кров. Пані Боварі кинулась підіймати її, сіпнула за шнурок дзвінка так, що мало не порвала, щосили гукала служницю і вже почала проклинати себе, як нагодився Шарль. Він прийшов додому на обід.

— Подивись, мій друже, — сказала Емма спокійним голосом, — мала гралася, упала й забилась.

Шарль сказав, що тут нема нічого страшного, і пішов по пластир.

Пані Боварі не спустилась у їдальню. Вона сама хотіла глядіти за дитиною. Але Берта заснула, тривога мало-помалу розвіялась, і Емма здалася сама собі надто доброю і надто дурною — навіщо хвилюватись через такі дрібниці? Справді, Берта вже перестала хлипати; ситцеве укривальце ледве ворушилося від її рівного дихання. Дві буйні сльозини застигли в куточках її приплющених повік, а крізь вії тьмяніли зіниці її запалих очей; липкий пластир, наклеєний на щічку, навскоси стягував шкіру.

"Яка бридка дитина, — думала Емма. — Просто дивно..."

Повернувшись з аптеки об одинадцятій годині вечора (він пішов туди після обіду віднести лишки пластиру), Шарль застав дружину над колискою.

— Та не турбуйся, все минеться, кажу ж тобі, — промовив він, цілуючи її в чоло. — Не муч себе, голубонько, бо ще й сама занедужаєш!

Шарль пробув того вечора в аптекаря довгенько. Хоч він і не виказував особливого занепокоєння, пан Оме силкувався підбадьорити його, підняти настрій. І розмова зайшла про різноманітні небезпеки, які

загрожують дітям, про необачність прислуги. Пані Оме на собі це зазнала: у неї й досі залишились на грудях сліди опіку від вугілля, що куховарка висипала їй колись із жаровні на фартушок. Тим-то тепер вона з чоловіком, як дбайливі батьки, вживали низку запобіжних заходів: ножі в їхньому домі ніколи не гострились, підлога не натиралася, вікна були заґратовані залізною решіткою, камін обгороджений міцним бар'єром. Маленькі Оме, попри всю свою самостійність, не могли й кроку ступнути без догляду; при найменшій простуді батько напихав їх грудними ліками, і до чотирьох років їх усіх невблаганно примушували носити теплі шапочки, підбиті мулькою повстю. Правда, це вже була манія пані Оме; чоловік її в душі був засмучений таким розпорядженням, побоюючись, що це може негативно відбитися на розвитку розумових здібностей дітей. Часом він навіть говорив жінці:

— Ти що, хочеш зробити з них караїбів чи ботокудів?

Тим часом Шарль кілька разів намагався перервати йому мову.

— Мені треба поговорити з вами, — прошепотів він на вухо клеркові, який ішов сходами попереду нього.

"Невже він має яку підозру?!" — думав Леон. Серце його закалатало. Він губився в здогадах.

Нарешті Шарль, зачинивши за собою двері, попросив його, коли він буде в Руані, дізнатися, скільки буде коштувати хороший дагеротип: він готував дружині сентиментальний сюрприз, делікатну ознаку уваги — він мав намір подарувати їй свій портрет у фрак. Але спочатку він хотів прицінитися. Зрештою, таке доручення не завдавало великого клопоту Леонові — він усе одно бував у місті майже щотижня.

Чого він туди їздив? Оме підозрівав, що в нього там завелась якась амурна пригода, якась інтрижка. Але він помилявся: у Леона ніяких романів не було. Ніколи ще не був він такий сумний, як тепер, і пані

Лефрансуа помічала це по тому, скільки їжі залишалося в нього на тарілці. Бажаючи вивідати таємницю, вона заходила розпитувати акцизника Біне, але той відрізав, що не служить у поліції.

Але й на нього Леонова поведінка справляла досить дивне враження: за обідом він часто відхилявся на спинку стільця і, розводячи руками, в туманних виразах скаржився на життя.

— Вся біда в тому, що у вас мало розваг, — казав йому акцизник.

— Яких?

— Бувши вами, я придбав би собі токарний верстат.

— Але ж я не вмію на ньому працювати, — відповідав клерк.

— Що правда, то правда, — погоджувався Біне, глядячи підборіддя з презирливим і zarazом самовдоволенням виглядом.

Леона втомило безплідне кохання; крім того, він уже відчував і ту нудьгу, яку породжує одноманітне, сіре існування, коли не маєш ні до чого інтересу, не маєш ні на що надії. Йому так остогидли Йонвіль і йонвільці, що деякі люди, деякі будинки уже самим своїм виглядом викликали в ньому непереборну відразу. І аптекар, попри всю свою добродушність, став для нього просто нестерпним. Тим часом перспектива переміни не тільки вабила, але й лякала Леона.

Проте незабаром цей страх перейшов у нетерплячку, Париж владно кликав його здалеку фанфарами маскарадів і реготом гризеток. Йому так чи так треба довершити юридичну освіту. То чому ж він не їде? Що йому заважає? І він почав внутрішньо готуватися. Перш за все він обдумав план своїх майбутніх занять і вже в думках обставив собі квартиру. Там він заживе справжнім артистичним життям! Навчиться грати на гітарі... Справить собі халат, іспанський берет, голубі оксамитові

пантофлі... Він уже заздалегідь милувався оздобами своєї кімнати: над каміном висітимуть дві шпаги хрест-навхрест, а над ними — череп і гітара.

Правда, нелегко було добитися згоди від матері, але ж переїзд у Париж був для нього найкращим виходом. Навіть його патрон і той радив йому попрацювати в іншій конторі, де б він міг набратися більшого досвіду. Поки що Леон обрав середній шлях і став напитувати місце молодшого клерка в Руані. Але, не знайшовши такого місця, написав нарешті матері довгого й докладного листа, в якому переконливо доводив, що йому слід негайно переїхати в Париж. Мати погодилась.

Леон не квапився. Щодня протягом цілого місяця Івер возив йому з Йонвіля в Руан, а з Руана в Йонвіль скрині, баули, валізи. Клерк полагодив свій гардероб, наново оббив свої три крісла, надбав собі чималий запас шовкових хусток, словом, підготувався так, ніби мав намір податися в кругосвітню подорож. І все-таки він відкладав свій від'їзд з дня на день, аж поки не одержав од матері другого листа з нагадуванням, що він мусить поспішати, якщо хоче скласти іспити до канікул.

Коли настав час прощальних обіймів, аптекарша сплакнула; Жюстен розридався; пан Оме, як людина мужня, намагався приховати своє хвилювання. Він сам виявив бажання донести пальто свого юного приятеля до дому нотаріуса, який мав відвезти клерка в Руан у своєму кабріолеті. Леон ледве встиг попрощатися з паном Боварі.

Збігши нагору по сходах, він зупинився на хвилюк віддихатись. Коли він увійшов, пані Боварі рвучко підвелась.

— Це знову я! — сказав Леон.

— Я так і знала.

Вона прикусила губи; кров бухнула їй до голови, і все лице зашарілося, як маків цвіт. Так стояла вона, притулившись плечем до стіни.

— А пана Боварі нема дома? — спитав Леон.

— Нема.

І ще раз повторила:

— Нема.

Запала мовчанка. Вони дивились одне на одного, і їхні думки, зливаючись в єдиній тузі, тісно зближалися, пригортаючись, як двоє трепетних грудей.

— Мені хотілося б поцілувати Бертю.

Емма спустилась на кілька сходинок і покликала Фелісіте.

Леон швидким поглядом окинув усю кімнату — стіни, етажерку, камін, ніби бажаючи надивитись на все, запам'ятати й забрати з собою.

Але ось повернулась Емма, а служниця принесла Бертю; дівчинка метляла мотузкою, на якій догори ногами теліпався вітрячок.

Леон кілька разів поцілував її в шийку.

— Прощай, дитинко! Прощай, малятко! Прощай...

І він віддав її матері.

— Забери її, — сказала вона служниці.

Вони лишилися самі.

Пані Боварі дивилася в вікно, притулившись лицем до шибки; Леон тихенько ляскав кашкетом по нозі.

— Збирається на дощ, — сказала Емма.

— У мене плащ, — відповів він.

— А...

Вона обернулась, похиливши голову; світло переливалось по її чолі, як по мармуру, до самого вигину брів, і годі було вгадати, що розглядала Емма на обрії, про що вона думала і що було в неї на душі.

— Ну що ж, прощайте! — зітхнув Леон.

Вона різким рухом підвела голову.

— Так, прощайте... Пора!

Вони наблизились одне до одного: він простягнув руку, вона завагалась.

— Ну, давайте по-англійському, — сказала вона нарешті і, силкуючись посміхнутися, подала йому руку.

Леон відчув її руку в своїй, і йому здалося, що вся її істота ніби перейшла в цю теплу долоню.

Потім він пустив її; їхні очі зустрілися ще раз, і він пішов.

Опинившись коло критого ринку, він став і сховався за стовп, щоб востаннє поглянути на білий будиночок з чотирма зеленими віконницями. Йому здалося, ніби за вікном промайнула в кімнаті якась тінь. Але фіранка ніби сама собою відщепнулась від розетки, поволі колихнулась своїми довгими косими складками, і раптом всі вони зразу розгладились і випростались непорушною білою стіною. Леон кинувся далі бігом.

Здалеку він побачив на шляху кабріолет свого патрона. Біля екіпажа стояв чоловік у полотняному фартусі й держав коня за вуздечку. Тут же пан Гійомен балакав про щось з аптекарем. Вони чекали Леона.

— Обніміть мене, — промовив Оме зі сльозами на очах. — Ось ваше пальто, дорогий друже. Глядіть не застудіться! Шануйте своє здоров'я! Бережіть себе!

— Ну, Леоне, сідай, — сказав нотаріус.

Оме перехилився через крило кабріолета і, зовсім розчулившись, ледве спромігся вимовити сумні прощальні слова:

— Щасливої дороги!

— До побачення, — відповів пан Гійомен. — Ну, рушай!

Вони поїхали, а Оме подався додому.

Пані Боварі відчинила вікно в сад і дивилась на хмари. Громадячись на заході, з боку Руана, вони швидко котилися по небосхилу темними клубками, пронизані наскрізь скісним сонячним промінням, мов який підвішений над землею трофей золотими стрілами, а далі безхмарне небо було чисте й біле, як порцелянова чаша. Але раптом налетів вітер, зігнув тополі, і линув дощ, лопотючи по зеленому листю. Потім знову виглянуло сонце, закудкудакали кури, в мокрих кущах затріпотіли

крильцями горобці, зашуміли по піску ручаї, несучи за собою рожеві кетяги акації.

"А він, мабуть, уже далеко", — подумала Емма.

О пів на сьому, в обідній час, як завжди, прийшов пан Оме.

— Ну, — сказав він, сідаючи, — значить, вирядили ми сьогодні нашого юнака?

— Та ніби так, — відповів лікар.

І, повернувшись на своєму стільці, спитав:

— А що нового у вас?

— Нічого. Жінка моя сьогодні вдень була якась схвильована. Ви ж знаєте цих жінок: їх тривожить усяка дурниця. А моя особливо... Але не слід картати їх за це: адже в них нервова система тендітніша, ніж у нашого брата.

— Бідолашний Леон! — сказав Шарль. — Як-то воно буде йому у тому Парижі? Чи він там приживеться?

Пані Боварі зітхнула.

— Та годі вам! — сказав аптекар, цмокнувши язиком. — Там же ресторани... маскаради... шампанське... Запевняю вас, йому буде непогано.

— Я не думаю, що він стане гульвісою, — заперечив Шарль.

— І я так само! — жваво підхопив пан Оме. — Але ж йому доведеться принатурюватись до інших, щоб не зажити слави святенника. А ви ще не знаєте, яке життя ведуть ці жевжики в Латинському кварталі з різними актрисами. Зрештою, до студентів у Парижі всі ставляться прихильно. Якщо в когось із них є хоч якісь приємні таланти, його приймають у найкращих домах; у них навіть закохуються дами з Сен-Жерменського передмістя, що згодом дає їм можливість зробити прекрасну партію.

— Але, — сказав лікар, — я боюсь, що... там...

— Маєте рацію, — перебив його аптекар, — це зворотний бік медалі. Там треба завжди триматись за кишеню. От, приміром, гуляєте ви собі у міському саду; з'являється якийсь добродій. Елегантно вбраний, навіть при ордені, — дипломат, можна подумати. Підходить до вас, зав'язує розмову, намагається вам догодити — почастиє табакою, підніме капелюха. Потім ви сходитесь ближче; він веде вас до кав'ярні, запрошує до себе на дачу, знайомить за вином з різними людьми і в сімдесяти п'яти випадках із ста все це лише для того, щоб вимантачити у вас гроші або зтягти в якусь небезпечну справу.

— Це так, — відповів Шарль, — але я думав, головним чином, про хвороби, наприклад, про тифозну лихоманку. На неї часто хворіють студенти-провінціали.

Емма здригнулась.

— Це буває від зміни режиму, — підхопив аптекар, — і пертурбацій, що викликає ця зміна в загальному стані організму. А потім іще, знаєте, паризька вода, ресторанний стіл... Усі ці гострі страви, кінець кінцем, тільки гарячать людині кров і не варті, що ви не кажіть, миски домашнього супу. Щодо мене, я завжди люблю харчуватися дома: це здоровіше! Тому, коли я вивчав у Руані фармацію, то столувався в сімейному пансіоні разом з професорами.

І він продовжував розвивати детально свої погляди і розповідати про свої особисті смаки, аж поки по нього не прийшов Жюстен і не сказав, що треба зготувати гоголь-моголь.

— От біда! І дихнути не дадуть спокійної — закричав він. — Сиди, як проклятий, дома. Навіть на хвилинку не можна нікуди відлучитись. І доки ще мені тягнути ту лямку?

Потім, уже на порозі, він сказав:

— До речі, знаєте новину?

— Яку?

— Дуже ймовірно, — скинувши бровами й набравши серйозного вигляду, відповів Оме, — що цього року сільськогосподарська виставка Нижньої Сени відбудеться в нашому Йонвілі. Принаймні ходять уже такі чутки. Про це натяком було сказано і в сьогоднішній ранковій газеті. Для нашої округи це було б подією величезної ваги! Але ми про це ще поговоримо. Дякую, присвічувати не треба; у Жюстена є ліхтар.

VII

Наступного дня Емма була в якомусь похоронному настрої. Все навколо було ніби окутане чорною пеленою, оповите напівпрозорим траурним флером; і, жалібно квилячи, мов зимовий вітер у запустілому замку, сум усе глибше всотувався в її душу. Вона відчувала жаль за тим, що було і не вернеться, і втому, яка охоплює людину після кожного доконаного вчинку, і, нарешті, той біль, що його завдає перерва всякого звичного переживання, раптове припинення тривалого трепету.

Як і після гостин у Воб'єссарі, коли в голові її вихорем кружляли кадрилі, вона впала в похмуру меланхолію, в якусь тоскную безнадію. Образ Леона вставав перед її уявою — благородніший, прекрасніший,

миліший, загадковіший, ніж будь-коли; хоч він і поїхав, він не розставався з нею, він був тут; здавалося, тінь його витала в цій господі. Емма не могла відірвати очей від килима, по якому він ходив, від стільців, на яких він сидів. А ось і річка — вона текла, як і перше, поволі котилася дрібними хвильками поміж пологими берегами. Не раз і не два ходили вони тут по замшілому камінню під її тихий шемріт. Як хороше світило їм сонце! Як гарно тулялося їм по обіді в саду, в холодочку! Він сидів було, простоволосий, на низенькому ослінчику і читав що-небудь уголос; свіжий вітерець із луку ворухив сторінки книжки й красолу кругом альтанки... Ах, його вже немає — єдиної відради в її житті, єдиної надії на вимріяне блаженство! Чому вона не вхопила це щастя, коли воно було так близько! Чому вона не впала перед ним навколішки, не затримала його обома руками, коли воно тікало від неї? Вона кляла себе за те, що не кохала Леона, вона прагнула його цілунків, її поривало побігти до нього, впасти йому в обійми, сказати: "Ось я, я твоя!" Але її спиняв страх перед труднощами, і жаль та досада ще дужче роз'ятрювали в ній бажання.

Спомин про Леона став відтепер ніби осередком її нудьги; він палахкотів у її серці дужче від вогнища, покинутого мандрівниками на снігу серед степу. Вона кидалась до нього, припадала, обережно ворухила це багаття, що ось-ось мало погаснути, вона скрізь шукала — чим би підтримати полум'я. Найдальші згадки й найсвіжіші події, все, що вона відчувала, і все, що уявляла, жадання втіхи, що розвіювались по вітру, й сподіванки щастя, що тріщали у вогні сухим хмизом, свою безплідну чесноту, свої знебулі мрії, свій буденний домашній дріб'язок, — усе вона збирала, все згрібала до купи, щоб розпалити свою журбу.

Проте вогонь незабаром ущух — чи то нічому було вже горіти, чи то навалено було забагато. Кохання мало-помалу погасло в розлуці, жалі притупились од звички, і заграва пожежі, яка багрянила бліді виднокруги її душі, взялася тінню й розплилася внівець. У напівсні, що змагав Еммину свідомість, відразу до чоловіка видавалася їй навіть тугою за коханим, а пал ненависті — теплом ніжності; та ураган усе віяв і віяв, пристрасть

перегоряла на попіл, і ніде було шукати ні ради, ні просвітку — звідусіль її огортав безпроглядний морок і наскрізь пронизував крижаний холод.

І тоді знов, як у Тості, почалися погані часи. Тепер Емма вважала себе ще нещаснішою, ніж раніше, бо вона пізнала горе і була пересвідчена, що йому не буде краю.

Жінка, яка прирекла себе на такі жертви, має право дозволити собі хоч якісь примхи. Емма купила готичний ослінчик для молитви і за місяць витратила чотирнадцять франків на лимони для полірування нігтів, замовила собі в Руані блакитну кашемірову сукню, вибрала в Лере найкращий шарф; ним вона перев'язувала талію поверх капота і, позачинявши віконниці, лежала в такому вбранні на кушетці з книжкою в руках.

Вона часто стала міняти зачіски: то викладе волосся по-китайському, то пустить м'якими локонами, то заплете в дрібушки, а то зробить косий проділ і підгорне волосся по-чоловічому.

Їй заманулося навчитися італійської мови, і вона накупила словників, придбала граматику, дістала паперу; бралася вона й за серйозні книжки — з історії та філософії. Серед ночі Шарль схоплювався часом спросоння, думаючи, що його кличуть до хворого.

— Я зараз, зараз, — бурмотів він.

А то Емма витирала сірника — засвітити лампу. Але з читанням велося так само, як і з вишиванням, якого чимало валялося недокінченого в комоді: Емма брала книжку, кидала й переходила до іншої.

З нею траплялись і справжні припадки, під час яких вона була здатна на всякі безрозсудства. Одного разу вона поспорила з чоловіком, що

вип'є чарку горілки; Шарль мав необережність прийняти парі, і вона випила одним духом ту горілку всю до краплі.

Емму ніколи не бачили веселою, хоч йонвільські дами ославили її вітрогонкою. В куточках уст у неї пролягла нерухома складка, як у старої діви чи невдахи честолюбця. Вона була бліда-бліда, аж прозора; шкіра на носі стягнулась до ніздрів, а погляд був якийсь невиразний. Знайшовши в себе на скронях три сиві волосинки, вона стала говорити про старість.

Часто на неї нападали млості. Одного дня сталося навіть кровохаркання, і коли стривожений Шарль заходився клопотатись коло неї, вона сказала йому:

— Ат, велике діло!

Шарль пішов до кабінету. Сів у своє робоче крісло, під френологічною головою, сперся ліктями на стіл і заплакав.

Потім він викликав до Йонвіля свою матір і подовгу радився з нею щодо Емми. Як тут бути, що робити — вона ж і слухати не хоче про лікування.

— Знаєш, чого твоїй жінці треба? — одно говорила мати. — Діла хорошого, роботи рукам! Працювала б вона, як інші, щоб заробити на прожиток, то де б і ділися оті її примхи. А так на безділлі і лізуть у голову різні химери...

— Та в неї ж є заняття, — заперечував Шарль.

— Добре мені заняття! Тільки й того, що читає всякі романи та мерзенні книжки, безбожні писання, які по-вольтер'янському висміюють священиків. Та все це ще квіточки, мій сину, а ягідки будуть: хто в бога не вірить, той погано кінчає!

Таким чином вирішено було не давати Еммі читати романів. Це було не легко зробити. Проте стара мати залюбки взялася за діло: проїздом через Руан вона обов'язково зайде до власника читальні й запропонує закрити Еммин абонемент. А якщо бібліотекар, цей отруйник моралі буде противитися, то хіба вона не знайде на нього управи в поліції?

Свекруха й невістка розпрощалися сухо. За ті три тижні, що вони прожили разом, між ними не було сказано й двох слів, якщо не рахувати звичайних привітань та запитань при зустрічах за столом і перед сном.

Пані Боварі-мати поїхала додому в середу; цього дня в Йонвілі буває базар.

З самого ранку майдан був захаращений селянськими бідарками; перекинуті на задок, догори голоблями, вони тяглися вздовж будинків від церкви аж до трактиру. По той бік вишикувались ятки під брезентом, де торгували ситцем, вовняними ковдрами й панчохами, обротями й голубими стьожками в пучках, що маяли кінчиками на вітрі. Долі, поміж пірамідами яєць і кошиками з сиром, звідки стирчала липка солома, навалено було всякого залізного товару; побіч із рільничими машинами кудкудакали в пласких клітках кури, вистромляючись головами з-за ґрат. Люди юрмилися чогось на одному місці — як затялися не сходити з нього, і мало не продавали вітрину аптеки. По середах тут завжди було багато людей; всі товпилися сюди не стільки за ліками, скільки за медичними порадами — така голосна була в околишніх селах слава добродія Оме. Його непохитний апломб засліплював селян. Для них цей аптекар був усім лікарям лікар.

Емма сиділа в своїй кімнаті край вікна (а сидіти там їй доводилось частенько: в провінції вікно заміняє театр і бульвар) і знічев'я дивилась на юрбу селяків, коли раптом помітила якогось пана в зеленому оксамитовому сюртуку. На руках у нього були модні жовті рукавички, які дещо контрастували з його крагами, а прямував він до лікарєвого дому; слідом за ним ішов похнюпившись якийсь дядько.

— Хазяїн дома? — спитав пан у Жюстена, що розмовляв на порозі з Фелісіте.

Він подумав, що хлопець служить у лікаря.

— Скажи, що його хоче бачити пан Родольф Буланже де Ла Юшетт.

Відвідувач додав до свого прізвища назву маєтку не з дворянських хвастощів, а просто для того, щоб дати про себе належне поняття. Справді, Ла Юшетт — це був маєток в околицях Йонвіля, в якому він купив панський будинок і дві ферми; управляв ними сам, хоч господарством клопотався не дуже-то. Він був ще нежонатий і мав, говорили, не менше п'ятнадцяти тисяч ренти!

Шарль вийшов до приймальні. Пан Буланже показав йому свого конюха: той хотів, щоб йому пустили кров, бо по всьому тілу в нього так як мурашва лазить.

— Оце мені тільки й пособить, — правив він своє, коли його стали розраювати.

Тоді Боварі велів принести бинт і попрохав Жюстена потримати таз. Помітивши, що селянин при цьому зблід, він підбадьорив його:

— Не бійся, голубе!

— Та чого там, — відказав той, — давайте!

І браво простягнув лікареві своє ручище. Кров цівкою вдарила з-під ланцета, оббризкавши стінку таза зокола.

— Держи ближче! — гукнув Шарль на Жюстена.

— Ти диви! — говорив селянин. — Ну й здорово цебенить, прямо тобі дзюрком так і б'є! Та червона-червона, це добре, еге ж?

— Та як коли, — відповів лікар. — Буває, що зразу нічого-нічого, а потім людина раптом зомліває. Особливо отакі здоров'яки.

Тут дядько як стій упустив футляр ланцета, що крутив був у руці, плечі йому так пересмикнуло, що аж спинка стільця затріщала, а шапка впала додолу.

— Так я і знав, — промовив Боварі, затискаючи вену пальцем.

Таз затремтів у руках у Жюстена, коліна йому підломились, він побілів на лиці.

— Жінко, жінко! — загукав Шарль.

Емма бігом спустилась по сходах.

— Оцту давай! — кричав Боварі. — От біда мені з ними — обидва зразу!

Він так розхвилювався, що ледве зміг накласти пов'язку.

— Нічого страшного! — спокійнісінько сказав пан Буланже, підтримуючи зомлілого Жюстена.

Він посадовив його на стіл і притулив спиною до стіни.

Пані Боварі заходилася знімати з Жюстена краватку. Шнурки сорочки були зав'язані на шії вузлом, і тонкі пальці Емми кілька секунд розплутували його; потім вона змочила оцтом свою батистову хусточку і почала обережно терти хлопцеві скроні, легенько дмухаючи на них.

Конюх опритомнів, а Жюстен усе ще був безтямний; його зіниці потопали в тьмяних білках, як блакитні квіти в молоці.

— Треба сховати од нього все оце, — сказав Шарль.

Пані Боварі взяла таз. Коли вона нахилилась, щоб поставити його під стіл, сукня її (жовта літня сукня з чотирма оборками, довгою талією і широкою спідницею) соняшником розпустилась на паркеті; нахилившись, розставивши руки, вона трохи похитувалась, і пишні складки матерії хвилювались від кожного поруху її стану. Потім Емма взяла карафку води і вкинула в неї кілька грудочок цукру. Але тут увійшов аптекар — служниця побігла по нього, коли зчинилася та метушня. Побачивши, що його учень уже розплющив очі, він полегшено зітхнув і затупцював круг хлопця, оглядаючи його з голови до ніг.

— Ну й дурень ти, хлопче! — говорив він. — Несосвітений дурень! Подумаєш — велике діло, флеботомія! А ще каже — я, я! Верхолаз із тебе хоробрий, за горіхами ти видряпуєшся бог зна як високо, що твоя білка. А тут чим можеш похвалитися? Ти ж, здається, маєш намір присвятити себе фармації. Тебе ж можуть викликати при якійсь серйозній оказії до суду, щоб ти своєю наукою допоміг суддям розібратися у справі. Там треба буде зберігати цілковитий спокій, бути розсудливим і мужньо триматися, інакше всі тебе матимуть за вахляя!

Жюстен мовчав. Аптекар вів далі:

— Чи тебе хто кликав сюди? Вічно ти надокучаєш панові й пані. Крім того, в середу твоя присутність в аптеці більш необхідна, ніж будь-коли. Зараз у нас там чоловік двадцять народу! Я все кинув, турбуючись про твою долю. Ну, давай! Біжи! Чекай мене та гляди за склянками.

Жюстен поправив свій туалет і пішов, а ті, що лишилися, заговорили про млости. У пані Боварі їх ніколи не бувало.

— Для дами це незвичайно! — сказав пан Буланже. — А проте й чоловіки бувають дуже вразливі. Мені довелося якось на дуелі бачити секунданта, що втратив свідомість, як тільки стали заряджати пістолети.

— А я, — промовив аптекар, — можу спокійно дивитися на чужу кров; але досить мені тільки уявити, що кров тече з мене самого, та довше подумати про це, — зразу обіймають млості.

Тим часом пан Буланже відіслав свого конюха і велів йому заспокоїтись, раз уже лікар вдовольнив його забаганку.

— Через цю забаганку я мав приємність познайомитися з вами, — додав він і подивився при цьому на Емму.

Потім він поклав на край стола три франки, недбало вклонився і пішов.

Незабаром він був уже по тім боці річки (туди йшла дорога до Ла Юшетт), і Емма бачила, як він ступав під тополями, час від часу стишуючи крок, ніби в задумі.

"Гарненька! — казав він сам до себе. — Гарненька, що й казати, оця лікарша. Чудові зубки, чорні очі, точені ніжки, а манери — як у парижанки. І звідки вона тут узялася? Де її доп'яв цей чортів телепень?"

Панові Родольфу Буланже було тридцять чотири роки. Брутальний на вдачу і бистрий на розум, він мав чимало любовних пригод і досконало розумівся на жінках. Пані Боварі впала йому в око, — і ось він думав про неї та про її чоловіка.

"По-моєму, він дуже дурний... І набрид їй, це певно. Під нігтями чорно, по три дні не голиться... Поки він їздить по тих хворих, жінка сидить і штопає йому шкарпетки. А як же це нудно! А як би хотілося жити в великому місті, танцювати щовечора польку! Біднесенька! Душа в неї аж

бринить за коханням, їй без цього — як рибі без води. Два-три компліменти — і вона буде молитися на тебе. А яка буде ніжна! Розкіш одна!.. Так-то так, але як потім од неї одкараскатись?"

Бачачи в перспективі безліч насолод, він за контрастом пригадав свою нинішню коханку. Це була руанська акторка, він утримував її. Навіть спомини про неї викликали в ньому почуття пересиченості.

"Куди не кинь, — думав він, — пані Боварі багато краща і, головне, багато свіжіша. А та Віржині щось уже надто розтовстіла. І така противна з своїми ніжностями! А потім — що це в неї за пристрасть до креветок..."

Навкруги не було нікого, і Родольф чув лише мірне шарудіння трави під ногами та сюрчання коників, що причаїлись десь у вівсах; він знов бачив перед собою Емму в кімнаті, в тій самій сукні, і в думках роздягав її.

— Все! Вона буде моя! — скрикнув він, розбиваючи ціпком суху грудку землі.

І негайно став обмірковувати дипломатичний бік цієї справи.

"Де ж із нею зустрічатись? Як це влаштувати? — роздумував він. — Там же той дітвак вічно чіплятиметься за мамину спідницю, а тут іще служниця, чоловік, сусіди — ціла морока з ними. Ні, це забиратиме надто багато часу!"

Але думки не вгавали:

"А очі ж у неї... Гляне — вийме душу. А блідість, блідість яка!.. Страшенно люблю блідих жінок!"

На верхів'ї Аргейського пагорба він остаточно прийняв рішення:

"Аби тільки трапилась нагода. Ну, що ж, зайду до них, пришлю дичини, птиці; як треба буде, то й крові собі пущу; а там заприятелюємо, я запрошу їх до себе..."

— Ох ти, чорт! — вигукнув він уже вголос. — Та в нас же скоро виставка; вона там буде, я її побачу. От і почнемо; візьмуся сміло — то й буде діло.

VIII

Ось і діждалися нарешті тієї виставки. З самого ранку жителі містечка балакали на порогах про готування до цієї урочистої події, фронтон мерії було оздоблено гірляндами плюща, на лузі нап'ято намет для святкового бенкету, а серед площі проти церкви поставлено якусь стару бомбарду — салютувати при в'їзді пана префекта і при оголошенні імен премійованих землеробів. З Бюші прибув загін національної гвардії (у Йонвілі своєї не було) і приєднався до пожежної дружини, якою командував Біне. Комірець у нього був сьогодні ще вищий, ніж завжди; його торс, туго затягнений у тісний мундир, був нерухомо випростаний, ніби вся життєва енергія перемістилася в ноги, які, ритмічно пружинячи, карбували крок. Між акцизником і полковником віддавна йшло суперництво, і, щоб похвалитися муштрою, обидва служачи ганяли — кожен окремо — свої команди по площі. Червоні погони й чорні нагрудники наперемінку марширували туди й сюди, маневрували без краю й без кінця... Зроду ще в Йонвілі не було такого параду! Багато обивателів заздалегідь причепурили свої будинки; з прочинених вікон звисають триколіорові прапори; в шинках повно народу; надворі гарно, сонячно; накрохмалені чепчики біліють, як сніг, золоті хрестики виблискують на сонці, квітчасті хустки барв'ють тут і там, відтіняючи своєю строкатістю темну одноманітність сюртуків та синіх блуз. Навколишні фермерки, злазячи з возів, відшпилювали підтикані — щоб не замазалися — пілки спідниць; чоловіки дбали більше про капелюхи й тому накривали їх по дорозі носовичками, один кінчик яких придержувався зубами.

З обох кінців містечка на головну вулицю плавом плив народ, випліскуючись із провулків, із проходів, із домів. Час від часу ляскали клямки дверей — то виходили подивитися на чудасію міщанки в нитяних рукавичках. Найбільше захоплення викликали дві обліплені лямпіонами трикутні рами, що стояли обабіч трибуни для начальства; крім того, насупроти чотирьох колон мерії було встромлено чотири тички з прапорцями вгорі. На зеленкуватих полотнищах красувалися золоті написи: на одному — "Торгівля", на другому — "Землеробство", на третьому — "Промисловість" і на четвертому — "Мистецтво".

Але веселощі, які були помітні на всіх обличчях, явно псували настрої трактирниці, пані Лефрансуа. Стоячи на рундучку своєї кухні, вона бурмотіла собі під ніс:

— І вигадають же таке чорті-що! Напнули оту халабуду... Думають, може, що префектові добре буде обідати під наметом? Аякже, це вам не базарний циркач... І таке неподобство вони ще називають — турбуватися про благо краю! Нащо ж хоч було виписувати того кухарчука з Нефшателя? Для кого? Для свинопасів, для харпаків!..

Мимо проходив аптекар. На ньому був чорний фрак, нанкові штани, черевики на бобровому хутрі і, задля такої okazji, — шапокляк.

— Моє шануваннячко! — привітався він. — Але пробачте, я поспішаю.

Вдова спитала куди.

— Вам воно, може, і вдивовижу. Я ж увесь час сиджу в себе в лабораторії, як миша в крупах.

— Яких крупах?

— Та ні ж бо, ні, — пояснив Оме. — Бачите, пані Лефрансуа, я просто хотів сказати, що сиджу весь час дома, рідко коли на світ божий вилажу. Але сьогодні, раз у нас таке діло, треба...

— Ах, і ви туди? — презирливо скривилася вона.

— Туди, а що хіба? — спитав здивований аптекар. — Адже я член консультативної комісії.

Гладка трактирниця видивилася на нього і по якійсь хвилі сказала всміхнувшись:

— Ну, тоді інша річ! Але яке ви маєте відношення до сільського господарства? Хіба ви в ньому щось тямите?

— Чому ж не тямити, тямлю. Адже я фармацевт, сиріч хімік. А хімія, пані Лефрансуа, вивчає, щоб ви знали, молекулярну взаємодію всіх природних тіл, звідки випливає той факт, що в сферу її досліджень входить і все сільське господарство. І справді, склад усяких угноень, ферментація різних рідин, аналіз газів і впливи міазмів, — хіба це все не хімія, питаю я вас? Хімія і більш нічого.

Трактирниця мовчала. Оме вів далі:

— Чи не гадаєте ви, що агрономом може бути тільки той, хто сам оре землю та кохає свійську птицю? Е, ні, тут треба передусім знати хімічну структуру відповідних речовин, геологічні поклади, атмосферні явища, властивості ґрунтів, мінералів і вод, консистенцію і капілярність різних тіл і так далі, і тому подібне. Необхідно, крім того, досконало вивчити основи гігієни, щоб правильно організувати спорудження господарчих будівель, догляд за худобою, харчування робітників. Далі, пані Лефрансуа, потрібно розумітися на ботаніці, вміти розрізняти всякі рослини — чи вони корисні, чи шкідливі, чи вони поживні, чи малоцінні, знати, де які сіяти й садити, де які виполювати і знищувати; одне слово, щоб

раціонально вести господарство, треба завжди бути в курсі останніх досягнень науки, читати нові брошури й періодичні видання...

Трактирниця не спускала з ока дверей "Французької кав'ярні", а аптекар не вгавав:

— Дай боже, щоб наші землероби стали хіміками або хоча б краще прислухалися до порад спеціалістів! От і я недавно написав таки чималу роботу, розвідку на сімдесят з чимось сторінок, під назвою: "Про сидр, його виробництво й дію, з деякими новими увагами з цього предмета", — і надіслав її в Руанське землеробське товариство, за що мав честь бути прийнятим у його члени, по землеробському відділу, секція помології[47]; так от, якби моя праця була опублікована...

Але тут аптекар урвав — надто вже схвильована була пані Лефрансуа!

— Ви тільки подивіться! — сказала вона. — Просто не знаєш, що й думати! Корчма корчмою!

І, знизуючи плечима так, що плетена кофта розтягувалась у неї на грудях, вона показала обома руками на трактир свого конкурента, звідки виривалися веселі співи.

— Ну, та нічого, скоро увірветься бас, — додала вдова. — Не мине й тижня, як буде по всьому.

Оме аж назад подався з великого дива. Вона зійшла з рундучка й зашепотіла йому на вухо:

— Як? Хіба ви не знаєте? Його ж опишуть на тижні! А все то Лере! Доконав його тими вексями...

— Яка жахлива катастрофа! — вигукнув аптекар, що завжди мав готові вирази на всі можливі випадки життя.

Тут трактирниця почала докладно розповідати йому історію, яку вона знала від Теодора, слуги пана Гійомена. Попри всю свою ненависть до Тельє, вона гостро картала Лере. Це такий проноза, така п'явка!

— О! Про вовка помовка, — сказала вона раптом, ось він і сам, на ринку, бачите — кланяється пані Боварі. Вона в зеленому капелюшку, під ручку з паном Буланже.

— Пані Боварі! — вигукнув Оме. — Біжу запропонувати їй свої послуги. Може, вона виявить бажання дістати місце в огорожі, під колонами.

І, не слухаючи тітки Лефрансуа, яка притьмом хотіла домовити йому своє, аптекар швидкими кроками рушив уперед з усмішкою на устах, розсипаючи уклони направо й наліво і широко маючи довгими фалдами чорного фрака.

Родольф помітив його здалеку і прискорив крок, але пані Боварі скоро задихалася; тоді він пішов повільніше і, посміхаючись, сказав їй з грубуватою прямою:

— Я хотів утекти від цього товстуна, — ну, знаєте, аптекаря.

Емма підштовхнула його ліктем.

"Що б це мало значити?" — думав він і поглядав на неї скоса, ідучи далі.

По її спокійному профілю годі було про щось догадатися. Він чітко вимальовувався на світлі, в овалі капора з палевими стрічками, схожими на листя очерету. Очі її дивилися з-під довгих вигнутих вій прямо вперед і, дарма що були широко розплющені, здавались примруженими — так

приливала до тендітної шкіри щік тихо пульсуюча кров. Тонкі ніздрі просвічували рожевим. Голова була ледь схилена на плече, і між губами виднілися перламутрові краєчки зубів.

"Чи вона це на сміх зробила?" — питав себе Родольф.

Але той рух Емми був просто попередженням: майже поруч із ними йшов Лере і час від часу озивався до них, ніби бажаючи зав'язати розмову:

— Сьогодні в нас чудо — не погода! Ніхто дома не всидить. Вітерець зі сходу!

Пані Боварі і Родольф не відповідали йому ні слова, а він, слідкуючи за їх найменшим порухом, підступав усе ближче, підносив руку до капелюха й говорив:

— Прошу?

Дійшовши до кузні, Родольф, замість прямувати шляхом далі до застави, раптом повернув на бічну стежку, ведучи за собою пані Боварі.

— Бувайте здорові, пане Лере! — гукнув він. — До приємної зустрічі!

— Спритно ви його спровадили! — засміялась Емма.

— А навіщо нам хто здався? — мовив він. — Раз уже мені сьогодні випало щастя бути з вами...

Емма почервоніла. Він не доказав фрази й заговорив про те, яка чудесна погода, як гарно ходити по траві. Навкруги росли стокротки.

— Гарненькі квіточки, — озвався знов Родольф. — Тут вистачило б на ворожіння всім закоханим, які тільки є в окрузі.

І додав:

— Може, й собі нарвати? Як ви гадаєте?

— А ви хіба закохані? — спитала Емма, покашлюючи.

— Все може бути, — відповів він.

Потроху луг почав заповнюватись народом, господарки зачіпали перехожих своїми великими парасольками, кошиками та дітлахами. Часто доводилося сходити з дороги, пропускаючи довгу вервечку сільських робітниць у синіх панчохах і низьких черевиках, із срібними перснями на пальцях; від них пахло молоком. Побравшись за руки, вони йшли через увесь луг, від осик аж до намету, де мав відбутися бенкет. Але вже надходив час огляду експонатів, і хлібороби один по одному заходили в загороду — круг, обнесений кілками з вірьовками, як на іподромі.

У загороді, витягтись ламаним рядом нерівних крупів, стояла мордами до бар'єра усяка худоба. Сонні свині повтикалися рилами в землю, мукали телята, бекали вівці; корови, підібгавши ноги, лежали черевом на траві і, поволі ремигаючи, кліпали важкими повіками, обганяючись од мошви, що дзижчала над ними. Конюхи позакачували рукава й держали за оброті жеребців, що ставали дибки і ржали до кобил, широко роздимаючи ніздрі. Кобили стояли сумирно, витягнувши шию з обвислою гривною, а лошата лежали поруч у холодочку або підбігали поссати. Над довгою хвилястою лінією усіх цих збитих до купи тіл де-де маяла на вітрі якась біла грива, витикалися чийсь гострі роги, мелькали голови людей, що пробігали мимо. Остеронь, кроків за сто від загороди, стояв здоровенний чорний бугай у наморднику, з залізним

кільцем у ніздрях, — стояв нерухомо, наче з бронзи литий. Його держав на налігачі якийсь обідраний хлопчина.

Тим часом між двома рядами тварин проходив повагом гурток панів. Вони розглядали кожен експонат і потім радились про щось поміж собою. Один із них, на вигляд найповажніший, робив на ходу якісь нотатки в записнику. То був голова журі, пан Дерозере де ла Панвіль. Впізнавши Родольфа, він одразу підійшов до нього і сказав, чемно усміхаючись:

— Як, пане Буланже, ви нас покидаєте?

Родольф запевнив, що він незабаром повернеться. Але тільки-но голова пішов, він промовив до Емми:

– Їй-богу, я лишуся з вами: ваше товариство приємніше.

І, продовжуючи сміятися з виставки, він показав жандармові свого синього запрошувального квитка, щоб вільніше пересуватися, і навіть зупинявся часом перед яким-небудь видатним екземпляром, але пані Боварі не виявляла ні до чого цікавості. Помітивши це, він почав жартувати з йонвільських дам та з їхніх туалетів, попросивши вибачення за недбалість свого власного вбрання. В його костюмі впадала в око та недоладна суміш простоти й вишуканості, яка, на думку банальних людей, має свідчити про ексцентричну поведінку, заплутаність почуттів, тиранічну владу мистецтва і головне — про певну зневагу до суспільних умовностей; все це одних спокушає, а інших дратує. На ньому був сірий демікотоновий жилет, у вирізі якого надималася од вітру батистова сорочка з плісированими манжетами; панталони в широку смужку сягали до кісточок, відкриваючи лаковані черевики з нанковим верхом. Вони так блищали, що в них віддзеркалювалась трава. Заклавши руку в кишеню піджака і збивши набакир солом'яного бриля, Родольф розкидав носками черевиків кінські кізяки.

— А втім, — додав він, — живучи на селі...

— Нічого дарма старатися, — закінчила Емма.

— А так! — підхопив Родольф. — Адже ніхто з цих добрих людей неспроможний навіть оцінити належно крій фрака!

І обоє заговорили про провінційну обмеженість, про те, як вона занапащає життя, губить мрії.

— От і мені, — говорив Родольф, — така туга обіймає серце...

— Вам? — здивувалась Емма. — А я гадала, що ви завжди веселий!

— Це тільки про око: на людях я вмію ховати обличчя під смішливою маскою... А тим часом не раз і не два, дивлячись на кладовище в місячному світлі, я питав самого себе, чи не краще б приєднатися до тих, що спочивають у домовинах...

— Ох! А друзі ж ваші? — спитала Емма. — Ви що, забули?

— Друзі? Які? Хіба вони в мене є? Кому я потрібен?

І з цими словами він злегка присвиснув.

Але тут вони мусили розступитися, даючи дорогу величезній споруді із стільців, яку ніс позаду якийсь чоловік. Він стільки набрав на себе. Що з-під того вантажу видно було лише передки дерев'яних черевиків та пальці розчепіrenих рук. Це могильник Лестібудуа тягав із церкви стільці для публіки. Невтомно шукаючи все нових джерел зиску, він вирішив у такий спосіб скористатися з виставки, і його вигадка увінчалась повним успіхом — від клієнтів не було відбою. Усім було жарко, і селяни просто з рук виривали один в одного ці стільці, сидіння яких пропахли ладаном;

відкидаючись на закапані воском грубі спинки, вони відчували до них якусь побожну пошану.

Пані Боварі знову взяла Родольфа під лікоть, і він говорив далі, ніби сам до себе:

— Так! Багато чого мені не вистачає! Вічно сам-один... Ах, якби в мене була в житті мета, якби я зустрів на своєму шляху якусь щиру душу... Тоді енергія забила б у мені джерелом, тоді не страшно було б мені ні тучі, ні грому, тоді я гори перевернув би!

— А мені все-таки здається, — сказала Емма, — що вам нічого нарікати на долю.

— Ви так гадаєте? — спитав Родольф.

— Бачите... — знову заговорила вона, — ви вільні... — Вона трохи завагалась. — Багаті...

— Не глузуйте з мене, — відповів він.

Емма стала присягатись, що вона й не думала глузувати, коли раптом ударили з гармати, і всі кинулися наввипередки до містечка. Але виявилось, що це була фальшива тривога. Пана префекта й досі не було, і члени журі не знали, що робити, — чи починати засідання, чи почекати ще.

Нарешті на краю площі з'явилося велике наймане ландо, запряжене двома худючими шкапами; кучер у білій шапці шмагав їх люто, що було сили. Біне і слідом за ним полковник ледве встигли подати команду: "До зброї!" Вояки прожогом кинулись до козлів за рушницями, деякі забули навіть про комірці. Але екіпаж високого начальства ніби здогадався про цей переполох, і пара конячин, похитуючись у голоблях, притрюхала помалу до під'їзду мерії якраз у ту мить, коли загін національної гвардії і

пожежна команда, карбуючи крок під барабанний дроб, уже розгорталися фронтом...

— На місці! — крикнув Біне.

— Стій! — гаркнув полковник. — Наліво р-р-рівняйсь!

Взяли "на караул"; брязкіт рушниць покотився строем, наче мідний казанок поскакав по сходах, і приклади гупнули об землю.

Тоді з екіпажа виліз пан у куценькому фракку, гаптованому сріблом, лисий спереду, з зализнями на тімені; його землистого кольору обличчя мало надзвичайно благодушний вигляд. Придивляючись до людей, він мружив свої великі очі з припухлими повіками, задерши вгору гострого носика і посміхаючись запалим ротом. Він упізнав мера по шарфу й повідомив йому, що пан префект не мав змоги приїхати, пославши натомість його, радника префектури, — і ще додав кілька слів вибачення. Тюваш відповів чемними вітаннями, гість заявив, що почуває себе збентеженим; так стояли вони лице в лице, мало не торкаючись лобами, а навколо товпилися члени жюрі, муніципальні радники, почесні громадяни, національна гвардія і публіка. Притискаючи до грудей маленьку чорну трикутку, пан радник усе повторював свої поздоровлення, а Тюваш, зігнувшись в дугу, і собі усміхався, не знаходив слів, заникувався і все запевняв про свою відданість монархії та дякував за честь, яку явили Йонвілю.

Трактирний служник Іполит узяв коні за повід і, припадаючи на криву ногу, повів їх під повітку до "Золотого лева", де вже зібралося чимало селян подивитись на коляску. Забив барабан, гримнула гармата, знатні гості піднялись один за одним на естраду й посідали в крісла, оббиті червоним утрехтським оксамитом, — їх позичила на свято пані Тюваш.

Усі ці люди були схожі один на одного. Їхні драглисті, ледве присмаглі від сонця обличчя нагадували кольором молодий сидр, густі бакенбарди

виступали з цупких комірців, пов'язаних білими краватками з дбайливо розправленими бантами. У всіх жилетки були оксамитові, шалеві; у всіх при годиннику була стрічка з овальною сердоліковою печаткою; усі, сидячи, спиралися обома руками на коліна, обережно розставивши ноги, щоб не м'ялись панталони з недекатованого сукна, які вилискували дужче від шкіри на чоботях.

Позаду, у під'їзді попід колонами, розташувались дами "вищого товариства", а прості люди стояли або сиділи на стільцях проти естради. Лестібудуа встиг уже перенести сюди з луку весь запас стільців і ще раз у раз бігав по них до церкви; своєю комерцією він наробив такого розгардіяшу, що нелегко було дотовпитись до східців естради.

— Як на мене, — сказав пан Лере, звертаючись до аптекаря, що проходив саме на своє місце, — тут треба було б поставити дві венеціанські щогли та ще задрапувати їх якоюсь багатою, але строгого стилю матерією — це було б куди як ефектно.

— Авжеж, — відповів Оме. — Але що вдієш! Тут же всім орудував мер, а в цього бідолашного Тюваша смаку не питай. Я б навіть сказав, що в нього нема й заводу того, що зветься артистичним чуттям.

Тим часом Родольф піднявся з пані Боварі на другий поверх мерії, в залу засідань; там нікого не було, і він заявив, що звідси буде дуже добре і зручно дивитися. Він узяв три табуретки, що стояли коло овального столу під бюстом монарха, присунув їх до вікна, і вони сіли поряд.

На естраді заворушились, про щось говорили пошепки, ніби радились. Нарешті пан радник підвівся. Тепер уже було відоме й переходило з уст в уста його прізвище — Лье́вен. Перегорнувши свої папери і пильно вглядаючися в них, він почав:

— Шановне панство!

Дозвольте мені насамперед (тобто перше, ніж я почну говорити з вами про властиву мету наших сьогоднішніх зборів, і я певен, що всі ви поділяєте мої почуття), дозвольте мені, кажу, насамперед висловити щиру подяку нашій верховній владі, нашому монархові, панове, нашому володарю, нашому улюбленому королю, який особисто піклується про всебічне процвітання як усієї країни загалом, так і кожного її жителя зокрема, який твердою і водночас мудрою рукою веде державний корабель серед численних небезпек розбурханого моря, уміючи приділяти належну увагу миру й війні, торгівлі й промисловості, сільському господарству і науці та мистецтву.

— Краще буде, — сказав Родольф, — коли я трохи відсунуся назад.

— А то чому? — спитала Емма.

Але саме в цей момент голос радника зазвучав особливо голосно.

— Відійшли в минуле ті часи, панове, — декламував він, — коли громадянські чвари заливали кров'ю площі наших міст, коли власник, негоціант і навіть робітник, засинаючи увечері мирним сном, здригався на саму думку, що він може прокинутися від дзвонів на сполох і криків на ґвалт, коли знахабнілі крамольники своїми підливними гаслами розхитували підвалини...

— Мене можуть побачити знизу, — відповів Родольф, — і тоді доведеться цілих два тижні просити пробачення, а при моїй лихій репутації...

— Ну, ви зводите наклеп на самого себе, — перебила Емма.

— Ні, правда, в мене жахлива репутація, клянуся.

— Але, панове, — вітійствував далі радник, — коли, відвернувшись пам'яттю від цих похмурих картин, я кину оком на сучасний стан нашої

прекрасної батьківщини, — що я побачу? Скрізь процвітають торгівля і ремесла; скрізь нові шляхи сполучення, пронизуючи, подібно до нових артерій, організм держави, встановлюють нові зв'язки; відновили свою діяльність наші великі промислові центри, зміцніла релігія всміхається всім серцям; наші порти повніють кораблями, відроджується довіра, і нарешті Франція знову вільно дихає!

— А втім, — додав Родольф, — можливо, з точки зору "світу", люди й мають рацію.

— Як так? — спитала Емма.

— Ах! — зітхнув Родольф. — Хіба ви не знаєте, що є душі, які завжди страждають? Вони шукають то мрії, то дії, то найчистіших почуттів, то найбезумніших насолод, — і так чоловік вдається в різні фантазії та шаленства...

Тоді Емма подивилася на нього, як на мандрівника, що побував у екзотичних краях, і промовила:

— А ми, бідні жінки, не маємо навіть цієї розваги.

— Невесела це розвага — в ній не знайдеш щастя.

— А хіба воно взагалі буває? — спитала Емма.

— Так, колись воно приходить, — відповів Родольф.

— І ви зрозуміли це, — говорив радник, — ви, хлібороби і сільські робітники; ви, мирні піонери цивілізації; ви, поборники прогресу і моральності! Ви зрозуміли, кажу, що політичні завірюхи жахливіші за атмосферні грози...

— Колись воно таки приходить, — повторив Родольф, — приходить несподівано, коли ти вже зовсім зневірився в ньому. Тоді виднокруги враз ніби ширшають і чується якийсь голос: "Ось воно!" І ти відчуваєш потребу довірити цій людині все своє життя, все віддати, всім пожертвувати! Не треба ніяких освідчень — душа душу розуміє й так. Вони вже бачили одне одного у мріях. (Він дивився при цьому на неї.) Ось він, нарешті, той скарб, якого ви так довго шукали! Ось він, перед вами — блищить, грає, міниться! І все-таки ще сумніваєшся, ще не наважуєшся вірити, ще стоїш засліплений, ніби вийшов з темряви на світло...

Вимовивши ці слова, Родольф довершив їх пантомімою. Він провів рукою по обличчю, ніби в нього запаморочилась голова, потім упустив свою руку на Еммину. Вона забрала свою руку. А радник усе читав:

— І хто здивується цьому, панове? Хіба тільки який-небудь сліпий, що з головою загруз — я не боюся вжити цього виразу, — загруз у болоті забобонів старих часів і зовсім не розуміє духу хліборобського населення. Де, справді, ми можемо знайти більше патріотизму, більше відданості спільній справі — одне слово, більше розуму, ніж на селі? Я маю на увазі, панове, не поверховий розум, не жалюгідні брязкальця бездіяльних голів, але той глибокий і поміркований розум, який передусім і понад усе простує до певної корисної мети, сприяючи тим самим вигоді кожної окремої особи, а значить, і загальному добробуту та могутності держави, що є плодом поваги до законів і неухильного виконання обов'язків...

— Ну, завів, — сказав Родольф. — Все обов'язок та й обов'язок — смерть не люблю цієї балаканини. Щось багато їх розвелось, отих старих йолопів у фланелевих жилетах та святенників із чотками і грілками — вони всім уже вуха протуркали тим "обов'язком". Обов'язок... А що таке обов'язок? Обов'язок — це почувати велич, кохати красу, а не схилятися перед суспільними умовностями з усіма їхніми мерзотами.

— Одначе... одначе... — заперечила пані Боварі.

— Та ні ж бо! До чого це — повставати проти пристрастей? Хіба є що прекрасніше на світі? Хіба не пристрасті є джерелом героїзму, ентузіазму, поезії, музики, мистецтва, всього-всього?

— Але ж ми мусимо, — сказала Емма, — хоч трохи зважати на думку світу, коритися його моралі.

— Бачите, існують дві моралі, — відповів Родольф. — Є мораль дрібна, умовна, людська, — вона мінлива, повзуча і криклива, як оце збіговище дурнів, що ви бачите перед собою. Але є й інша, вічна мораль — вона сяє навколо нас, як ця чудова природа, вона ясніє над нами, як це погідне блакитне небо.

Пан Льєвен витер губи носовою хусточкою і заговорив знову:

— Чи треба вам, мої панове, доводити корисність сільського господарства? Хто ж задовольняє всі наші потреби? Хто дає нам усе необхідне для існування? Може, не хлібороб? Ні, панове, хлібороб! Це він, засіваючи працьовитою рукою ріллю наших родючих нив, вирощує зерно, яке, будучи роздрібнене й розмелене дотепними пристроями, виходить з них під іменем борошна, а потім перевозиться до міст і потрапляє до пекаря, який і готує з нього їжу, що живить і багатого, і убогого. Не хто ж, як хлібороб, вигодовує на пасовищах численні отари, що дають нам одягу. Що б ми носили, що б ми їли, панове, якби не хлібороб? Та навіщо, панове, ходити далеко за прикладами? Хто з вас не задумувався про те, яку величезну користь маємо ми з тієї скромної істоти, що, прикрашуючи наші пташарні, дає нам водночас пухові подушки для постелі, і сочисте м'ясо для стола, і, на додаток, яйця! Я б ніколи не скінчив своєї промови, якби став докладно перелічувати всі ті розмаїті продукти, які, ніби щедра мати, що обділяє рідних дітей, дарує нам дбайливо оброблена земля. Тут — виноград, там — яблука на сидр, далі — рапс, а он — сир. А льон? Не забувайте про льон, панове! Адже в останні роки льонарство набрало в нас великого значення, і я ще зверну на нього вашу особливу увагу.

Але закликати до уваги не було ніякої потреби — у натовпі й без того всі пороззявляли роти, ніби ковтаючи слова радника. Тюваш, який сидів поруч з ним, слухав, витріщивши очі; пан Дерозере час від часу заплющував очі; а далі, тримаючи між колін свого сина Наполеона, сидів аптекар; щоб не пропустити жодного слова, він приставив до вуха долоню трубкою. Інші члени журі схвально покивували головами, поволі опускаючи підборіддя у викот жилета. Під естрадою стояли "вільно" пожежники, спершись на рушниці; один Біне, виструнчившись і відставивши лікоть, тримав шаблю "на караул". Можливо, він і слухав промовця, але не міг нічого бачити, бо козирок каски зсунувся йому на самий ніс. У його помічника, молодшого сина Тюваша, каска була ще більша, просто-таки величезна; вона хилиталась у нього на голові, і з-під неї стирчав кінчик ситцевої хустки. Юнак лагідно, по-дитячому усміхався з-під козирка, і піт буйними краплями виступав на його блідому обличчі — втішеному, втомленому й сонному.

Площа й будинки навколо неї захрясли народом. Люди обліпили всі вікна і всі двері, а Жюстен так і прикипів біля аптечної вітрини, захопившись незвичайним видовищем.

Дарма що було тихо, голос пана Льевена губився в повітрі. Долітали тільки окремі уривки фраз, переривані совганням стільців у юрбі; потім ззаду раптом чулося протягле мукання бика або мекання ягнят, що перегукувались із кутка в куток. То пастухи підігнали скотину ближче, і тварини час від часу подавали голос, злизуючи язиком якусь травинку чи листочок, що пристали до морди.

Родольф присунувся до Емми і швидко зашепотів: — Невже вас не обурює ця змова людей? Чи є хоч одне почуття, якого б вони не засуджували? Найблагородніші інстинкти, найчистіші симпатії вони переслідують, обкидають болотом. І якщо двом нещасним душам пощастить нарешті зустрітися, все влаштовано так, щоб вони не могли злитися. Але вони змагатимуть до цього, напружуватимуть свої крила, зватимуть одне одного. Даремні всі перешкоди! Раніше чи пізніше — за

півроку а чи за десять літ — кохання таки з'єднає їх, бо так судилося долею, бо вони створені одне для одного.

Він сидів, згорнувши руки на колінах, і, повернувшись обличчям до Емми, пильно дивився на неї. Вона розгляділа в його очах тоненькі золоті промінчики, що снувалися круг чорних зіниць, і навіть чула запах помади від його волосся. Тоді їй стало якось млосно і, чомусь пригадався віконт, з яким вона вальсувала у Воб'ессарі, — від його бороди точився такий же запах ванілі й цитрини; упиваючись ним, вона мимохіть прикрила повіками очі. Та ось вона випросталася на табуретці і побачила вдалині, на обрії, старий диліжанс, — "Ластівка" поволі спускалась по схилу горба Ле, підіймаючи позад себе стовпи куряви. У цій жовтій кареті так часто приїздив до неї Леон; по цій дорозі він поїхав від неї назавжди! Їй примрілося його обличчя в вікні; потім усе змішалось, взялося якоюсь туманною поволокою; їй здавалося, що вона все ще кружляє у вальсі при блиску люстр в обіймах віконта, що Леон десь недалеко, що він зараз прийде... І разом з тим вона весь час відчувала поруч себе голову Родольфа. Солодкість цього відчуття навіяла їй колишні бажання, і, як розвихрені вітром піщинки, вони звивалися смерчем між хвиль тонкого аромату, що сповивав їй душу. Емма широко роздimalа ніздрі, вдихаючи свіжі пахощі плюща, який вився по карнизу. Вона зняла рукавички, витерла руки, потім стала обмахуватись хусточкою, і крізь биття крові у скронях їй чувся гомін юрби та голос радника, який все ще харамаркав свою промову.

Він говорив:

— Працуйте й далі! Трудіться й далі! Не зважайте ні на підшепти рутинерів, ні на галас скороспілих експериментаторів! Ненастанно турбуйтеся про меліорацію ґрунтів, про добре угноєння, про плекання племінної худоби: коней і корів, овець і свиней! Нехай ці виставки будуть для вас ніби мирними аренами, де переможець, покидаючи змагання, подає руку переможеному і братається з ним, обнадіюючи його в майбутніх успіхах! А ви, шановні робітники, ви, скромні слуги! Досі жоден уряд не цінував ваших тяжких трудів! Одержуйте ж тепер нагороду за

ваші мирні чесноти і будьте певні, що віднині держава дбає про вас, підтримує вас, захищає вас, що держава задовольнить ваші справедливі вимоги і, наскільки це буде можливо, полегшить тягар ваших тяжких жертв.

Виголосивши це, пан Льевен сів на місце; встав і заговорив пан Дерозере. Промова його була, може, не така кучерява, як у радника, зате відзначалася більш позитивними якостями стилю — більш спеціальними знаннями та більш присутніми міркуваннями. Так, у ній далеко менше місця займали похвали на честь уряду, зате більше уваги приділялося сільському господарству й релігії. Промовець указав на їх взаємозв'язок та на способи, якими вони завжди прислужувались справі цивілізації. Родольф розмовляв з пані Боварі про віщі сни та передчуття, про магнетизм. Сягаючи думкою до колиски людства, пан Дерозере змальовував слухачам ті дикі часи, коли люди, тиняючись по лісових нетрях, живилися жолудями. Потім вони скинули звірині шкури і одяглися в сукно, розорали землю, посадили виноградники. Чи було це справжнім благом, чи не повели ці винаходи за собою більше лиха, ніж добра? Таке питання ставив перед собою пан Дерозере. Від магнетизму Родольф перейшов помалу до спорідненості душ; і, поки пан голова наводив у приклад Цінцінната, що ходив за плугом, Діоклетіана, що садив капусту[48], та китайських імператорів, які засівали на Новий рік свячене зерно, Родольф з'ясовував молодій жінці, що непереможний взаємний потяг двох душ сягає глибоко в їхнє попереднє існування.

— Ось хоч би й ми, — казав він. — Як ми познайомились? Який випадок звів нас до купи? Не інакше, як самі наші природні нахили тягли нас одне до одного, долаючи простір: так дві річки, що стікають по різних схилах, зливаються врешті в одно.

Він схопив Емму за руку; вона її не відняла.

— "За успіхи у вирощуванні цінних культур... — кричав голова.

— Наприклад, тоді, коли я прийшов до вас уперше...

— ...панові Бізе з Кенкампуа...

— ...чи я знав, що супроводжуватиму вас сьогодні?

— ...сімдесят франків!"

— Сто разів я збирався іти звідси, а проте пішов за вами, залишився з вами...

— "За угноєння...

— ...як залишусь і сьогодні, і завтра, і на всі дні, і... на все життя.

— ...панові Карону з Аргея — золота медаль!"

— Бо ніколи, ні в чийому товаристві я не знаходив такого всевладного зачарування...

— "Панові Бену із Жіврі-Сен-Мартен!

- І тому спогади про вас назавжди залишаться в моїй душі.

— За барана-мериноса..."

— Але ви забудете мене, я промайну в вашому житті, як тінь.

— "Панові Бело із Нотр-Дам..."

— О ні! Якесь місце я все-таки займу у ваших думках, у вашому житті!

— "За розведення племінних свиней приз ділиться *ex aequo*[49] між панами Лееріссе та Кюлламбуром: шістдесят франків!"

Родольф тиснув руку Еммі й відчував, що долоня її горить і тріпочеться, як спіймана горлиця, що рветься на волю; але тут — чи вона намагалась випручатись, чи хотіла відповісти на його потиск, — досить, що вона поворушила пальцями.

— О, дякую вам! — скрикнув він. — Ви не відштовхуєте мене! Щира душа! Ви розумієте, що я весь ваш! Дайте мені дивитись на вас, дозвольте мені милуватись вами!

Вітер вдерся крізь вікно, і сукно на столі почало жужмитися; а внизу, на площі, у всіх селянок затріпотіли оборки високих чепчиків, ніби метелики білими крильми.

— "За використання макухи..." — читав далі голова. Він квапився:

— "За застосовування фламандських добрив... за вирощування льону... за осушування ґрунту при довготерміновій оренді... за службу в хазяїна..."

Родольф мовчав. Вони дивились одне на одного, їхні снажні уста тремтіли від жаги; їхні пальці сплелися в томливій знеможі.

— "Катерині-Нікезі-Елізабеті Леру із Сассето-Лагер'єр за п'ятдесятчотирирічну службу на одній фермі — срібна медаль вартістю двадцять п'ять франків!"

— Де ж Катерина Леру? — перепитав радник.

Вона не виходила. По юрбі перекотився шепіт:

— Та йди вже!

— Не туди!

— Ліворуч!

— Не бійся!

— Тю, дурна!

— Та де ж вона, кінець кінцем? — закричав Тюваш.

— Ось! Осьдечки!

— То нехай підійде.

Тоді на естраду несміливо вийшла низенька бабуса — якась ніби скорчена у своїй убогій одежині. Вона була запнута широким синім фартухом і взута в грубі дерев'яні черевики. Худе обличчя, облямоване чепчиком без оборки, взялося дрібними зморшками, як печене яблуко, а з рукавів червоної кофти виглядали довгі руки з вузлуватими суглобами. Від гризучого пороху на токах, від їдкої золи в жлукті, від масної овечої шерсті її руки так зашкарубили, порепалися, огрубіли, що здавалися брудними, дарма що бабуса довго полоскала їх у чистій воді; натруджені ненастанною роботою пальці весь час були розчепірені, ніби смиренно свідчили про всі перебуті поневіряння. У виразі її обличчя була якась чернича суворість. Ані сум, ані розчуленість не пом'якшували її байдужого погляду. Возившись постійно із свійськими тваринами, бабуса набралася од них німоти і спокою. Уперше на віку потрапила оце вона в таке багатолюдне товариство, і, налякана в глибині душі всіма цими прапорами, барабанами, панами в чорних фраках і орденом радника, вона стояла нерухомо, не знаючи, чи їй підходити, чи втікати, не розуміючи, чого підштовхує її юрба, чого всміхаються їй члени журі. Так стояло перед квітучими буржуа це живе півстоліття рабства.

— Підійдіть, шановна Катерино-Нікезо-Елізабето Леру! — сказав пан радник, узявши з рук голови список премійованих.

І, поглядаючи то на папір, то на стареньку, він усе повторював батьківським голосом:

— Підійдіть, підійдіть!

— Та чи ви глуха, чи що? — сказав Тюваш, підскакуючи в кріслі.

І став кричати їй над саме вухо:

— За п'ятдесятчотирирічну службу! Срібна медаль! Двадцять п'ять франків! Вам, вам!

Одержавши нарешті свою медаль, стара почала її розглядати. Тоді по її обличчю розлилась блаженна усмішка, і, сходячи з естради, вона пробурмотіла:

— Віддам оце нашому панотцю, нехай відправить за мене службу божу.

— Який фанатизм! — вигукнув аптекар, нахилившись до нотаріуса.

Засідання скінчилось, юрба розійшлась; всі промови були виголошені, і все знову стало на свої місця, все пішло по-старому: хазяїни знову лаяли наймитів, а ті взялися бити тварин — байдужих тріумфаторів, що верталися до своїх хлівів з зеленими вінками на рогах.

Тим часом національні гвардійці, настромивши на багнети булки, піднялись на другий поверх мерії; попереду йшов батальйонний барабанщик з повним кошиком пляшок. Пані Боварі взяла Родольфа під

руку, він провів її додому, вони попрощалися коло дверей; потім він пішов погуляти перед бенкетом на лузі.

Бенкет був шумливий, погано влаштований і тягся довго; запрошені сиділи так тісно, що ледве могли рухати ліктями, а вузькі дошки, що правили за лави, мало не ламались під їхньою вагою. Усі їли дуже багато. Кожен намагався повністю винагородити себе за внесений пай. Всі впріли, піт заливав обличчя; біляста пара, ніби осінній ранковий туман над річкою, снувалась над столом поміж висячих ламп. Родольф притулювся спиною до коленкорового полотнища і так задумався про Емму, що нічого не чув. Позаду нього служники складали стосами на траві немиті тарілки; сусіди озивалися до нього — він їм не відповідав; йому підливали вина, а в думках його панувала тиша, хоч навколо було гамірно. Він пригадував усе, що вона говорила, він бачив форму її губ; її лице, ніби в магічному свічаді, світилося на бляхах ківерів; стіни намету спадали згортками її сукні, а на обрії майбуття низався нескінченний разок любовних днів.

Він ще раз побачив її увечері, під час ілюмінації, але вона була з чоловіком, пані Оме і аптекарем, який, страшенно турбуючись з приводу небезпек від невибухлих ракет, раз у раз відлучався від компанії і бігав зі своїми порадами до Біне.

Все піротехнічне приладдя, прислане панові Тювашу, зберігалось задля безпеки у нього в погребі, тому порох відсирів і не займався, а головний номер — дракон, що кусає себе за хвіст, — зовсім не вийшов. Вряди-годи спалахувала яка-небудь нещасна римська свічка; тоді в натовпі лунали голосні крики й виск жінок, яких лоскотали в темряві. Емма мовчки пригорталася до плеча Шарля і, закинувши голову, спостерігала за мерехтливими смужками ракет на тлі чорного неба. Родольф дивився на неї при світлі лампівнів.

Незабаром лампівни погасли один по одному. На небі засяяли зорі. Бризнуло кілька крапель дощу. Емма накинула на голову косинку.

В цю хвилину з воріт трактиру викотилась коляска радника. Кучер був п'яний і одразу почав куняти. Здалеку було видно, як над верхом, поміж ліхтарями, коливається його масивна постать разом із кузовом, що підкидався на ресорах.

— Я вважаю, — сказав аптекар, — що слід би вживати суворих заходів проти пиятики. Як на мене, я вивішував би щотижня біля дверей мерії на спеціальному щиті прізвища всіх тих, що за цей період отруювали себе алкоголем. А потім, з точки зору статистики, це становило б своєрідний літопис, до якого можна було б звертатися по довідки... Але даруйте...

І він кинувся до капітана.

Той ішов уже додому, скучивши за своїм токарним верстатом.

— Може б, ви все-таки послали когось із своїх людей, — сказав він йому, — або й самі сходили...

— Дайте мені спокій, — відповів акцизник, — нічого там не станеться.

— Можете бути спокійні, — сказав аптекар, наздогнавши своїх друзів. — Пан Біне запевнив мене, що вжито всіх заходів. Жодна іскорка не прохопиться, помпи повні водою. Ходімо вже спати.

— Та час уже, час, — промовила пані Оме, позіхаючи на весь рот. — А проте, що не кажіть, гарна випала днина нам на сьогоднішнє свято.

Родольф повторив потихеньку і з ніжним поглядом:

— Так, гарна, дуже гарна!

Вони попрощались і розійшлися.

Через два дні в "Руанському маяку" була надрукована велика стаття, присвячена виставці. Оме написав її експромтом наступного ранку:

"Звідки ці прапори, ці квітки, ці гірлянди? Куди рине ця юрба, ніби шалені хвилі розбурханого моря під повинню тропічного сонця, що заливає жаром наші лани?"

Потім він перейшов до становища селян. Звичайно, уряд робить багато чого, але цього ще не досить. "Сміліше! — звертався він до нього. — Тут потрібні тисячі реформ; здійснимо ж їх!" Потім, говорячи про приїзд радника, він не забув ні "войовничого вигляду нашої міліції", ні "наших бадьорих селянок", ні лисих стариганів, цих патріархів, що вшанували свято своєю присутністю, — "останніх ветеранів наших безсмертних фаланг, що відчули, як у них стрепенулося серце при мужньому гуку барабанів". Він згадав і про себе, назвавши своє прізвище одним із перших у списку членів журі і додавши примітку, що пан Оме, аптекар, надіслав у Землеробське товариство доповідну записку про виготовлення сидру. Дійшовши до вручення медалей, він у дифірамбічних виразах змальовував радість нагороджених: "Батько цілував сина, брат брата, чоловік жінку. Не один з почуттям гордості показував свою скромну медаль, і, звичайно, повернувшись додому до своєї дорогої господині, він зі сльозами повісить її на вбогу стіну своєї хатини".

"Близько шостої години головні учасники торжества зішлися на учту, влаштовану на лужку в саду пана Льєжара. Учта відбулася в найтеплішій, найсердечнішій атмосфері. Були проголошені тости: паном Льєвеном — за монарха; паном Тювашем — за префекта; паном Дерозере — за сільське господарство; паном Оме — за промисловість і мистецтво, цих двох рідних сестер; паном Лепліше — за меліорацію... Увечері небо раптом розцвіло блискучим фейерверком. Це був справжній калейдоскоп, якась чарівна оперна декорація, і в ці хвилини наше містечко ніби перенеслося в чудесний фантастичний світ "Тисяча і одної ночі"".

"Зауважимо, що жоден інцидент не порушив цього родинного свята".

На закінчення він додав:

"Усіма була помічена відсутність духівництва. У ризницях, очевидно, прогрес розуміють трохи інакше. Ну що ж, вольному воля, панове Лойоли[50]!"

IX

Минуло півтора місяця. Родольф не приходив. Нарешті, одного вечора він таки з'явився.

Ще на другий день після виставки він вирішив:

"Не треба йти туди надто рано. Це була б помилка".

А десь наприкінці тижня він вирядився на полювання. Після полювання він гадав, що тепер іти вже пізно, але потім розміркував інакше:

"Якщо вона покохала мене з першого дня, то від нетерпіння побачитись зі мною її любов ще дужче розгориться. Тож почекаймо ще трохи".

І він зрозумів, що його розрахунок правильний, коли, зайшовши в залу, помітив, як зблідла Емма.

Вона була сама. Вечоріло. Муслінові фіранки на вікнах згущали сутінки, а позолота барометра, на який падав останній сонячний промінь, висявала в дзеркалі між вітами поліпа.

Родольф стояв, а Емма ледве здобулася на слово, щоб відповісти на його привітання.

— Знаєте, — сказав він, — мені все ніколи було. І до того ж хворів.

— Серйозно? — скрикнула вона.

— Та ні, — відповів Родольф, сідаючи біля неї на табуреті, — не те щоб серйозно... Просто не хотів іти до вас.

— Чому?

— Ви не здогадуєтесь?

Він подивився на неї ще раз, але з таким виразом, що вона спаленіла й опустила голову.

— Еммо... — почав він.

— Пане! — промовила вона, злегка відхилившись від нього.

— От бачите, — озвався він журливим тоном, — таки недарма не хотілося мені йти до вас. Ви не дозволяєте мені вимовляти це ім'я, яким повна моя душа і яке вихопилось у мене мимоволі... Пані Боварі!.. Та вас же всі так називають. Зрештою, це навіть не ваше ім'я — це ім'я іншого! — Він повторив: — Іншого! — І затулив обличчя руками. — Так, я думаю про вас весь час... Спомин про вас доводить мене до розпуки! О, пробачте! Я піду... Прощайте! Я пошу далеко... Так далеко, що ви про мене більше ніколи не почуєте... А от... сьогодні... якась невідома сила привела мене до вас! Адже не можна боротись проти неба, не можна встояти проти усмішки ангела. Лишається віддатися у владу прекрасного, чарівного, божественного!

Уперше в житті Емма чула такі речі, і її гордість, як купальниця в гарячій ванні, розніжилась і розімліла від вогню цих слів.

— Але хоч я й не приходив, — провадив він, — хоч я й не міг вас бачити, та я принаймні мав утіху спостерігати за всім, що вас оточує. Ніч у ніч я приходив сюди, дивився на ваш дім, на покрівлю, що виблискувала в місячному сяйві, на дерева в садку, що схилялися вітами над вашим вікном, на маленьку лампу — проблеск світла в темряві ночі. О, ви й не знали, що тут так близько і так далеко од вас є бідний нещасливець...

Емма нахилилась до нього з риданням.

— О, який ви добрий! — промовила вона.

— Ні, я люблю тільки вас, от і все. А ви, мабуть, і не підозрівали цього. Скажіть же мені одне слово! Одне словечко!..

І Родольф непомітно зсунувся з табурета додолу; але тут на кухні почулося цокання дерев'яних черевиків, а двері вітальні — він це помітив раніше — були незачинені.

— Якби ви були такі ласкаві, — промовив він, підводячись, — і задовольнили одне моє бажання.

Він хотів оглянути весь дім. Він хотів узнати все в ньому, і вони вже обоє підвелися, — бо пані Боварі не вбачала в цьому нічого незручного, — коли раптом увійшов Шарль.

— Добрий день, докторе, — привітався Родольф.

Лікар, підлещений цим несподіваним титулом, розточився в компліментах, чим негайно скористався Родольф, щоб набрати звичайного вигляду.

— Знаєте, тут пані Боварі говорила мені про своє здоров'я... — почав він.

Шарль перебив його: він і сам страшенно хвилюється — на жінку знов нападає задишка. Тоді Родольф спитав, чи не корисно було б їй їздити верхи.

— Авжеж! Це чудово, знаменито!.. Блискуча ідея! Ти повинна їздити на прогулянки!

На її заперечення, що в неї нема коня, Родольф запропонував свого. Вона відмовилась, він не став наполягати. Щоб пояснити свій прихід, він розповів, що його конюх, той самий, якому Шарль пускав кров, скаржиться весь час на млості.

— Я заїду подивлюсь, — сказав Боварі.

— Ні, ні, я пришлю його вам сюди. Ми приїдемо разом, так для вас буде зручніше.

— Гаразд! Дякую вам.

І, лишившись сам на сам із дружиною, він спитав у неї:

— А чого це ти відмовилась від люб'язної пропозиції пана Буланже?

Вона зробила незадоволену міну, стала вишукувати тисячі причин і нарешті заявила, що це може здатися декому дивним.

— Подумаєш, велике діло! — обкрутнувся Шарль на одній нозі. — Найважливіше — здоров'я. Даремно ти відмовилась.

— А як же мені їздити верхи, коли в мене нема амазонки?

— То справимо! — відповів чоловік.

Цей аргумент переконав її.

Коли костюм був готовий, Шарль написав панові Буланже, що дружина згодна і що вони розраховують на його люб'язність.

Другого дня під обіди Родольф прибув до дому Шарля з двома верховими кінями. У одного з них були рожеві помпони на вухах і дамське сидло з замші.

Родольф озув високі м'які чобітки: він був певен, що Емма зроду не бачила такої розкоші. І справді, коли він вибіг на площадку сходів у оксамитовому піджаку і білих трикових рейтузах, Емма була захоплена його костюмом. Вона вже була готова й чекала.

Жюстен вискочив з аптеки, щоб подивитися на неї; аптекар також покинув на якийсь час свій пост. Він засипав пана Буланже порадами:

— Ви ж там обережніше! А то чи довго до біди? У вас, може, баскі коні?

Емма почула над головою якийсь стук: то Фелісіте тарабанила по шибках, забавляючи маленьку БERTY. Дитина посидала матері поцілунки рукою; та замахала їй у відповідь ручкою гарапника.

— Приємної забави! — гукав навздогін Оме. — Ви ж там тільки обережніше. Обережніше!

І замахав їм на прощання газетою.

Відчувши під ногами землю після бруку, Еммин кінь рвонув з копита. Родольф скакав поруч. Час від часу супутники перекидалися кількома словами. Трохи пригнувшись вперед, високо тримаючи повід і вільно опустивши праву руку, Емма вся віддалась ритмові руху, що погойдував її у сідлі.

Біля узгір'я Родольф попустив повід; обоє враз кинулися щодуху вперед; а на вершині коні раптом зупинилися, і довга синя вуаль упала Еммі на обличчя.

Був початок жовтня. Над полями стояв туман. На обрії, чіпляючись за силуети пагорбів, снувалася мла; окремі пасма відривалися, линули вгору і, розпливаючись, зезали. Іноді крізь просвіти в хмарах мріли здалека на сонці йонвільські покрівлі, садки понад річкою, двори, мури, дзвіниця. Емма мружила очі, намагаючись знайти свій дім, і ніколи ще це убоге містечко, де вона жила, не видавалось їй таким маленьким. З цієї висоти вся долина уявлялась величезним блідим озером, що курилося паром. Де-не-де темними скелями чорніли купки дерев, а високі ряди тополь, що виступали з туману, здавалися дюнами, нанесеними вітром на берег.

В узбіччі, на галявині, в теплом повітрі між ялинами, колихалося імлисте світло. Рудувата, як тютюновий пил, земля глушила звуки кроків, і коні, ступаючи по ній, розкидали підковами опалі соснові шишки.

Родольф і Емма їхали вздовж узлісся. Емма час від часу відверталася, уникаючи його погляду, і тоді бачила лише виструнчені в ряд стовбури ялин; від їх постійного мелькання у неї аж у голові запаморочилось. Коні хропли. Злегка порипували шкіряні сідла.

В ту мить, коли вони в'їжджали в ліс, виглянуло сонце.

— То бог нас благословляє! — сказав Родольф.

— Ви так гадаєте? — спитала Емма.

— Їдьмо, їдьмо! — гукнув він і цмокнув язиком.

Коні побігли.

Високі придорожні папороті чіплялися в Емминих стременах, Родольф щоразу нахилився, не спиняючи коня, і висмикував їх звідти. Часом він випереджав Емму, щоб розхилити перед нею віти, і на ходу черкався коліном об її ногу. Небо поголубіло. Листя на деревах не ворушилося. По дорозі попадалися просторі поляни, встелені квітучим вересом; лілові килими чергувалися з заростями дерев, сірими, бурими чи золотими, як до породи. Під кущами раз у раз чувся лопіт крил: галки злітали на дуби з неголосним хрипким кряканням.

Верхівці спішилися. Родольф прив'язав коней. Емма пішла вперед замшілою колією.

Але надто довга сукня заважала їй, хоч вона й підсмикнула шлейф, так що Родольф, ідучи слідом, бачив між чорним сукном і чорними ботиками ніжну білу смужку її панчіх, що видавалась йому ніби її голизою.

Емма спинилась.

— Я втомилася, — сказала вона.

— Ну, ще трошечки! — підбадьорював він. — Ще одно зусилля!

Пройшовши ще кроків із сто, вона знову зупинилась; крізь вуаль, що спускалася навскоси з її чоловічого капелюха до пояса, лице її виднілося в голубуватій прозорості; воно ніби плавало в хвилях блакиті.

— Куди ж ми йдемо?

Він не відповідав. Вона уривчасто дихала. Родольф роззирався навкруги, покусуючи вуса.

Вони вийшли на широку галявину, де була вирубана памолодь. Сіли на вивернуте дерево, і Родольф почав говорити їй про своє кохання.

Він не лякав її відразу гучними фразами, а говорив спокійно, поважно, з сумом.

Емма слухала його, схиливши голову, і тихенько ворушила кінчиком ботика тріски на землі.

Але, коли він промовив:

— Хіба тепер у нас з вами не одна доля?

Вона відказала:

— Ні, ні! Ви ж самі знаєте. Це неможливо.

Вона встала й рушила. Він схопив її за руку. Вона спинилась. І, подивившись на нього довгим, голубливим, зволоженим поглядом, швидко сказала:

— Ах, годі про це говорити... Де наші коні? Їдьмо назад.

У нього вирвався жест гніву й досади. Емма повторила:

— Де наші коні? Де коні?

Тоді він, усміхаючись якоюсь чудною усмішкою, пильно дивлячись на Емму і зціпивши зуби, розставив руки й пішов на неї. Вона затремтіла й подалася назад.

— Ой, я боюся, — шепотіла вона. — Не займайте мене, їдьмо додому.

— Ну, що ж, коли так... — відповів він, міняючись на лиці.

І відразу став знову шанобливим, ласкавим і стриманим. Вона подала йому руку, й вони пішли назад.

— Що це вам сталося? — питав він. — Скажіть мені. Я не розберу. Ви, певне, не так мене зрозуміли. В моїй душі ви — як мадонна на п'єдесталі, високому, недосяжному й недоторканному. Але без вас я жити не можу! Мені треба ваших очей, вашого голосу, вашої думки. Будьте мені за друга, за сестру, за ангела!

І, простягнувши руку, він обійняв її за стан. Емма зробила мляву спробу звільнитися. Він усе не пускав її і йшов по стежці.

Але ось вони почули, що їхні коні щипають листя на деревах.

— О, ще хвиличку, — прохав Родольф. — Не їдьмо ще! Побудьмо тут!

І він повів її за собою понад ставком, вкритим ряскою. В очереті причаїлися прив'ялі квітки латаття. Сполохані жаби метнулися з-під їхніх ніг наввистрибки в воду.

— Що я роблю, що я роблю, — говорила Емма. — Слухати вас — це ж безумство.

— Чому?.. Еммо! Еммо!

— Родольфе!.. — промовила протягло молода жінка, схилившись до нього на плече.

Сукно її амазонки чіплялось за оксамит його піджака. Вона відкинула назад голову, її біла шия роздулась від глибокого зітхання, — і, напівнепритомна, вся в сльозах, здригаючись і ховаючи обличчя, вона віддалася.

На землю лягали вечірні тіні; скісне проміння сонця сліпило їй очі, продираючись крізь віття. Круг неї тут і там, на листі й на землі танцювали жмурки світла, ніби скрізь пурхали колібрі й роняли на льоту дрібне пір'я. Стояла глибока тиша; Еммі здавалося, що з дерев точиться щось ніжне та солодке; вона відчула, як знову забилося в неї серце, як кров гарячим струменем шумує в неї в жилах. Та ось до її слуху донісся здалеку, з-над лісу, з горбів, якийсь невиразний протяглий крик, чийсь співучий голос, і вона мовчки стала прислухатись, як він, ніби музика, зливався з останнім бринінням її зворушених нервів. Родольф, з сигарою в зубах, зв'язував порваний повід, підрізаючи кінці кишеньковим ножиком.

Вони поверталися до Йонвіля тією самою дорогою. Ось залишилися на болотистій землі сліди їхніх коней, що йшли поруч, ось ті самі кущі, ті самі камені в траві. Ніщо навкруги них не змінилось, але Еммі здавалося, ніби світ не той став, ніби гори й долини помінялись місцями. Родольф іноді нахилявся до неї, брав її руку й цілував.

Вона була чарівна в сідлі! Тонкий стан випростаний, коліно трохи зігнуте на гріві, лице розчервоніле від свіжого повітря й надвечірнього багрянцю неба.

В'їхавши в містечко, вона загарцювала по бруку. На неї виглядали з вікон.

За обідом Шарль відзначив, що вона виглядає чудово; став розпитувати її за прогулянку, але Емма ніби не чула його слів; вона нерухомо сиділа над тарілкою, спершись ліктями на стіл, освітлений двома свічками.

— Еммо! — озвався Шарль.

— Що?

— Знаєш, сьогодні я заїздив до пана Александра. У нього є стара кобилка, ще зовсім гарна, от тільки що з пролидинами на колінах. Я певен, що її віддадуть за якусь сотню екю... — І додав: — Я подумав навіть, що це буде тобі приємно, і залишив її за собою... купив, коротше кажучи... Добре я зробив, га? Та скажи ж хоч слово!

Емма ствердно кивнула головою... Минуло чверть години, вона спитала:

— Ти сьогодні ввечері ідеш куди-небудь?

— Іду. А що хіба?

— Та я просто так, мій друже.

І, здихавшись його, зразу ж замкнулася у себе в кімнаті.

Спочатку їй ніби шуміло в голові; перед очима мигтіли дерева, дороги, канави, Родольф; вона ще відчувала його обійми, а навколо дрижало листя й шарудів комиш.

Але, поглянувши на себе в дзеркало, вона сама була вражена своїм виглядом. Ніколи ще очі в неї не були такі великі, такі чорні, такі глибокі. Щось невловно тонке світилося на її обличчі, одухотворяючи й преображаючи його.

"У мене є коханець! Коханець!" — бриніло в ній безперестану, і вона відчувала невимовну насолоду від цієї думки, так, ніби до неї вдруге прийшла дівочість. Нарешті й вона зазнає тих радощів кохання, тих захватів щастя, яких уже й не гадала діждати. Вона входила в якийсь казковий край, де все буде пристрастю, жагою, екстазом; вона ширяла в блакитнім безмірі ефіру, перед її зором височіли осяйні вершини почуттів, а буденщина ледве мріла десь унизу, в тіні, в проміжках між цими висотами.

І тоді вона стала пригадувати героїнь прочитаних нею книг, і весь ліричний легіон цих жінок-перелюбниць заспівав у її пам'яті чарівними й ніби рідними голосами. Вона сама неначе живцем прилучалася до цього хору вигаданих істот і сама ставала втіленням вічних мрій своєї молодості; вона впізнавала в собі той самий тип закоханої жінки, якому вона колись так заздрила. Крім того, Емма відчувала втіху задоволеної помсти. Хіба ж вона мало вистраждала? Але тепер вона тріумфувала, і так довго стримувана жага вибухла в ній, прорвалася радісним клекотливим потоком. Вона впивалася нею без докорів сумління, без тривоги, без турботи.

Наступний день приніс нову віраду. Родольф і Емма заприсяглися на вірність одне одному. Вона розповідала про перебуті нею страждання. Він перебивав її поцілунками, а вона, дивлячись на нього крізь опущені вії, знову і знову просила його назвати її на ім'я і повторити, що він її любить. Це було, як і напередодні, в лісі, в покинутому курені селянина, що робив дерев'яні черевики. Курінь був солом'яний, а покрівля така низька, що їм доводилось увесь час нахилятися. Вони сиділи, пригорнувшись одне до одного, на підстилці з сухого листя.

З цього дня вони почали регулярно листуватися — писали одне одному щовечора. Емма відносила своє послання в кінець саду, до річки, і ховала його в розколину тераси. Родольф приходив туди по нього й залишав натомість свого листа, що завжди здавався Еммі надто коротким.

Одного ранку, коли Шарль виїхав з дому до схід сонця, Еммі раптом заманулося негайно побачитися з Родольфом. Вона ж могла збігати в Ла Юшетт, побути там якусь часинку і повернутися в Йонвіль, поки люди повстають. На цю думку в неї аж дух забило від пристрасті — і за кілька хвилин вона вже швидкими кроками йшла, не оглядаючись, по луку.

Благословлялося на світ. Емма здаля впізнала дім свого коханого: на блідому тлі досвітнього неба різко виділявся двома стрічастими флюгерами його дах.

За двором ферми стояв флігель; то, напевне, й був панський будинок. Вона увійшла в нього так, ніби стіни самі розступилися перед нею. Широкі прямі сходи вели в коридор. Емма повернула ручку одних дверей і раптом у глибині кімнати побачила сонного чоловіка. То був Родольф. Емма скрикнула.

— Це ти? Ти! — повторював він. — Як ти сюди потрапила?.. О, ти вся заросилася...

— Я люблю тебе! — відповідала вона, закидаючи руки йому на шию.

Ця перша смілива спроба випала вдало, і тепер щоразу, коли Шарль виїздив рано, Емма нашвидку одягалась і тихцем прокрадалася сходами, що вели до річки.

Але, коли зняли кладку для корів, Еммі доводилось іти попід самими мурами, що тягнулися вздовж річки; берег був слизький; щоб не впасти, вона чіплялася рукою за зів'яле бадилля левкоїв. Потім вона прямувала до ферми навпростець по ріллі, спотикаючись, в'язнучи, замазуючи в землю свої чепурні ботики. На вигоні, боячись биків, вона бігла бігом, аж хустка лопотіла од вітру. Вона приходила задихана, вся рум'яна — від неї пашило молодю жагою, ароматом буйної зелені й вільного вітру. В цей час Родольф іще спав. Наче весняний ранок вривався до нього в кімнату.

Крізь жовті завіси тихо струмилося м'яке блідаве світло. Примруживши очі, Емма йшла помацки, і краплинки роси, що тремтіли в неї на волоссі, оточували її лице ніби топазовим ореолом. Родольф притягав її до себе, сміючися, і пригортав до серця.

Потім вона оглядала кімнату, висувала шухляди з комодів, розчісувалася його гребінцем і дивилася в його дзеркальце для гоління. Часто вона навіть брала в зуби цибух довгої люльки, що лежала на нічному столику між лимонами й грудочками цукру біля карафки з водою.

Прощання щоразу тривало добрих чверть години. Емма плакала; їй хотілось би ніколи не покидати Родольфа. Її тягла до нього якась необорна сила, і ось одного разу, коли вона знову несподівано з'явилась, він прикро нахмурився.

— Що тобі? — допитувалась Емма. — Ти хворий? Скажи мені.

Кінець кінцем він заявив їй з серйозним виглядом, що її відвідини робляться нерозважливими і що вона компрометує себе.

Х

Мало-помалу ці побоювання Родольфа передалися й Еммі. Спершу кохання сп'янило її, і, крім нього, вона ні про що не думала. Але тепер, коли вона не могла жити без нього, вона боялася втратити бодай часточку його, боялась, щоб його ніщо не потривожило. Повертаючись від коханця, вона кидала навколо неспокійні погляди, придивляючись до кожної постаті, що з'являлася на обрії, до кожного селянського віконця, звідки її могли помітити. Аби де почулись чийсь кроки, брязкіт плуга, — вже вона спинялась, блідіша й тремтливіша, ніж листя тополь, що шаруділи в неї над головою...

Одного ранку, повертаючись додому, вона раптом помітила довгу цівку рушниць, яка, здавалось, націлилася просто в неї. Вона стирчала з невеликої бочки, приваленої сіном, на краю канави. В Еммі все так і похолело, проте вона все ж ішла вперед, коли раптом із бочки вискочив якийсь чоловік, як ото чортики на пружині вискакують з коробки. На ньому були гетри до колін, насунутий на очі кашкет; губи в нього тремтіли й ніс почервонів. То був капітан Віне, який вийшов полювати на диких качок.

— Треба було гукнути здалеку! — закричав він. — Коли бачиш рушницю, завжди слід попередити.

Цим викриком акцизник намагався приховати власний переляк. Справа в тому, що спеціальним розпорядженням префекта заборонялося полювати на диких качок інакше, як із човна, і пан Біне, при всій своїй повазі до законів, виступав тут у ролі правопорушника. Тим-то він і боявся, щоб його, бува, не застукав польовий сторож. Але цей страх лише додавав йому охоти, і, сидючи в бочці, він був у захопленні від своєї щасливої вигадки.

Коли він побачив Емму, у нього мов гора з пліч звалилася; він зразу ж зав'язав розмову:

— А надворі холодненько; вітер питає!

Емма не відповідала. Він вів далі:

— А що це ви сьогодні вийшли спозранку?

— Та я, — збентежилась Емма, — ходила до мамки, де моя дочка.

— А, так-так... А я ось, бачите, з самого світу сиджу тут, але погодка, як на зло, видалась така, що, мабуть...

— До побачення, пане Біне, — перебила Емма, відвертаючись від нього.

— Моє шанування, добродійко, — відповів він сухо і знову заліз у свою бочку.

Емма уже жалкувала, що так обірвала акцизника. Він, безперечно, почне робити різні, не дуже сприятливі для неї висновки. Не можна було вигадати нічого дурнішого за цю історію з мамкою, бо в Йонвілі всі добре знали, що маленька Боварі вже цілий рік живе при батьках. До того ж у цій околиці ніхто й не жив. Ця дорога вела тільки до Ла Юшетт. Отже, Біне здогадався, куди вона ходила, і мовчати не буде! Ну ясно ж, він усім

роздзвонить! І цілий день, до самого вечора, вона мучилась, ламаючи голову над усякими можливими вивертами, а той дурень із мисливською торбиною весь час стояв перед її очима.

Після обіду Шарль, помітивши її стурбований вигляд, запропонував їй піти до Оме, розважитися трохи. І перша людина, яка впала їй у вічі в аптеці, був знову той самий пан Біне! Він стояв перед прилавком, освітлений червоним відблиском лампи, і говорив:

— Дайте мені, будь ласка, пів-унції купоросу.

— Жюстене, — гукнув аптекар, — подай сюди сірчаної кислоти!

І він обернувся до Емми, яка збиралася піднятися до пані Оме:

— Погуляйте тут, не турбуйтеся, вона зараз зійде вниз. Погрійтесь поки що біля грубки... Пробачте... Добрий вечір, докторе! (Аптекар з особливим задоволенням вимовив слово "доктор", ніби, величаючи так іншого, він і себе частково окривав тим урочистим світлом, що випромінював із себе цей титул...) Та гляди мені, Жюстене, не перекинь ступок! Піди краще принеси сюди кілька стільців із їдальні. Ти ж знаєш, що крісел із вітальні виносити не можна.

І, щоб поставити на місце своє крісло, Оме кинувся з-за прилавка, як раптом Біне попрохав іще пів-унції цукрової кислоти.

— Цукрової кислоти? — перепитав аптекар з презирством. — Не знаю, що це за звір такий. Може, ви хотіли сказати — щавлевої кислоти? Адже так, щавлевої?

Біне пояснив, що йому треба якоїсь їдкої речовини, щоб самому приготувати мазь для чистки різних мисливських знарядь. Емма здригнулась.

— Так, погода справді не дуже-то сприятлива, — зауважив аптекар.
— Сирість заїдає.

— А проте, — докинув акцизник із єхидною усмішкою, — дехто дуже добре пристосовується до неї.

Емма почувала, що задихається.

— А потім дайте ще, будь ласка...

"Та коли вже він піде звідси", — думала вона.

— Пів-унції терпентину і смолки, чотири унції жовтого воску і півтори унції кістяної сажі для чистки лакованої шкіри моєї амуніції.

Аптекар заходився різати віск, коли показаласть пані Оме. На руках у неї була Ірма, поряд ішов Наполеон, а позаду Аталія. Вона сіла на оббиту оксамитом лаву біля вікна. Хлопчик виліз на табуретку, а старша сестра крутилася коло коробки з юобою біля свого татка. Той наливавав через лійку флакончики, затикав їх, наліплював ярлички, зав'язував пакетики. В аптеці було тихо — тільки вряди-годи дзенькне важок об шальку терезів та хазяїн скаже кілька слів півголосом, звертаючись до свого учня.

— А як там ваша мала? — спитала раптом пані Оме.

— Тихіше! — крикнув її чоловік, що саме вираховував щось у своєму записнику.

— Чому ви не привели її з собою? — спитала пані Оме вже потихеньку.

— Тс-с... Тс-с... — прошепотіла Емма, показуючи пальцем на аптекаря.

Але Біне, заглибившись у розгляд рахунку, мабуть, нічого не помітив. Нарешті він пішов, у Емми відлягло від душі, і вона глибоко зітхнула.

— Що це ви так важко дихаєте? — затурбувалася пані Оме.

— Тут трохи душно, — відповіла Емма.

Другого дня вони з Родольфом вирішили влаштуватися якось певніше з побаченнями. Емма думала підкупити свою служницю подарунками, але найкраще було б знайти десь у Йонвілі відлюдну затишну квартиру. Родольф сказав, що пошукає.

Протягом зими три або чотири рази на тиждень Родольф приходив ночами в садок. Емма для цього заховала ключ від хвіртки, сказавши чоловікові, що він десь загубився.

Родольф викликав Емму, кидаючи в віконницю жменю піску. Вона миттю схоплювалася, але часом доводилося й чекати, бо Шарль любив заводити нескінченні розмови край каміна. Емма аж горіла від нетерплячки; якби могла, вона б очима вискочила в вікно. Нарешті вона заходжувалась коло свого вечірнього туалету, потім брала книжку і читала собі спокійно, ніби захопившись нею. Але Шарль лежав уже в постелі і кликав її спати.

— Ну йди ж, Еммо, — говорив він. — Час уже.

— Зараз, зараз! — відповідала вона.

Полум'я свічок било йому просто в вічі; він повертався до стіни і засинав. Вона вибігала, затамувавши подих, усміхнена, тремтяча, невдягнена.

У Родольфа був великий плащ. Він угортав її всю і, обнявши, мовчки вів у глибину саду.

Вони йшли до тієї самої альтанки, на ту саму лавочку з напівтрухлих жердок, де колись Леон так закохано дивився на неї літніми вечорами. Тепер вона зовсім не думала про нього!

Крізь безлисті гілки жасмину мерехтіли зорі. За своєю спиною коханці чули плюскіт річки, та час від часу потріскував на березі сухий очерет. Тут і там у сутінках ночі громадилися згустки пільми; часом вони напруго здійсмалися і схилялись; насуваючись на коханців, вони загрожували накрити їх, ніби величезні чорні хвилі. Від нічного холоду вони обіймалися ще міцніше і дихали ніби ще глибше; більшими здавались очі, — хоч їх ледве було видно, — і серед цієї тиші промовлене пошепки слово падало в душу дзвінким кришталем і бриніло нескінченними відлунками.

У дощові ночі вони знаходили собі притулок у робочому кабінеті Шарля, між повіткою і стайнею. Емма засвічувала в кухонному шандалі свічку, заховану за книжками, Родольф улаштовувався, як у себе вдома. Його смішили книжкова шафа, письмовий стіл і взагалі вся обстановка; він не міг стриматись, щоб не пустити якогось жарту на адресу Шарля, що бентежило Емму. Вона хотіла б бачити його серйознішим і навіть при нагоді драматичнішим. Так, одного разу їй причулося, ніби хтось іде до них по алеї.

— Хтось іде! — сказала вона.

Родольф погасив свічку.

— У тебе є пістолети?

— Навіщо?

— Як навіщо? Захищатися! — відповіла Емма.

— Чи не від чоловіка твого? Бідний хлопець...

І Родольф закінчив фразу жестом, що мав означати:

"Та я його одним пальцем роздавлю".

Емма була вражена його хоробрістю, але водночас її шокувала відчутна неделікатність та наївна грубість такої заяви.

Родольф довго думав про цей випадок з пістолетами. Якщо вона говорила серйозно, міркував він, то це дуже смішно і навіть огидно. Адже він не мав ніякої рації ненавидіти добрягу Шарля — ревності аж ніяк не терзали його серця; а тим часом з цього приводу Емма дала йому урочисту присягу, в якій він не знаходив ознак доброго тону.

Зрештою, Емма взагалі ставала дедалі сентиментальнішою. З нею треба було обмінюватись мініатюрами, зрізати для неї пасма волосся на згадку, а тепер вона вимагала від нього персня, справжньої обручки на знак вічного союзу. Часто вона заводила річ то про вечірній дзвін, то про голоси природи; потім розповідала про свою матір та розпитувала Родольфа про його матір. Хоч минуло вже двадцять років, відколи Родольф осиротів, Емма втішала його з приводу цієї втрати і то таким солодкавим тоном, ніби перед нею був якийсь хлопчик-сирітка. Інколи вона навіть казала, дивлячись на місяць:

— Я певна, що обидві вони благословляють звідти наше кохання.

Але ж вона була така гарна! І так рідко зустрічалась йому подібна цнотливість! Це кохання без розпусти було для нього цілковитою новиною: воно виходило за рамки його дотеперішніх легковажних звичок, задовольняючи в ньому не лише хтивість, але й гордість. Усім своїм обивательським здоровим глуздом він зневажав екзальтованість Емми, але в душі захоплювався нею: адже вона стосувалася його власної персони! І от, пересвідчившись, що Емма його кохає, він став недбалим і його манери помітно змінилися.

Де й поділися в нього ті ніжні слова, від яких вона плакала, ті пристрасні пестощі, від яких вона шаленіла; велика любов, у яку Емма пірнула з головою, помалу мілила й меженіла, як річка, що висихає у власному руслі, — і вже на дні показалася твань. Емма не хотіла вірити цьому — вона горнулася до Родольфа ще ніжніше, але він усе менше й менше приховував свою байдужість.

Вона й сама не знала, чи жаль їй було, що піддалася йому, чи, навпаки, ще дужче хотіла його кохати. Принизливе почуття власної слабості оберталося в досаду, яку пом'якшували тілесні насолоди. Це була вже не душевна прихильність, а якась ненастанна спокуса. Родольф цілком підкорив її. Вона його майже боялась.

А тим часом зовні все йшло гладенько, як ніколи. Родольфові вдавалося регулювати їхні взаємини по своїй уподобі, і за півроку, коли настала весна, коханці опинилися в ролі подружжя, що спокійно підтримує домашнє полум'я.

Це був якраз той самий час, коли дядько Руо щороку прислав Шарлю індичку на згадку про своє вилікування. До подарунка завжди додавався і лист. Емма перерізала поворозку, якою він був прив'язаний до кошика, і прочитала:

"Любі мої діти!

Сподіваюся, що цей лист застане вас при доброму здоров'ї і що ця гиндичка буде не гірша за попередні; як на мене, то вона навіть ніжніша і м'ясистіша. Але на той рік я для переміни пошлю вам гиндика, якщо ви тільки не забажаєте курочки; і поверніть мені, спасибі вам, цього кошика, а до гурту й ті два. Мені приключилася пригода: уночі вітром зірвало покрівлю з повітки і занесло поміж дерева. Та й урожай не дуже-то випав. Словом, я не знаю, коли доведеться загостити до вас. Мені тепер нема на кого покинути домівку, я ж живу один, як палець, любя моя Еммо!"

Тут був пропуск між рядками: старий ніби випустив перо з рук і надовго задумався.

"А я сам здоровий, тільки що схопив нежить, коли їздив на ярмарок до Івето наймати нового чередника. Старого я прогнав, бо він дуже перебірливий на харчі. Чиста біда мені з цими розбишаками! До того ж він був іще й шахраюватий.

Я бачив одного мандрівного крамаря, який узимку побував у ваших краях і вирвав там собі зуба. Він каже, що Боварі й досі працює день і ніч. Мені це й невидовижу; він показав мені свого зуба, ми посиділи разом за кавою. Я спитався в нього, чи він тебе бачив, а він сказав, що ні; тільки бачив, каже, двох коней у стайні; ну, значить, думаю, справи йдуть гаразд. От і добре, дітки мої, нехай вам господь посилає щастя-долю.

Мені дуже сумно, що я й досі не знаю моєї коханої внучечки — Бerti Боварі. Я посадив для неї в садку, проти твоєї кімнати, сливу-скороспілку і сказав, щоб її ніхто не чіпав. А як тільки зародить, наваримо варення, і я його сховаю в шафу не для кого, як для внучечки — нехай приїжджає і їсть, скільки душа забажає.

Прощайте, любі мої діточки. Обіймаю тебе, доню, і тебе, зятю, а малу цілую в обидві щічки.

Бажаючи вам усього найкращого, залишаюсь ваш люблячий батько

Теодор Руо".

Емма довго крутила в руках цей аркуш грубого паперу. Лист був малограмотний — помилка на помилці. Але вона ніби чула, як крізь те плетиво помилок сокоче ніжна та приязна думка, мов та курка з-за кущів дерези. Чорнило було просушене попелом із коминка, — на Еммині сукню впало з листа кілька сірих порошинок, — і як живий устав перед її очима батько: ось він схиляється над вогнищем і бере щипці. Давно вже

вона не сиділа поряд нього на лавочці, давно не ворушила палицею сухого очерету, що весело тріщав у коминку, аж поки не займалася сама палиця... Спливали в пам'яті сонячні літні надвечір'я. Іржали лошата, коли пройдеш повз них, і вистрибували, вистрибували... А під самим вікном у неї стояв вулик, і часом бджоли, кружляючи в сонячному промінні, дзенькали в шибки пружними золотими кульками. Які то були щасливі часи! Яка воля! Скільки сподіванок, мрій!.. Тепер нічого того не було — вона розтратила все те у романтичних переживаннях своєї душі, у цих поступових змінах стану — дівочтві, заміжжі й коханні, вона розгубила все те на життєвому шляху, як мандрівник, що залишає певну частку своїх багатств у кожному придорожньому трактирі.

Але хто ж її зробив такою нещасливою? Яка незвичайна катастрофа перевернула її життя? І Емма підвела голову і оглянулась навкруги, ніби шукаючи причини всіх своїх страждань.

Промінь квітневого сонця вигравав усіма кольорами веселки на порцелянових фігурках; у каміні палав огонь; під пантофельками у Емми м'яко слався килим; день був погожий, повітря тепле; знадвору чувся дзвінкий сміх її малої.

Дівчинка качалась на моріжку, де сохла скошена трава. Зараз вона лежала долілиць на копиці. Нянька притримувала її за платтячко. Неподалік Лестібудау ворушив сіно граблями; щоразу, як він наближався, Берта звішувалась униз і махала в повітрі рученятами.

— Приведіть її сюди! — сказала мати й кинулась обіймати й цілувати дівчинку. — Як я тебе люблю, моє золотко! Як я тебе люблю!

Помітивши, що у Берти не зовсім чисті вушка, вона покvapливо подзвонила, веліла принести теплої води, помила її, перемінила білизну, панчохи, черевички, засипала служницю питаннями про її здоров'я, неначе тільки оце повернулася з далекої мандрівки. Нарешті вона ще

раз, сплакнувши, поцілувала дитину й віддала її на руки Фелісіте, що стояла, наче тороплена, побачивши такий небувалий вибух ніжності.

Увечері Родольфові впало в око, що Емма була якась серйозніша, ніж звичайно.

"Минеться, — вирішив він. — Це просто примха".

І пропустив побачення три рази підряд. Коли він нарешті прийшов, вона виявила до нього байдужість і навіть трохи зневаги.

"Даремно стараєшся, люба моя!"

І він прикинувся, ніби зовсім не помічає ні її журливих зітхань, ні того, як вона мле хусточку в руках.

Аж ось коли Емма почала каятись!

Вона навіть питала себе, чому це вона так ненавидить Шарля і чи не краще було б спробувати полюбити його. Але він, мабуть, не сприйняв належно цього повороту почуття, і Еммі було важко задовольнити свої поривання до самопожертви; тут дуже до речі з'явився аптекар і дав їй для цього певну нагоду.

XI

Він недавно прочитав хвалебну статтю про новий метод лікування викривленої ступні і, будучи прихильником прогресу, висловив патріотичну думку, що Йонвіль мусить іти в ногу з життям, а для цього необхідно виконати в ньому операцію стрефоподії.

— Справді, — доводив він Еммі, — чим ми ризикуємо? Давайте подивимось (і він загинав пальці, перелічуючи всі вигоди такої спроби):

майже певний успіх, для хворого — полегшення й поліпшення зовнішнього вигляду, для лікаря — слава на всю країну. Чому б, наприклад, вашому чоловікові не допомогти отому бідоласі Іполитові з "Золотого лева"? Зважте, що він обов'язково розповідатиме всім переїжджим про своє вилікування, та зрештою (тут Оме стишив голос і оглянувся) і я міг би, безперечно, послати дописа в газету... Ви уявляєте собі? Газета ходить по руках, починаються розмови, що далі в ліс, то більше дров... А там — хто знає, може...

І справді, Боварі міг би досягти успіху; Емма не мала жодних підстав вважати його за нездару, — а яка б це втіха була для неї, якби вона спонукала Шарля до цього вчинку, що спричинився б до зросту його репутації і його прибутків, їй так хотілося знайти собі якусь опору, міцнішу за любов.

Шарль послухався умовлянь аптекаря й дружини. Він виписав із Руана книгу доктора Дюваля[51] і щовечора сидів над нею, схопивши голову у руки.

Поки він студіював *equinus, varus і valgus*, цебто стрефокатоподію, стрефендоподію і стрефексоподію (або, краще сказати, різні види викривлення ступні — вниз, всередину й назовні), а також стрефіпоподію та стрефаноподію (інакше кажучи, викрут донизу або заворот догори), — пан Оме докладав немало зусиль, щоб переконати трактирного служника зробити собі операцію.

— Не бійся, воно болітиме не дуже; треба тільки раз чикнути, як ото коли кров пускають; коли мозолі вирізають, і то болячіше!

Іполит дивився на нього, як теля на нові ворота, і щось думав.

— Мені-то що, — казав аптекар, — мені воно байдуже! Але це ж усе для тебе робиться! Добра тобі бажають! Я б хотів, щоб ти, голубе, звільнився від отого бридкого шкандибання та хитання крижів; а ця

штука, що ти не кажи, дуже заважає тобі при виконанні твоїх професійних обов'язків!

Далі Оме почав розписувати перед конюхом, яким він стане жвавим та моторним після операції, і навіть натякнув, що тоді він і жінкам подобатиметься більше — тут Іполит аж осміхнувся. Нарешті фармацевт спробував взяти його на самолюбство:

— Ти мужчина, чорт би тебе забрав, чи не мужчина? А що, якби тобі довелося до війська йти, битися під прапорами?.. Ех, Іполите, Іполите!..

І Оме махав рукою, не можучи збагнути такої впертості й такої темноти. Як можна відмовлятися від благодіянь науки?

Врешті бідолаха згодився-таки оперуватись, — всі ніби змовились проти нього. Біне, який ніколи не втручався в чужі справи, пані Лефрансуа, Артеміза, сусіди, навіть мер, пан Тюваш, — усі його умовляли, вичитували, соромили; але остаточно переконала його та обставина, що це йому нічого ніколи не коштуватиме. Боварі навіть прилад для оперування обіцяв придбати власним коштом. Думка про цей благородний вчинок була подана Еммою; Шарль згодився, причому в глибині душі подумав, що його дружина — справжній ангел.

І ось він замовив столяру, давши йому на підмогу ще й слюсаря, таку ніби скриньку, вагою фунтів із вісім — на неї пішло таки чимало заліза, дерева, бляхи, шкіри, гвинтів та гайок, тим більше, що за вказівками аптекаря скриньку переробляли аж тричі.

Але щоб знати, яку зв'язку перерізати, треба було спочатку з'ясувати, який саме тип викривлення ступні був у Іполита.

Ступня йшла в нього майже в одну лінію з гомілкою, але була викривлена водночас і досередини; таким чином, це був *equinus*, злегка ускладнений *vagus*'ом, або ж легкий *vagus*, сполучений з сильним

equinus'ом. Але на цій-от "кінській ступні"[52], — а вона й справді була завширшки з копитом і скидалась на нього також шершавою шкірою, сухими зв'язками та грубими пальцями з чорними вухналеподібними нігтями, — на цій кривій нозі наш стрефопод стрибав з ранку до вечора, як добрий олень. Його завжди можна було бачити на площі, як він скакав навколо возів, налягаючи на коротшу ногу. Здавалось, вона була навіть сильніша від нормальної ноги. Від постійної роботи вона ніби набула високих моральних якостей — терпіння та енергії, і коли Іполитові доводилося виконувати якусь важку роботу, він спирався переважно на калічну ногу.

Якщо це був справді в основному equinus, хворому треба було передусім розітнути ахіллесове сухожилля, а вже згодом заходитися коло переднього м'яза, щоб усунути *vagus*; зробити дві операції за одним заходом лікар не наважувався; він і так уже страшенно боявся, щоб часом не пошкодити оперуючи якоїсь маловідомої йому важливої ділянки.

Ні в Амбруаза Паре[53], який уперше після Цельса[54], по півторатисячній перерві, взявся за безпосередню перев'язку артерій; ні в Дюпюїтрена[55], який збирався розрізати абсцес, глибоко закладений у мозковій речовині; ні у Жансуля[56], коли він уперше наважився вирізати верхню щелепу, — ні в кого з них, мабуть, не билося так серце, не тремтіла так рука, не напружувався так інтелект, як у пана Боварі, коли він з тенотомом у руках підійшов до Іполита. Поряд, ніби у справжній лікарні, стояв стіл, а на ньому — купа корпії, воскованих ниток і сила-силенна бинтів, — ціла піраміда бинтів, усі бинти, які тільки знайшлися в аптеці. Готуванням від самого ранку займався пан Оме: цим він не тільки засліплював публіку, але й сам собі додавав духу. Шарль проколов шкіру; почувся легенький сухий тріск. Зв'язка була перерізана, операція скінчилась. Іполит не міг отямитися з подиву; він нахилився до рук Боварі і став покривати їх поцілунками.

— Ну заспокойся, заспокойся, — стримував його аптекар, — ти ще матимеш час подякувати панові за його добродійство!

І він вийшов розповісти про наслідки операції п'ятьом чи шістьом цікавим, що зібрались у дворі, дожидаючи, що ось-ось з'явиться Іполит із здоровісінькою ногою. Потім Шарль, заправивши ногу пацієнта в свій механічний пристрій, повернувся додому, де схвильована Емма чекала вже його на порозі. Вона кинулась йому на шию. Посідали за стіл. Шарль їв за двох, а за десертом попросив навіть чашку кави — таку розкіш він дозволяв собі хіба що в недільні дні, коли в них бували гості.

Вечір пройшов чудесно, в розмовах і спільних мріях. Говорили про майбутнє багатство, про поліпшення домашнього господарства; Шарль уже бачив ніби наяву, як його слава шириться, достатки більшають, дружина любить, як і любила... Емма була щаслива, що може відсвіжити себе новим, здоровішим почуттям, проїнятися ніжністю до цього бідолахи — адже він обожнює її. На якусь хвилю їй спав на думку Родольф, але тут її погляд обернувся на Шарля, і вона помітила навіть, не без подиву, що в нього не такі вже й погані зуби.

Вони вже лежали в постелі, коли пан Оме, не слухаючи заперечень куховарки, влетів у їхню опочивальню з аркушем паперу в руках. То була щойно написана ним рекламна стаття до "Руанського маяка". Він приніс показати її.

— Прочитайте самі, — попрохав Боварі.

Аптекарь почав:

— "Незважаючи на забобони, які все ще густою сіткою обплутують частину Європи, світло все ж таки починає заглядати до нас і в сільські місцевості. Так, у вівторок наше невеличке містечко Йонвіль стало ареною хірургічного експерименту, що був одночасно високим філантропічним актом. Один з наших найвидатніших практиків, пан Боварі..."

— Ну, це вже ви занадто! Занадто! — перебив Шарль, задихаючись від хвилювання.

— Та ні, що ви, зовсім ні! "...оперував криву ногу..." Я навмисне відмовився тут від наукового терміну: ви ж розумієте — газета... Може, не всі зрозуміють... Треба, щоб маси...

— Правда, правда, — погодився Шарль. — Читайте далі.

— Я почну з початку речення, — сказав аптекар. — "Один з наших найвидатніших практиків, пан Боварі, оперував криву ногу тутешньому мешканцеві Іполиту Тотену, що ось уже двадцять п'ять років служить за конюха в трактирі "Золотий лев" на Військовій площі (власниця — пані Лефрансуа, вдова). Новизна експерименту і симпатії до пацієнта спричинили такий наплив публіки, що біля порога закладу не було протовпу. Що стосується самої операції, то вона відбулася ніби за помахом чарівної палички, і лише кілька краплин крові виступили на поверхні шкіри, ніби говорячи, що непокірна зв'язка піддалась нарешті зусиллям мистецтва. Хворий — дивна річ (ми стверджуємо факт *de visu*[57]) — зовсім не скаржився на біль. Стан його поки що не залишає бажати нічого кращого. Є всі підстави припускати, що процес одужання не буде тривалим; і, хто знає, чи ми не побачимо під час наступного сільського свята, як наш добрий Іполит візьме участь у вакхічних танцях у колі веселих товаришів і таким чином привселюдно доведе отими вибриками та колінцями своє цілковите вилікування. Так слава ж усім великодушним ученим! Слава цим роботящим умам, що присвячують свої безсонні ночі праці над удосконаленням роду людського та над полегшенням його страждань! Слава, честь і хвала! От де воістину можна сказати, що сліпі прозріють, глухі почують, а криві ходитимуть прямо! Ті дива, які фанатизм обіцяв колись обранцям, наука робить нині для всіх! Ми будемо тримати наших читачів у курсі всіх подальших стадій цього незвичайного лікування".

І все ж таки через п'ять днів до лікаря прибігла на смерть перелякана тітка Лефрансуа.

— Рятуйте! Він умирає! От лихо на мою голову! — репетувала вона.

Шарль кинувся до "Золотого лева", а Оме, побачивши, як він біжить по вулиці простоволосий, і собі покинув аптеку. Розчервонілий, задиханий, стривожений, він примчав до трактиру і почав розпитувати людей, що товпилися на сходах:

— Що там таке з нашим цікавим стрефоподом?

А стрефопод бився в страшенних корчах — мало стіни не проламав механічним пристроєм, в який була заправлена його нога...

Обережно, щоб не порушити положення хворої ступні, Шарль зняв із неї скриньку — і перед ним постало жахливе видовище. Вся нога перетворилася в величезну пухлину, на якій, здавалось, от-от лопне туго нап'ята шкіра, намулена до синців знаменитим пристроєм. Іполит уже давно скаржився на біль, але на те не звертали уваги; тепер довелося визнати, що він робив це дарма, і його на кілька годин звільнили від скриньки. Але як тільки нога трохи відтухла, наші вчені вирішили знову затиснути її в апарат, та ще й загвинтити тугіше, щоб швидше зросталася. Нарешті через три дні Іполит не витерпів; тоді вони знову зняли механізм і дуже здивувались наслідкам свого лікування. Уже не тільки по ступні, але й по гомілці пішов жовтавий опух, а на ньому де-де прикинулись прищі, з яких виступала якась чорна ропа. Справа почала обертатися зле. Іполит нудив світом, а щоб йому була бодай якась невеличка розвага, тітка Лефрансуа поклала його в малій кімнаті біля кухні.

Але там щодня обідав акцизник, він прикро скаржився на таке сусідство, і Іполита перевели в більярдну.

Блідий, зарослий, з глибоко запалими очима, він стогнав під грубими ковдрами і вряди-годи повертав свою спітнілу голову на брудній, заслідженій мухами подушці. До нього часом приходила пані Боварі. Вона

приносила йому чисті ганчірки для припарок, утішала його, підбадьорювала. Зрештою, товариства йому не бракувало, особливо в базарні дні, коли селяни, з'юрмившись навколо нього, ганяли більярдні кулі, фехтували киями, курили, пили, співали, галасували.

— Ну, як ся маєш? — питали вони, ляскаючи хворого по плечу. — Е, знати по тобі, що не дуже-то! Ну, що ж — сам собі винен. Треба було зробити так і так...

І розповідали йому, як люди виліковувались іншими способами, а потім говорили, щоб піддати йому охоти:

— Та ти не маніжся так! Уставай! Бач, вилежується, як барон! Ге, а тобі таки не світить, старий гріховеде!

І справді, гангрена забиралася щораз вище. Боварі з горя мало сам не занедужав. Він прибігав щогодини, щохвилини. Іполит дивився на нього переляканими очима, хлипав і бурмотів:

— Ну, коли ж це я одужаю?.. Рятуйте мене! Ох, лиха моя година та нещаслива!

І лікар ішов, наказуючи дотримуватись суворої дієти.

— Ти його не слухай, синку, — говорила тітка Лефрансуа, — і так уже вони тебе попомучили! Зовсім охлянеш! Ось на тобі душу обавити!

І вона підносила йому тарілку доброго бульйону, шматочок печені, кришеник сальця, а часом і чарчину горілки; але хворий не наважувався і торкатися до неї.

Дізнавшись, що йому дедалі гіршає, до нього прийшов абат Бурнізьєн. Він почав із того, що висловив співчуття стражданням Іполита,

але тут же заявив, що цьому слід радіти, бо на те божя воля; треба використати цю нагоду для примирення з небом.

— Бо ти, сину мій, — докоряв батьківським голосом священик, — трохи легковажив своїми обов'язками. Рідко бував на службі божій, а скільки років уже не сповідався? Я розумію, що твої заняття, вся ота суєта мирська, відвертали тебе від турбот про спасіння душі. Але зараз час тобі схаменутися. Впадати у відчай непотрібно: я знав великих грішників, які, ступаючи на божу дорогу (тобі це ще буде не скоро, заспокойся), ревно благали в господа милосердя і помирали з спокійною душею. Сподіваюся, що й ти, так як вони, подаси собою добрий приклад! Чого б тобі, для більшої певності, не молитися вранці і ввечері? Проказуй "Богородице діво, радуйся" і "Отче наш, що на небі..." Правда, правда, прошу тебе. Зроби мені таку ласку. Чи тобі воно важко?.. Значить, згода?

Бідолаха згодився. Кюре став учащати до нього щодня. Він балакав з трактирницею і навіть розповідав усякі анекдоти з жартами і дотепами, які не доходили до Іполита. А потім, скориставшись з якоїсь нагоди, надавав своєму обличчю поважного виразу й переходив на релігійні теми.

Його старання не пропали марно: незабаром стрефопод дав зарік сходити на прощу в Бон-Секур, коли одужає. Пан Бурнізьєн зауважив, що це непогана думка: зайва пересторога не пошкодить. Ніякого ризику тут не може бути.

Аптекарь був обурений цими попівськими підступами, як він висловлювався; вони, мовляв, тільки заважають хворому одужати, — і одно торочив тітці Лефрансуа:

— Дайте йому спокій! Отією містикою ви тільки підриваєте його моральний стан!

Але добра жінка й слухати не хотіла пана Оме. Адже це з нього постало все лихо. На злість йому вона навіть поставила у хворого в головах чашку святої води і буксову гілку.

А тим часом релігія допомагала Іполитові не краще від хірургії, і процес загноєння брався все вище й вище, перекидаючись від кінцівки до живота. Яких уже тільки ліків йому не давано, яких припарок не прикладувано, — мускули продовжували нестримно розкладатися, і нарешті Шарль був змушений відповісти пані Лефрансуа ствердним кивком голови, коли вона спитала його, чи не послати б, при такій крайній оказії, в Нефшатель по тамтешнє медичне світило, пана Каніве.

П'ятдесятирічний доктор медицини, поважний, самовпевнений, не стримався, щоб не засміятися зневажливо, побачивши ногу, аж до коліна вражену гангrenoю. Потім він рішуче заявив; що тут рада одна — ампутація, і пішов до аптеки, де заходився лаяти віслюків, які довели бідну людину до такого стану. Смикаючи пана Оме за ґудзик сюртука, він розкричався на всю аптеку:

— От маєте ваші паризькі штучки! Маєте ваші столичні теорійки! Адже це те саме, що лікувати косоокість, витягати камінь із печінки чи возитися з хлороформом. Все це безглузді вигадки, які треба просто заборонити законом! Так ні ж, ці великорозумники знай випробовують на хворих свої нові способи лікування, не дбаючи про те, що з того вийде! Ми, звісно, не такі вчені та друковані, не такі задаваки та говоруни; ми — практики, наше діло — лікувати; нам ніколи не спаде на думку оперувати людину, коли вона здорова, як корова. виправляти викривлену ступню! А хіба ж можна виправити викривлену ступню? Ви ще горбатого випрямте!

Аптекареві прикро було слухати такі речі, але він ховав своє невдоволення за підлесливою усмішечкою; рецепти пана Каніве доходили часом і до Йонвіля, тому з ним доводилось бути люб'язним. Отже, Оме не став заступатися за Боварі, не зробив ні найменшого заперечення, але, відступившись від принципів, приніс свою гідність у жертву важливішим діловим інтересам.

Зроблена доктором Каніве ампутація була неабиякою подією в житті містечка. Того дня всі повставали до схід сонця, і на Великій вулиці, хоч вона й захрясла народом, стояла похмура тиша, ніби перед публічною стратою. В бакалійній крамниці тільки й мови було, що про Іполитову хворобу; ніхто ніде нічого не купував, а мерова жінка, пані Тюваш, мов прикипіла до вікна, виглядаючи хірурга.

Нарешті він з'явився в своєму кабріолеті, сам правуючи конем. Права ресора, якій віддавна доводилося витримувати вагу його огрядного тіла, зовсім ослабла, і екіпаж трохи перехилявся набік; на подушці, поруч з лікарем, видно було велику валізу з червоного сап'яну, на якій велично виблискували три мідні застібки.

Доктор вихором підкотив до "Золотого лева", голосно розпорядився, щоб розпрягли його коня, а потім пішов до стайні подивитись, чи йому засипано вівса; приїжджаючи до хворих, він завжди насамперед піклувався про свою кобилу та кабріолет. З цього приводу навіть говорили: "Цей пан Каніве такий оригінал!" І його ще більше поважали за такий непохитний апломб. Він зроду не відступив би ні на йоту від своїх звичок, нехай би світ увесь вимер до останньої людини.

З'явився Оме.

— Я розраховую на вашу допомогу, — звернувся до нього доктор. — Ви готові? Ходім!

Але аптекар, червоніючи, признався, що він надто вразливий, щоб бути присутнім при такій операції.

— Коли отак дивишся збоку, — виправдувався він, — то, знаєте, це так вражає уяву... Та ще й нерви в мене як на те...

— Ну, що ви! — перебив Каніве. — Як на мене, я б сказав, що ви, навпаки, більше схильні до апоплексії. Зрештою, це мені недивовижно.

Ви, панове фармацевти, не вилазите з вашої кухні, а це призводить кінець кінцем до зміни характеру. Ви подивіться краще на мене: щодня встаю о четвертій ранку, голюся з холодною водою (я ніколи не мерзну), ніяких тілогрійок не ношу, не знаю, що таке застуда — тим-то здоровий, як дзвін! Живу, як набіжить, по-філософському, а їм — що бог пошле. Де вже мені бути таким тендітним, як ви! Мені що живу людину різати, що смажену гуску! Звичка — велике діло, як не кажіть! Так, звичка!

І тут, зовсім не зважаючи на Іполита, який зі страху весь аж упрів під своїми простирадлами, медики завели довгу розмову. Аптекар порівнював холоднокровність хірурга з холоднокровністю полководця; таке порівняння було дуже приємне для пана Каніве, і він став широко розводитись про труднощі своєї справи. Він вважав її за справжнє священнодійство, хоч усякі лікарчуки і профанують це високе мистецтво. Згадавши нарешті про хворого, він оглянув принесені аптекарем бинти, — ті самі, що фігурували й при попередній операції, — і попрохав, щоб дали когось потримати ногу. Послали по Лестібудуа, і пан Каніве, закачавши рукава, перейшов у більярдну, а аптекар лишився з Артемізою і трактирницею; обидві жінки були бліді, як хустка. Всі стали прислухатися, що робиться за дверима.

А Боварі тим часом не наслідювався виткнутися з дому. Він сидів унизу, в залі, перед холодним каміном, і дивився в одну точку, згорнувши руки і похнюпивши голову. "Яке нещастя! — думав він. — Яке розчарування!" А він же ніби вжив усіх запобіжних заходів... Така вже, мабуть, його доля. Та все одно... Тепер, якщо Іполит помре, убивцею буде він, Шарль. А що відповідати хворим, коли вони будуть розпитувати про цей випадок під час візитів?.. А може, він усе-таки припустився десь помилки? Він перебирав усе в пам'яті і не знаходив нічого такого. Адже від помилок не застраховані і найславетніші хірурги! Та що кому до того! Всі будуть сміятися, молоти язиками... Дійде та слава до Форжа і до Нефшателя, ба й до самого Руана... Хто знає, чи не нападуть на нього ще й брати лікарі? Почнеться полеміка, треба буде відповідати через газету. А Іполит навіть у суд може подати... Шарль бачив перед собою неславу,

руїну, загибель. Його уява, шарпана різноманітними припущеннями, металася з боку на бік, як порожня бочка по морській хвилі.

Емма сиділа навпроти і дивилась на нього; вона не відчувала жалю до чоловіка, її гнітила інша думка: як могла вона уявити собі, ніби ця людина на щось здатна? Адже вона мала сто разів нагоду переконатися в його нікчемності.

Шарль устав і почав ходити по кімнаті. Чоботи його скрипіли по паркету.

— Сядь, — сказала Емма. — Ти мені дієш на нерви!

Він знову сів.

Як могла вона, попри весь свій розум, ще раз так помилитися? Що це в неї за манія така жалюгідна — калічити собі життя постійними жертвами? І Емма згадала всі свої поривання до розкошів, всі свої сердечні поневіряння, убозтво свого шлюбу, свої мрії, що попадали в болото, як підбиті ластівки, все, чого вона жадала, все, що вона могла б мати, все, від чого вона відмовилась. І заради чого? Заради чого?

Раптом мертво тишу, що стояла над містечком, розітнув пронизливий крик. Боварі зблід і мало не знепритомнів. Емма нервово скинула бровами і снувала далі перервану думку. Все заради нього, заради цієї істоти, цього чоловіка, що нічого не розуміє, нічого не відчуває! Ось він сидить собі, як пень, і йому й на думку не спаде, що, зганьбивши своє ім'я, він знеславив її так само, як і себе. А вона ще силкувалась любити його, вона, плачучи, каялась, що віддалась іншому!

— А може, це був якраз valgus? — скрикнув зненацька Боварі, який думав своє.

Слова його вдарили по її думці, як олов'яна куля по срібному блюду. Емма здригнулась і підвела голову — що він хотів сказати? Довго дивились вони мовчки, майже дивуючись, що бачать одне одного, — так далеко розійшлись вони думками. Шарль дивився на неї посоловілими, мов у п'яного, очима і водночас напружено прислухався до останніх криків оперованого, — це було якесь протягле виття, перериване часом різкими вигуками; здавалось, що то десь далеко ріжуть якусь тварину. Емма кусала бліді губи і, крутячи в пальцях відірваний пагінець поліпа, не зводила з Шарля погляду своїх палючих зіниць, подібних до двох огненних стріл. Все в ньому дратувало її: обличчя, одяг, мовчанка, все його єство, навіть саме його існування. Мов це був який злочин, розкаювалась вона тепер в своїй колишній доброчесності, останки якої падали під шаленими ударами самолюбства. Вона втішалася всією злорадністю тріумфуючої зради. Вона згадувала коханця, який уявлявся їй тепер запаморочливо чарівним; душа її поривалась до Родольфа, знову опанована його образом; а Шарль здавався їй таким чужим її життю, таким далеким, несправжнім і неіснуючим, ніби він зараз оце конав уже на її очах.

На вулиці почулись кроки; Шарль виглянув у вікно, крізь щілини спущених штор він побачив біля базару, на осонні, доктора Каніве, що витирав лоб хусткою. За ним дріботів Оме з великою червоною валізою в руках; обидва прямували до аптеки.

Тоді Шарля раптом охопив відчай і ніжність; він повернувся до дружини і сказав:

— Обійми мене, люба моя!

— Дай мені спокій! — одрізала вона, спаленівши від гніву.

— Що з тобою? Що з тобою? — оторопівши, повторював він. — Заспокойся! Схаменися! Ти ж знаєш, як я тебе люблю!.. Іди сюди!

— Годі! — страшним голосом гукнула Емма.

І, вибігши з зали, так грюкнула дверима, що барометр упав із стіни й розбився.

Шарль як стояв, так і впав у крісло, збентежений, розгублений; він не міг збагнути, що з нею сталось — може, знов якась нервова хвороба? Він плакав і невиразно відчував, що над ним витає щось похмуре і незрозуміле.

Коли увечері в садок прийшов Родольф, коханка чекала його на нижній сходинці тераси. Вони обнялись, і вся їхня досада розтала, як сніжинка, в палкому поцілунку.

XII

Вони почали любитися знову. Емма часто писала до нього ні з того ні з сього навіть серед дня. Потім давала крізь вікно знак Жюстеніві, і той, скинувши фартуха, летів мерщій у Ла Юшетт. Родольф приходив. Виявлялося, вона хотіла йому лише сказати, що їй нудно, що чоловік їй остогид, що жити так далі несила.

— Ну, а чим же я можу тут зарадити? — вигукнув він якось із досадою.

— Ех, якби ти тільки захотів...

Емма сиділа долі, притулившись йому до колін, волосся в неї було розпущене, погляд замріяний.

— Що саме? — спитав Родольф.

Вона зітхнула.

— Ми б поїхали кудись... Жили б десь у іншому місці...

— Ти збожеволіла, чи що? — засміявся він. — Хіба ж це можливо?

Через деякий час вона знов завела мову про це; Родольф удав, ніби не зрозумів її, і перевів розмову на інше.

Він просто не міг збагнути, до чого вся ця плутанина в такій звичайній справі, як любов. А в неї були свої підстави, свої причини кохати його щораз більше.

І справді, її ніжність до Родольфа зростала щодня під впливом відрази до чоловіка. Чим повніше вона віддавалась одному, тим дужче ненавиділа другого. Ніколи Шарль не здавався їй таким бридким зі своїми незграбними пальцями, зі своїми банальними думками й вульгарними манерами, як після побачень з Родольфом, коли вона залишалась на самоті з чоловіком. Граючи роль доброчесної дружини, вона одночасно аж палала вся на згадку про цю голову, з якої спадали на смагляве чоло чорні кучері, про цю міцну й гарну фігуру, про цього мужчину з розважливим розумом і жагучими почуттями. Для нього вона підпилювала нігті з ретельністю гравірувальника і ледве могла наставити кольдкрему на шкіру та пачулів на хусточки. Вона обвішувалась браслетами, перснями, коралами. Коли він мав прийти, вона ставила троянди в великі вази синього скла, оздоблювала свою кімнату і свою особу, як куртизанка, що чекає на відвідини принца. Фелісіте не вилазила цілими днями з кухні, одно прала й прасувала білизну; малий Жюстен сидів часто за компанію й дивився, як вона працює.

Спершись ліктями на довгу дошку, на якій вона прасувала, він жадібно розглядав усі ці предмети жіночого туалету, розкладені навколо: бумазейні спідниці, косинки, комірчики й панталони на шнурочках, широкі в стегнах і звужені донизу.

— А це навіщо? — питав хлопець, торкаючись криноліну або застібки.

— Ти що, не бачив ніколи? — сміялася Фелісіте. — Хіба твоя хазяйка, пані Оме, не носить такого?

— Ат, пані Оме! — І він додавав задумливо: — Хіба ж то така дама, як ваша пані?

Але Фелісіте надокучило, що підліток крутиться весь час коло неї. Вона була на шість років старша, і біля неї починав упадати Теодор, лакей пана Гійомена.

— Дай мені спокій! — казала вона Жюстенові, переставляючи миску з крохмалем. — Іди вже додому товкти мигдаль, нічого тобі до спідниць тулитися. Підрости ще, хлопче, нехай у тебе перш вус засіється!

— Та ну ж бо, не гнівайтесь. Давайте краще я вичищу вам її ботики.

І він діставав із полиці Емміні ботики, обліплені — від ходінь на побачення — гряззю, яка розсипалась порохом під його пальцями й поволі розсіювалась у сонячній промінні.

— Все боїшся зіпсувати, — говорила куховарка, яка не так обережно чистила хазяйчині ботики, тому що пані Боварі віддавала їй своє взуття, як тільки воно втрачало вигляд нового.

У Емми в шафі була сила-силенна ботиків, і вона тріпала їх, як хотіла, причому Шарль ніколи не дозволяв собі ані найменшого зауваження.

Він заплатив також триста франків за дерев'яну ногу, яку вона визнала за необхідне подарувати Іполитові. Протез був виложений корком, мав пружинні суглоби; цей складний механізм був обтягнений чорною штаниною і взутий у лакований черевик. Іполит, вважаючи за велику розкіш ходити щодня на такій парадній нозі, попрохав у пані Боварі дістати йому ще й іншу, зручнішу. Шарль, звичайно, і за ту заплатив зі своєї кишені.

І ось конюх потроху став повертатися до своїх колишніх занять. Як і раніше, він бігав по всьому містечку, і, почувши здалеку сухий стук його дерев'янки по брукові, Шарль відразу звертав набік.

Обидва протези були замовлені через посередництво торговця Лере; це давало йому змогу часто бувати у Емми. Він розмовляв із нею про нові паризькі товари, про тисячі цікавих жіночих дрібничок, був надзвичайно догідливий і ніколи не вимагав грошей. Емма без особливих роздумів користалася з таких можливостей задовольняти всі свої примхи. Одного разу їй спало на думку подарувати Родольфові гарненького гарапника, який вона бачила в одній із руанських крамниць. Через тиждень пан Лере поклав його перед нею на стіл.

Але другого дня він пред'явив їй рахунок на двісті сімдесят франків з чимось. Емма потрапила в дуже незручне становище: домашня каса була порожня, вони були винні Лестібудуа за півмісяця, куховарці за півроку, не рахуючи вже інших боргів, і Шарль з нетерпінням чекав, коли йому заплатить пан Дерозере, який щороку розраховувався з ним на Петра.

Спочатку Емма с'як-так спроваджувала Лере; нарешті торговцю урвався терпець: з нього самого правлять гроші кредитори, всі капітали на чужих руках, і якщо він не одержить бодай частину належної суми, йому доведеться відібрати назад продані речі.

— Ну що ж, беріть, — погодилась Емма.

— Та ні, я пожартував! — відповів Лере. — Мені жаль тільки гарапника. Я, їй-богу, попрошу-таки у вашого чоловіка, щоб вернув!

— Ой ні! Не треба! — скрикнула Емма.

"Ага, попалася!" — подумав Лере.

І, упевнившись у своєму відкритті, вийшов, повторюючи півголосом і присвистуючи, як завжди:

— Ну, ну! Побачимо, побачимо!

Емма міркувала, як знайти вихід із становища, коли ввійшла служниця і поклала на камін маленький згорток голубого паперу від пана Дерозере. Емма кинулась до нього, розгорнула... Там було п'ятнадцять наполеондорів. Цього вистачить! На сходах почулися кроки Шарля; вона сховала золото в шухляду і витягла ключа.

Через три дні знову навідався Лере.

— Я хочу запропонувати вам одну річ, — сказав він. — Якби ви, замість належної мені суми, погодились...

— Ось гроші, — відповіла вона, кладучи йому в руки чотирнадцять наполеондорів.

Торговець оторопів. Щоб приховати своє розчарування, він розсипався в вибаченнях, став пропонувати свої послуги, Емма відмовилась від усього; кілька хвилин після його відходу вона намацувала в кишені фартуха одержану здачу — два п'ятифранковики. Вона клялась собі, що тепер буде заощаджувати і поверне гроші пізніше...

"А, нічого! — вирішила вона врешті. — Він про них і не згадає".

Крім гарапника з позолоченою головою, Родольф дістав від Емми в подарунок ще печатку з девізом "Amor nel cor"[58], елегантне кашне і, нарешті, портсигар, достоту такий, як віконтів, що його знайшов колись на дорозі Шарль і досі зберігала Емма. Але всі ці дарунки, як вважав Родольф, принижували його гідність. Від деяких він відмовлявся. Емма наполягала, і він кінець кінцем скорявся, вважаючи її деспотичною і нав'язливою.

Потім на неї напали ще якісь химери.

— Думай про мене, — прохала вона, — коли годинник вибиватиме дванадцяту ночі!

І якщо Родольф признавався, що він не думав про неї, починались нескінченні докори і вічні допитування:

— Ти мене кохаєш?

— Та вже ж, кохаю! — відповідав він.

— Дуже?

— Ну звісно!

— А інших ти не кохав?

— А ти, може, гадаєш, що я тобі дістався невинним хлопчиком? — сміявся Родольф.

Емма плакала, а він силкувався втішити її, приправляючи свої запевняння жартами.

— Ох! Я ж тебе так люблю, — казала вона. — Так люблю, що жити не можу без тебе, розумієш? Іноді я так хочу бачити тебе, що аж серце рветься з кохання та відчаю. Я думаю: "Де ж це він? Може, він говорить з іншими жінками? Вони всміхаються до нього, він підходить..." О ні, адже тобі ніхто більше не подобається? Є, звичайно, кращі від мене, але так любити, як я, не може ніхто! Я твоя рабиня, твоя наложниця! Ти мій цар, мій бог! Ти добрий! Ти хороший! Ти розумний! Ти сильний!

Родольф уже стільки наслухався на своїм віку всіх цих слів, що в них не було для нього нічого оригінального. Емма стала такою самою, як усі інші коханки, і зачарування новизни, спадаючи потроху, ніби одяг, оголювало вічну одноманітність пристрасті, яка завжди має ті самі форми і говорить тією самою мовою. Попри всю свою досвідченість, Родольф не міг за схожістю висловів побачити відмінність почуттів. Він чув подібні речі з уст розпусниць і запроданок і тому не вірив Емминій щирості. "Відкинь усі ці гучні гіперболи, — думав він, — і лишаться самі пересічні почуття, та й годі". А хіба ж не буває такого, що правдива повнота душі виливається в найпустіших фігурах мови? Адже ніхто ніколи не може висловити точно ні своїх бажань, ні своїх думок, ні своїх болів, адже людська мова подібна до щербатого чавуна, і ми торохтимо на ній, мов ведмедям до танцю, в той час як нам хотілося б розчулити своєю музикою зорі в небі...

Але, отак критично оцінюючи становище (перевага, властива всім тим, хто в будь-якій спільній справі менше захоплюється), Родольф знайшов у Еммині коханні нове джерело насолод. Він відкинув геть, як непотрібний, усякий сором і почав безцеремонно третирувати Емму. Вона перетворилась у нього в податливу, розпусну істоту. В ній жила тепер якась благувата відданість, повна схиляння перед ним і почуттєвих насолод для самої себе, якесь томливо-розслабляюче блаженство; душа її поринала в це сп'яніння і втопала в ньому, скрутившись, як герцог Кларенс у бочці з мальвазією.[59]

Ці любові спричинились до відчутної зміни манер пані Боварі. Погляд у неї став смілішим, розмова вільнішою; вона не соромилась навіть, гуляючи с Родольфом, курити сигаретку, ніби всім на зло; коли, нарешті, одного дня вона вийшла з "Ластівки", затагнена в жилет чоловічого крою, то всі, хто ще мав якісь сумніви, перестали вже сумніватись. Пані Боварі-мати, яка після страшеної сцени з чоловіком знову приїхала до сина, обурювалася з Емминої поведінки чи не більш від усіх. Їй не подобалось іще багато дечого, хоч би й те, що Шарль не послухав її порад щодо заборони читання романів, і взагалі всі порядки в господі; вона не могла стриматись від зауважень, і починалися сварки. Особливо різко посперечались вони через Фелісіте.

Пані Боварі-старша, проходячи напередодні вечором по коридору, застала куховарку з мужчиною, — чоловіком років під сорок, з темними баками; зачувши кроки, він миттю вилетів з кухні. Дізнавшись про це, Емма тільки засміялась. Але стара обурилась і заявила, що хто не дивиться за моральністю слуг, той і сам зневажає моральність.

— Де ви росли? — сказала невістка з таким зухвалим виглядом, що пані Боварі-мати спитала її, чи не саму себе вона захищає?

— Геть звідси! — скрикнула Емма, зірвавшись з місця.

— Еммо!.. Мамо!.. — гукав Шарль, намагаючись помирити їх.

Але обидві вискочили з кімнати, як шалені. Емма аж ногами тупотіла:

— Ну й манери! Мужичка мужичкою!

Шарль побіг до матері; та аж нетямилась від люті і водно повторювала:

— Нахабниця! Вітрогонка! А може, й... ще гірше!

Якщо Емма не попрохає прощення, вона негайно поїде. Тоді Шарль побіг умовляти дружину; він благав її навколішках.

— Ну гаразд, нехай уже, — згодилась вона нарешті.

І справді, вона простягнула свекрусі руку з гідністю маркізи і сказала:

— Даруйте, пані.

А потім піднялась до себе, кинулась ницьма на ліжко й розридалась, як дитина, уткнувшись лицем у подушки.

Вони вже раніше домовились з Родольфом, що в разі якоїсь надзвичайної події вона пришпилить до фіранки клаптик білого паперу; коли він на ту пору буде в Йонвілі, то побачить і прибіжить у маленький завулок за будинком. Емма подала знак. Прождавши три чверті години, вона раптом побачила Родольфа на розі ринку. Вона хотіла була відчинити вікно й покликати його, але він уже зник. І знов вона впала у відчай.

Та незабаром Емма почула на тротуарі чийсь кроки. Це був, безперечно, він; вона збігла по сходах, перейшла двір. Родольф був там, за стіною. Вона кинулась йому в обійми.

— Будь обачна! — сказав він.

— Ох, якби ти знав! — відповіла вона.

І почала розповідати йому все, поквапно, незв'язно, з перебільшеннями й вигадками, перериваючи свою оповідь численними вставками, так що він не міг нічого зрозуміти.

— Ну годі ж, люба! Заспокойся, потерпи!

— Ось уже чотири роки я терплю й страждаю!.. Таке кохання, як у нас, повинно бути відкритим перед лицем неба! А всі мене мучать. Несила вже більше терпіти! Рятуй мене!

Вона пригорталась до Родольфа. Очі її, повні сліз, блищали, наче вогонь під водою; груди високо здіймались від переривчастих зітхань. Ніколи вона не була йому такою милою, як зараз; забувши все, він сказав їй:

— То що робити? Чого ти хочеш?

— Їдьмо звідси! — скрикнула вона. — Візьми мене з собою! Благаю тебе!

І вона впилася йому губами в губи, ніби ловила в поцілунку мимовільну згоду.

— Але... — почав Родольф.

— Що таке?

— А дитина?

Емма замислилась на якусь хвилю, потім відказала:

— Ну, що ж, заберемо й дитину, нехай уже!

"Що за жінка!" — подумав він, дивлячись їй услід.

Вона вже побігла в сад — її кликали.

Кілька днів потому стара Боварі була дуже здивована метаморфозою, що сталася з її невісткою. Емма виявляла незвичайну покірливість і пошану супроти свекрухи, навіть попросила в неї рецепт для маринування огірків.

Чи вона робила це для того, щоб краще обдурити чоловіка й свекруху, чи, може, втішалась навмисне цими стражданнями, щоб глибше відчувти всю гіркоту життя, яке вона збиралася покинути? Вона над цим навіть не задумувалась; вона вся жила солодкими мріями про близьке щастя. Воно було постійною темою її розмов з Родольфом. Схилившись до нього на плече, вона шепотіла:

— Ах, коли вже ми сидітимем у поштовій кареті!.. Уявляєш собі? Невже це можливо? Мені здається, що в ту мить, як карета рушить, в мене буде таке відчуття, ніби ми піднялись на аеростаті і летимо кудись аж до хмар. Знаєш, я вже дні лічу... А ти?

Ніколи пані Боварі не була такою гарною, як в ці дні; вона була вродлива тією особливою вродою, яка породжується радістю, захватом і успіхом, яка є проявом повної гармонії між темпераментом і зовнішніми обставинами. Як перегній і дощ, вітер і сонце вирощують квіти, так і її поступово викохували оті бажання й жалі, оті палкі насолоди й вічно юні мрії, і тепер нарешті вона розквітла у всій повноті своєї натури. Розріз її очей був створений, здавалось, для довгих закоханих поглядів, коли зіниці ніби тонуть в тіні вій; від глибокого дихання роздimalись її тонкі ніздрі і різкіше виділялись куточки повних губ, ледь помітно затінюваних при світлі легеньким чорним пушком. Локони її лежали на потилиці так, ніби їх викладав умілою рукою досвідчений художник-спокусник; вони недбало розсипались буйними хвилями, покірні всім примхам грішної любові, яка розпускала їх щодня. Голос і рухи Емми стали м'якшими й гнучкішими. Щось невловно тонке й вабливе випромінювалось навіть від складок її сукні, від вигину її ноги. Для Шарля вона була чарівна й невідпорна, як і в перші дні по одруженні.

Повертаючись додому пізньої ночі, він не наслідювався будити її. На стелі витанцьовувало тремтливим колом світло від порцелянового нічника; у сутінку біля ліжка напиналась білим шатром опущена заслона колиски. Шарль дивився на жінку й дитину. Йому здавалось, що він чує легеньке дихання дівчинки. Скоро вона виросте — місяць у місяць більшає. Він уже уявляв собі, як вона повертається надвечір із школи додому; сміється, блузка в чорнилі, а на руці кошичок; а там, гляди, пора і в пансіон віддавати, — це обійдеться дорого... Що ж тут робити? Він починав обмірковувати цю справу. Найкраще було б найняти десь поблизу невеличку ферму і самому наглядати за нею щоранку, їдучи до хворих. Прибутки від господарства він буде збирати, покладе в ощадну касу; потім де-небудь, — байдуже де, — купить собі акції; тим часом пацієнтів стане більше — він розраховував і на це. Адже хотілося, щоб

Берта дістала добре виховання, щоб вона визначалась усякими талантами, навчилася грати на фортепіано. Ах, яка вона буде гарненька пізніше, років у п'ятнадцять! Тоді вона скидатиметься на матір і ходитиме влітку, як Емма, в солом'яному капелюшку! Здалеку люди думатимуть, що то йдуть дві сестри... Шарль уявляв собі, як вечорами вона працює при лампі, сидячи біля батька й матері. Вона вишиє йому пантофлі, вона порядкуватиме в господі і звеселятиме її своєю миловидністю й пустощами. А там доведеться подумати й про заміжжя: знайдуть їй якогось гарного хлопця з солідним становищем; вона житиме за ним щасливо, і так триватиме завжди...

Емма не спала, тільки прикидалася, що спить, і, поки Шарль засинав поряд з нею, вона віддавалася зовсім іншим мріям.

Ось уже цілий тиждень четвірка коней мчить її до нових країв, звідки вони з Родольфом вже не повернуться ніколи. Вони летять і летять, обнявшись і не говорячи ні слова. Іноді з вершини гори раптом відкривається перед ними якесь чудесне місто з куполами, мостами, кораблями, цитриновими гаями й соборами з білого мармуру, на високих дзвіницях яких гніздяться лелеки. Коні йдуть вже ступою по кам'яних плитах, а долі розкладені букети квітів, що їх продають жінки в червоних корсажах. Чути гудіння дзвонів, іржання мулів, перебори гітар і плюскіт водограїв, бризки яких відсвіжають плоди, складені пірамідами біля підніжжя білих статуй, що усміхаються під струменями води. А потім увечері вони приїжджають у рибальське селище, де сушаться на скелях та на хижках брунатні неводи. Тут вони й лишаться жити. Вони оселяться в маленькій хатині з пласкою покрівлею під крислатою пальмою, у глибині затоки, понад самим морем. Вони катаються в гондолі, гойдаються в гамаку, і життя в них легке і вільне, як їх шовковий одяг, тепле й зоряне, як їхні солодкі ночі. Та на безмежнім просторі цього уявлюваного майбутнього нема нічого, що б якось особливо виділялось: дні, всі, як один, чудесні й подібні один до одного, як хвилі на морі, і весь світ колишеться аж до обрію, безкрай, гармонійний, перетканий блакиттю і сонцем. Але тут раптом кашляла дитина в колисці або Шарль

починав хропіти дужче, і Емма засинала десь аж на світанку, коли в вікнах починало сіріти, а малий Жюстен уже відчиняв віконниці в аптеці.

Якось вона викликала Лере і сказала йому:

— Мені потрібен плащ, великий плащ, з довгою пелериною, на підкладці.

— Ви їдете кудись? — спитав він.

— Ні, але... все одно, я розраховую на вас. Отже, згода?

Він уклонився.

— Потім мені ще потрібна буде валіза... не надто важка, зручна.

— Так, так, розумію. Приблизно вісімдесят два сантиметри на п'ятдесят, як їх тепер звичайно роблять.

— І саквояж.

"Не інакше, — подумав Лере, — розходяться".

— А ось це, — сказала пані Боварі, виймаючи годинника з-за пояса, — буде вам завдаток.

Але крамар вигукнув, що вона несправедлива до нього. Адже вони знають одне одного; хіба він їй не довіряє? Це просто несолідно... Проте вона домоглася, щоб він узяв хоча б ланцюжок, і коли Лере вже збирався йти, поклавши його в кишеню, вона завернула крамаря.

— Нехай усе це лежить поки що у вас; а плаща... — тут вона трохи подумала, — теж не приносьте; дасте мені адресу кравця і скажете йому, що я сама за ним заїду.

Вони мали тікати наступного місяця. Вона поїде до Руана, ніби за покупками. Родольф замовить місця, візьме паспорти й напише в Париж, щоб мати в своєму розпорядженні цілий екіпаж до Марселя; там вони придбають собі коляску і звідти попрямують уже без усяких зупинок до самої Генуї. Вона перешле свої речі до Лере, і їх перенесуть прямо в "Ластівку", так що це не викличе ніякої підозри. У всіх цих планах і мови не було про дитину. Родольф уникав згадувати про неї, та й мати, мабуть, забула.

Він попросив іще два тижні відстрочки, щоб закінчити деякі справи; потім, через тиждень, знову півмісяця, потім він захворів, потім кудись виїхав; так пройшов серпень, і після всіх цих затримок вони вирішили остаточно, що виїдуть у понеділок, четвертого вересня.

Настала субота.

Родольф прийшов увечері раніше, ніж звичайно.

— Все готове? — спитала вона.

— Так.

Тоді вони обійшли квіткові клумби і сіли біля тераси на низькій садовій огорожі.

— Ти чогось сумний, — зауважила Емма.

— Ні, чого ж?

І він подивився на неї якимсь дивним, особливо ніжним поглядом.

— Це тому, що ти ідеш? — заговорила знов вона. — Що покидаєш те, що любиш, до чого звик? Так, я розумію... А в мене нема нічого на світі! Ти — все для мене, і я буду вся твоя! Я заміню тобі сім'ю, рідний край! Я піклуватимусь тобою, милуватиму тебе!

— Яка ти хороша! — сказав він, пригортаючи її до себе.

— Правда? — спитала вона з усміхом розкоші. — Ти любиш мене? Поклянись!

— Чи я тебе люблю?! Та я тебе обожнюю, радосте моя!

Червоний круглий місяць викочувався з-за обрію понад лугом. Він швидко підбирався вгору поміж верховіттям тополь, що затуляли його місцями, ніби чорне діряве покривало; потім він вплив, уже повільніше, в чисте, безхмарне небо і ясно засяяв на ньому, кинувши на річку широку світляну стягу, що вигравала безліччю леліток. Те срібliste світло, здавалося, в'ється-звивається в воді, сягаючи аж до дна, мов якась безголова змія, вкрита блискучою лускою. Воно нагадувало ще велетенський канделябр, з якого стікали навкруги краплі розтоплених діамантів.

Їх огорнула тиха ніч; у вітах колихались серпанки тіней. Приплющивши очі, Емма на всі груди дихала свіжим повітрям. Вони мовчали обоє, глибоко поринувши в мрії. Млосними пахощами жасмину оповивала серце ніжність минулих днів, буйна й мовчазна, як річка, що текла за садом, і в спогадах лягали журливі довгі тіні, як ті, що слалися на траві від нерухомих верб. Часом шаруділо листям, виходячи на лови, якесь нічне звіря — їжак або ласочка, та вряди-годи зривався з гілки і гупав додолу стиглий персик.

— Чудова ніч! — озвався Родольф.

— І не остання, — промовила Емма.

І вона вела далі, ніби говорячи до самої себе:

— Так, добре буде подорожувати... Але чого ж мені так сумно на серці? Що це — острах перед невідомим? Жаль за покинутим? Чи, може... Ні, це від надміру щастя! Яка я слабка, правда? Пробач мені!

— То ще не пізно! — скрикнув він. — Подумай! Може, ти ще жалкуватимеш потім.

— Ніколи! — палко запевнила вона.

І, тулячись до нього, говорила далі:

— Хіба зі мною може трапитись якесь нещастя? Нема такої пустелі, такої безодні, такого океану, яких би я не перелетіла разом з тобою. Наше спільне життя з кожним днем єднатиме нас все тісніше, все повніше. Ніщо нас не бентежитиме, ніякі турботи, ніякі перешкоди. Ми будемо самі, ти мій, а я твоя, навіки... Ну говори ж, відповідай.

Родольф тільки притакував час від часу: "Так... так..." Вона гладила його по голові і повторяла дитячим голосом, незважаючи на сльози, що бриніли в її очах:

— Родольфе, Родольфе... Ох, Родольфику мій...

Вибило північ.

— Дванадцята година! — сказала вона, — Отже, завтра! Ще один день!

Він устав, щоб іти, і Емма — ніби цей рух був знаком до втечі — раптом повеселіла:

— Дістав паспорти?

— Дістав.

— Нічого не забув?

— Нічого.

— Ти певний цього?

— Аякже.

— Отже, ти чекатимеш мене в готелі "Прованс" о дванадцятій годині дня, так?

Він кивнув головою.

— Так до завтра, — промовила Емма, востаннє пригорнувшись до нього.

І вона подивилась йому вслід.

Він не обертався. Вона побігла за ним і, нахилившись над водою в очеретах, гукнула навздогін:

— До завтра!

Родольф був уже по тім боці річки й швидко крокував по лузі. Але за кілька хвилин він спинився. Дивився, як у пітьмі поволі зникає, мов

привид, її біла постать, і раптом серце його забилося так шалено, що він аж прихилився до дерева, щоб не впасти.

— Ох і дурень же я! — промовив він з страшенними прокльонами. — Ну, та нічого! В мене була чудесна коханка!

І знов перед його очима постала краса Емми і всі втіхи кохання з нею. Спочатку він розчулився, а потім розлютився.

— Та не можу ж я, кінець кінцем, емігрувати, — вигукував він, вимахуючи руками, — та ще й з чужою дитиною на руках!

Він говорив це до себе, щоб упевнитись у своєму рішенні.

— А потім усі ці клопоти, витрати... Е, ні, ні, тисячу разів ні! Це було б надто по-дурному!

XIII

Прийшовши додому, Родольф кинувся до свого письмового стола, над яким висів його мисливський трофей — оленьча голова. Але, взявши перо в руки, він не зміг нічого вигадати. Тоді він оперся обома ліктями на стіл і поринув у задуму. Емма неначе відлинула кудись у далеке минуле; прийняте ним рішення раптом роз'єднало їх безмірною прірвою.

Щоб пригадати її собі трохи виразніше, він видобув із шафи, що стояла біля узголів'я ліжка, стару коробку від реймських бісквітів, де в нього зберігались любовні листи. З неї повіяло запахом вогкого пилу і в'ялих троянд. Перше, що він помітив, була хусточка у дрібних блідих плямках. То був Еммин носовичок; він замазався на прогулянці, коли в неї пішла носом кров. Родольф уже й забув про нього. Тут же валялась мініатюрка Емми з позагинаними ріжками, її вбрання видалось Родольфові претензійним, а погляд — неприємно солодкавим. Що довше він роздивлявся цей портрет і силкувався уявити собі оригінал, то більше

розпливались у його пам'яті риси Емми; намальоване й живе обличчя ніби накладались одне на одне і від цього стиралися. Нарешті він заходився перечитувати її листи. Останнім часом вони майже всі говорили про їхній скорий від'їзд і були стислі, сухі й вимогливі, як ділові документи. Тоді Родольфові захотілося переглянути її давніші довгі послання. Розшукуючи їх на дні коробки, він порозкидав усе інше і мимохіть почав копатись у цій купі паперів і речей, де лежали мішма букет і підв'язка, чорна маска і шпильки, і всяке волосся — якого там тільки не було: біляве, русяве, чорняве... деяке чіплялось за металеву оправу коробки і рвалось, коли вона відчинялась.

Так, перебираючи всі ці сувеніри, він вивчав почерк і стиль листів — такий самий розмаїтий, як і їх правопис. Всякі тут були листи — ніжні й веселі, жартівливі й сумні; в одних прохали любові, у других прохали грошей. Слова нагадували йому обличчя, рухи, голоси; проте інколи він не міг пригадати нічого.

І справді, всі ці жінки, з'юрмившись безладно в його думках, тіснили і вмаляли одна одну; їх ніби робив однаковими спільний рівень любові. Узявши цілу пригорщу перемішаних листів, Родольф якийсь час бавився, пересипаючи їх з руки в руку. Нарешті це йому надокучило — він мало не заснув над ними. Тоді відніс коробку в шафу, промовивши до себе:

— Все це — дурниці!

І ці слова справді виражали його думку. Насолоди витоптали його серце, як учні витоптують шкільне подвір'я; в ньому вже не пробивалось ані травинки, а все, що там проходило, було ще легковажнішим, ніж діти, і навіть не лишало, як вони, вирізаних на стіні імен.

— Ну, — сказав він сам до себе, — почнемо!

Він написав:

"Мужайтесь, Еммо! Мужайтесь! Я не хочу бути нещастям вашого життя..."

"Зрештою, — подумав Родольф, — це правда: я роблю це в її ж інтересах. Чесно".

"Чи ви обміркували і зважили як слід ваше рішення? Чи знаєте ви, в яку безодню я міг затягти вас, мій ангеле? Правда ж, ні? Довірливо й нерозважливо ішли ви вперед, вірячи в щастя, в майбутнє... Ох, ми нещасні! Ох, нерозумні!"

Родольф спинився, шукаючи якоїсь поважної причини для відмови.

"Може, написати їй, що я збанкрутував?.. Ні, ні. Та це було б ні до чого. Тоді довелось би через якийсь час починати все спочатку. У таких жінок не питай логіки!"

Він подумав і писав далі:

"Я вас не забуду, повірте мені; я навіки збережу до вас безмежну відданість; але ж рано чи пізно наш запал неминуче прохолов би — така вже доля всього людського. На зміну прийшла б втома, і, хто знає, чи не дізнав би я жорстокої муки — бачити ваше каяття й поділяти його самому, бо не хто, як я, був його причиною? На саму думку про нещастя, що загрожує вам, я мучусь і каюсь, Еммо! Забудьте мене! І навіщо тільки я зустрів вас? І чому ви така прекрасна? Хіба я винен? О боже мій! Ні, ні! Так судилося!"

"Ці слова завжди справляють ефект", — подумав він.

"Ах, якби ви були однією з тих легковажних жінок, яких так багато на світі, то я міг би, звичайно, з егоїстичних міркувань піти на таку спробу — вона була б тоді безпечна і для вас. Але ж та сама душевна екзальтація, яка становить і ваше зачарування, і причину ваших страждань, — вона й

заважає вам, о божественне створіння, зрозуміти всю фальшивість нашого майбутнього становища. Я теж не подумав про це спершу і, не передбачаючи наслідків, спочивав під захистом нашого ідеального щастя, мов у тіні отруйної манцинели".[60]

"Аби тільки вона не подумала, що я зрікаюся її із скнарості... А втім, байдуже! Так чи сяк, пора кінчати!"

"Світ жорстокий, Еммо. Куди б ми не поїхали, він усюди став би переслідувати нас. Вам довелось би зносити нескромні розпити, наклепи, зневагу, а може, навіть образи. Образи — вам!.. О! Адже я хотів би, щоб ви сиділи на троні! Адже я ношу з собою думку про вас, як талісман. Я іду. Куди? Я й сам не знаю, мій розум шаліє... Прощайте! Не згадуйте мене лихом! Не забувайте нещасливця, який утратив вас. Навчіть вашу дитину поминати моє ім'я в молитвах".

Полум'я двох свічок тремтіло. Родольф устав, зачинив вікно і сів знову за стіл.

"Здається, все сказано. Ага! Треба ще одне додати, а то, чого доброго, знов буде чіплятись".

"Коли ви прочитаєте ці сумні рядки, я буду далеко. Я наважився тікати якнайшвидше, щоб не піддатися спокусі знову бачити вас. Треба переборювати слабкість! Я ще вернуся, і, можливо, колись ми з вами будемо спокійнісінько згадувати наше минуле кохання. Прощайте!"

І він написав іще одно останнє прощання — цим разом уже не "прощайте", а двома словами — "прощай ти!" Йому здалось, що це в нього вийшло дуже "стильно".

— А як же тепер підписатись? — завагався він. — "Відданий вам..." Не те... Може, "Ваш друг"? Воно. Так і напишемо:

"Ваш друг"

Він перечитав листа, і лишився задоволений.

"Бідолашна! — думав він розчулено. — Вона вважатиме мене за бездушний камінь... Треба б тут капнути на папір слізку-другу, та що вдієш — я не вмію плакати".

І, наливши в склянку води, Родольф умочив пальця і струснув із нього на листа буйну краплю, від якої чорнило взялося блідою плямою; потім став шукати, чим би запечатати листа, й натрапив на печатку з девізом "Amor nel cor".

"Не зовсім пасує до обставин... Ну, та нічого?"

Потім він викурив три люльки і пішов спати.

Назавтра, вставши з ліжка коло другої години (таки добряче заспав!), Родольф велів нарвати кошик абрикосів. Під спід, у виноградному листі, він поклав своє послання і тут же наказав наймитові Жірару передати все це обережно пані Боварі. Він часто вдавався до такого способу листування, посилаючи фрукти або дичину, як до пори року.

— Якщо вона питає про мене, — навчав він, — скажеш, що я виїхав. Кошика неодмінно віддай їй самій, у власні руки... Ну, пішов, та гляди ж мені!..

Жірар одягнув нову блузу, обв'язав кошика хусткою і, важко ступаючи своїми грубими, підкованими черевиками, попрямував спроквола до Йонвіля.

Коли він прийшов, пані Боварі разом з Фелісіте перебирала на кухонному столі білизну.

— Ось, — сказав наймит. — Це вам від пана.

Якесь недобре передчуття охопило Емму. Шукаючи дрібняків у кишені, вона розгублено дивилась на селянина, а той і собі поглядав на неї остовпіло, не розуміючи, як можна схвилюватись від такого гостинця. Нарешті він пішов. Але в кухні лишалась Фелісіте. Емма не могла більше витримати. Вона побігла в залу, нібито віднести абрикоси, перекинула кошика, розрила листя, знайшла листа, розпечатала й побігла з ним до своєї кімнати така перелякана, ніби за її спиною палала жахлива пожежа.

Але в кімнаті вона побачила Шарля; він говорив щось до неї, вона нічого не чула й пішла далі по сходах, задихана, розгублена і наче п'яна, не випускаючи з рук цього страшного аркуша паперу, що ляскав у її пальцях, як шматок бляхи. На третьому поверсі вона спинилась перед зачиненими дверима до горища.

Вона хотіла заспокоїтись. Згадала про лист. Треба дочитати його — і страшно. Та й де? Адже її можуть побачити.

"Ні! — зважилась вона нарешті. — Тут буде добре".

Тоді штовхнула двері й увійшла.

Розпечений шиферний дах пашів важкою спекою; задуха давила за горло й стискала скроні. Емма насилу добралась до замкненої мансарди, відсунула засув, і сліпуче світло хлюпнуло їй назустріч.

Перед нею, за покрівлями будинків, аж до самого обрію тяглися поля. Внизу лежала безлюдна міська площа; виблискував кременистий брук, непорушно завмерли на дахах флюгери; з рогу вулиці, з нижнього поверху, чути було якесь верескливе чергикання. То Біне працював на своєму токарному верстаті.

Емма притулилась до стінки в амбразурі мансарди й стала перечитувати листа з лихим усміхом. Але чим напруженіше вона вдумувалась у нього, тим дужче мішалось їй усе в голові. Вона бачила Родольфа, чула його, обіймала його; серце калатало в неї в грудях, наче таран, усе частіше, все більш переривчасто. Погляд її нестямно блукав, їй хотілося, щоб уся земля запалася. Треба кінчати з усім цим... Що її стримує? Адже вона вільна!

І вона подалася вперед, вона вже поглянула на брук, повторюючи про себе:

"Ну ж бо! Ну!"

Блискучий промінь світла, що підіймався знизу прямо на неї, ніби тягнув у безодню всю вагу її тіла. Їй здавалось, що площа коливається і йде вгору по стінах, а підлогу перекинуло в один бік, як корабель під час хитавиці. Емма стояла на самому краєчку, майже перевисившись униз, а навколо хвилював неосяжний простір, її немов заливала вже небесна синява, в бездумній голові ходив напругий вітер, — треба лише подолати останній підсвідомий опір... А токарний верстат чергикав без угаву, ніби кликав її сердитим голосом.

— Жінко! Жінко! — гукав Шарль.

Вона спинилась.

— Де ти там? Ходи сюди.

На думку, що вона ледве уникла смерті, Емма трохи не зомліла від жаху. Вона заплющила очі й здригнулась: хтось торкнув її за рукав. Це була Фелісіте.

— Пані, суп на столі. Пан чекає на вас.

І довелося зійти вниз! Довелося сісти до столу!

Емма спробувала їсти, але їжа не йшла на душу. Тоді розгорнула серветку, ніби хотіла подивитись, як вона заштопана, — і справді почала була рахувати нитки. І раптом згадала про лист. Невже вона його загубила? Де його шукати? Але її знемогла така душевна втома, що вона не спромоглася навіть знайти якусь прикличку, щоб устати з-за столу. Потім на неї напав страх: вона боялась Шарля; він, певно, все вже знає! І справді, він якось чудно промовив:

— Значить, ми вже не скоро побачимо пана Родольфа.

— Хто тобі сказав? — аж кинулась Емма.

— Хто мені сказав? — відповів Шарль, трохи здивований її різким тоном. — Жіран. Я зустрів його оце біля "Французької кав'ярні". Пан Родольф уже поїхав або зараз має виїжджати.

Емма хлипнула.

— А що ж тут дивного? Він завжди отак час від часу виїжджає кудись погуляти. А чом би й ні? Сказано, чоловік при грошах, та ще й не жонатий... Взагалі він уміє добре бавитись, наш друг. Гульвіса! Пан Ланглуа розповідав мені...

Але тут увійшла служниця, і він замовкнув з пристойності.

Фелісіте зібрала в кошик порозкидані на етажерці абрикоси. Шарль, не помічаючи, як спаленіла Емма, велів подати їх, узяв тут же одного й надкусив.

— О, знаменито! — сказав він. — Ось на, покуштуй!

І простягнув їй кошика; вона тихенько відштовхнула його руку.

— Ні, ти тільки понюхай! Оце аромат! — не вгавав він, знову підсовуючи кошика до Емми.

— Мені душно! — вигукнула Емма, зірвавшись з місця. Але зусиллям волі вона поборолася спазми в горлі й промовила: — Уже пройшло, нічого... Це все нерви! Сідай, їж.

Вона боялась, що її почнуть розпитувати, ходитимуть за нею, і вона так і не зможе лишитись на самоті.

Шарль послухався і взявся знову до абрикосів; кісточку він випльовував собі в руку, а потім складав на тарілці.

Раптом по площі промайнуло швидкою риссю синє тильбюрі. Емма скрикнула і впала навznak, як мертва.

Справа в тому, що після довгих міркувань Родольф вирішив поїхати до Руана. Але з маєтку Ла Юшетт до Бюші можна було добратись тільки Йонвільським шляхом, що він і змушений був зробити. Емма впізнала його в світлі ліхтарів, що блискавкою розпанахали темряву.

Почувши метушню в домі, прибіг аптекар. Стіл з усім посудом був перекинутий: соус, печеня, ножі, сільниця, олійниця — усе валялось долі. Шарль кликав на поміч, перелякана Берта плакала, а Фелісіте тремтячими руками розшнуровувала панію, в якої корчилось усе тіло.

— Побіжу до лабораторії, — сказав аптекар, — принесу ароматичного оцту.

А коли Емма, нюхнувши з флакона, розплющила очі, Оме сказав:

— Я знав, що допоможе. Воно й мертвого підніме.

— Скажи що-небудь! — благав Шарль. — Скажи що-небудь! Отямся! Це я, твій Шарль, я люблю тебе! Ти впізнаєш мене? Дивись, ось твоя дочка. Поцілуй її...

Дівчинка простягала рученята до матері, хотіла обняти її за шию. Але Емма відвернулася й промовила уривчастим голосом:

— Не треба... нікого!

І знову знепритомніла, її віднесли в ліжко.

Вона лежала горілиць, відкривши рота, склепивши повіки, розкинувши руки, бліда й нерухома, ніби виліплена з воску. З очей у неї бігли сльози, поволі стікаючи на подушку двома патьоками.

Шарль стояв у глибині алькова, а поруч з ним аптекар — мовчазний і зосереджений, як і годиться у таких серйозних випадках.

— Заспокойтеся, — штовхнув він Шарля під лікоть, — здається, пароксизм уже минувся.

— Так, нехай тепер спочине трохи, — відповів Шарль, дивлячись на сонну жінку. — Бідна моя! Біднесенька!.. Знову занедужала...

Тоді Оме почав розпитувати, як це все сталося. Шарль відповів, що її схопило якось раптово, коли вона їла абрикоси.

— Цікаво! — мовив аптекар. — Але можливо, що саме абрикоси й викликали млість! Адже є натури, надзвичайно подразливі на деякі запахи. Коли хочете, це прекрасна проблема, яку слід вивчати і з патологічного, і з фізіологічного боку. Попи аж надто добре знають усю

важливість подібних явищ: недарма вони завжди користуються під час своїх церемоній ароматичними речовинами! Цим вони забивають памороки й викликають екстатичний стан, що, зрештою, досить легко досягається у осіб слабшої статі: вони багато тендітніші за чоловіків. Відомі випадки, коли жінки умлівали від запаху паленого рогу, свіжого хліба...

— Тихіше, не збудить її! — прошепотів Боварі.

— І таким аномаліям підлягають не лише люди, — провадив аптекар, — але й тварини. Вам, я гадаю, відомо, як збудливо діє на породу котів рослина *pereta cataria*, звана в просторіччі "котячою м'ятою". З другого боку, я вам можу навести інший приклад, за автентичність якого ручуся. Бріду, один із моїх давніх товаришів, що держить зараз аптеку на вулиці Мальпалю, має собаку, який корчиться в конвульсіях, коли йому підносять нюхнути з табакерки. Він часто проробляє з ним цей дослід при друзях на дачі в Буа-Гійом. Хто б міг подумати, що звичайний собі чхальний засіб може викликати такі болісні реакції в організмі чотириноного! Надзвичайно цікаво, правда?

— Так, так, — відповів Шарль, не слухаючи його.

— Ці явища говорять про те, — вів далі аптекар, усміхаючись із виразом блаженного самовдоволення, — що розлади нервової системи можуть набирати найрізноманітніших форм. Що ж до пані Боварі, то, правду кажучи, вона на мене віддавна справляла враження людини з гіпертрофованою чутливістю. Саме через це, друже мій, я б вам не радив вдаватись до тих хвалених ліків, які діють нібито симптоматично, а по суті шкодять самому організмові. Ні, ні, не зловживайте отими медикаментами! Головне — режим! Ну, там іще всякі засоби заспокійливі, пом'якшувальні, усолоджувальні. А потім, чи не здається вам, що слід би застосувати методи психічного впливу?

— Як? Які саме? — спитав Шарль.

— Ба! В цьому-то все й питання. That is the question, як писалося цими днями в газеті.

Раптом Емма кинулася з криком:

— А лист! А лист?

Шарль і Оме гадали, що вона марить. Коло півночі справді почалось маячіння: у Емми було запалення мозку.

На протязі сорока трьох днів Шарль не відходив від неї. Він кинув усю практику і ні на хвилину не прилягав спати — все рахував у неї пульс, прикладав їй гірчичники й холодні компреси. Він посилав Жюстена по лід у Нефшатель; по дорозі лід розтавав, і доводилось їхати вдруге. Він запросив на консультацію пана Каніве, викликав із Руана доктора Ларів'єра, свого вчителя. Він був просто у відчаї. Найдужче лякала його цілковита апатія Емми: вона нічого не говорила, нічого не чула і навіть, здавалось, зовсім не страждала, ніби її тіло й душа знайшли нарешті спокій по всіх тривогах і муках.

Близько середини жовтня вона могла вже сидіти в постелі, притулившись спиною до подушок. Шарль аж заплакав, коли вона вперше з'їла тартинку з варенням. Сили повертались до неї; вона вже вставала по обіді на кілька годин, а одного дня, відчувши себе здоровішою, пройшлася по саду, тримаючись за руку чоловіка. На доріжках майже не видно було піску за опалим листям; вона йшла помалу, хляпаючи пантофлями, і кволо посміхалася, спираючись плечем на Шарля.

Так вони зайшли в кінець саду, аж до самої тераси. Вона випросталася з зусиллям, прикрила очі рукою і подивилася в далечінь. Але на обрії видно було тільки, як куриться над горбами сизий дим від осінньої пожежі трав.

— Ти стомишся, серденько, — сказав Боварі.

І він потихеньку повів її в альтанку.

— Сядь тут на лавочку, тобі полегшає.

— Ні, ні, не тут, тільки не тут, — заперечила вона кволим голосом.

У неї запаморочилось у голові, а ввечері їй знову стало гірше, причому хвороба набула якогось більш непевного і більш ускладненого характеру. То її кололо в серці, то в грудях, то в голові, то в руках і в ногах; з'явилася блювота — Шарль боявся побачити в цьому перші симптоми рака.

Крім усього іншого, бідолаху непокоїла ще й грошова скрута...

XIV

Перш за все він не знав, як розрахуватися з Оме за всі забрані в нього медикаменти, і хоч він, як лікар, міг би й не платити за них, проте червонів на згадку про ці невідшкодовані послуги. Потім — видатки по господарству зросли неймовірно, відколи куховарка стала вести його. На Шарля градом сипалися рахунки; постачальники ремствували; особливо насідав Лере. У самий розпал Емминої хвороби він скористався з нагоди, щоб прибільшити свій рахунок, і мерщій приніс плащ, саквояж, аж дві валізи — замість однієї — і ще силу інших речей. Даремно Шарль відмагався, говорячи, що йому нічого того не треба; крамар зухвало відповів, що всі речі були замовлені і він не візьме їх назад. До того ж не слід, мовляв, дратувати пані Боварі під час її видужування; нехай доктор краще розміркує; а ні — він скоріше в суд подасть, ніж відмовиться від своїх прав і забере назад товари. Шарль наказав усе-таки віднести речі в крамницю Лере, але Фелісіте забула, а він сам за іншими турботами випустив з уваги цю справу. Лере знову повів атаку, і, всіляко маневруючи, то просьбою, то грозьбою, він таки домогся того, що Шарль

підписав векселя терміном на шість місяців. Підписав — і тут же подумав: а що, якби позичити у Лере тисячу франків? Намагаючись приховати збентеження, він спитав у крамаря, чи не може він йому позичити на рік таку суму за які завгодно проценти. Лере збігав у свою крамницю, приніс гроші і продиктував нового векселя, яким Боварі зобов'язувався заплатити на його вимогу першого вересня наступного року суму в тисячу сімдесят франків, що разом з попередніми сто вісімдесятьма становило рівно тисячу двісті п'ятдесят.

Отже, позичаючи гроші з шести процентів плюс чверть процента за комісію і заробляючи на товарах добру третину, Лере розраховував одержати в рік сто тридцять франків прибутку. Крім того, він сподівався, що на цьому діло не стане, що векселі не будуть вчасно оплачені і продовжаться — тоді його любі грошки, відгодувавшись у лікаря, як на доброму курорті, через якийсь час повернуться до нього такими кругленькими й повненькими, що і в мішок не потовпляться.

А втім, йому взагалі в усьому щастило. Він дістав підряд на постачання сидру для нефшательської лікарні; пан Гійомен обіцяв йому акції грюменільських торфорозробок; крім того, він мріяв завести нове диліжансове сполучення між Аргеєм і Руаном: воно, безперечно, дуже скоро витіснить оту таратайку з "Золотого лева". Його диліжанси їздитимуть швидше, братимуть більше вантажу й коштуватимуть дешевше; таким чином, уся йонвільська торгівля потрапить йому в руки.

Шарль часто замислювався над тим, звідки дістати на той рік стільки грошей. Він розкидав думками туди й сюди: може, звернутися до батька, може, продати щось? Але батько його й слухати не захоче, а продавати, власне, і не було чого. Ці труднощі розросталися в його уяві до неймовірних розмірів, і він будь-що намагався прогнати з голови всякі думки про такі прикрі речі. Він докоряв собі, що за грошовими справами забуває Емму, ніби всі його помисли мусили нероздільно належати цій жінці і подумати хоч на часинку про якусь іншу річ — значило вкрати щось у неї.

Зима того року була сувора. Емма видужувала надто повільно. Коли була гарна погода, її пересували у кріслі до вікна, що виходило на площу, бо сад їй тепер спротивився, і жалюзі з того боку були завжди спущені. Вона веліла Шарлю продати коня, — те, що вона раніш любила, було їй тепер немиле. Здавалось, усі її думки обмежувались лише турботою про саму себе. Часто, лежачи в ліжку, вона трохи перекушувала, потім дзвонила служниці, розпитувала її про свої декокти або й просто так балакала з нею. Сніг, що лежав на ринковому навісі, кидав у кімнату білий нерухомий відсвіт; потім пішли дощі. І щодня Емма з якимсь неспокоєм чекала незмінного повторення дрібних подій, які, зрештою, її зовсім не обходили. Найзначнішою з них було вечірнє прибуття "Ластівки". Тоді чути було, як гукає щось трактирниця, як відповідають їй чийсь голоси, і в темряві зіркою блищав ліхтар Іполита — конюх розбирав валізи на брезентовому верху диліжанса. Шарль приходив додому опівдні і через деякий час знов ішов до хворих; потім Емма їла бульйон, а надвечір, годині о п'ятій, верталися зі школи учні. Вони човгали по тротуару дерев'яними черевиками і всі, як один, по черзі ляскали лінійками по прогоничах віконниць.

В таку саме пору її відвідував абат Бурнізьєн. Він розпитував її про здоров'я, розповідав новини і в легких, благодушних, не позбавлених цікавості балачках навертав її до релігії. Еммі досить було побачити його сутану, як вона вже почувала себе краще.

Одного разу, в самому розпалі хвороби, їй здалося, що вже починається агонія, і вона забажала причаститися. І поки в кімнаті йшли готування до таїнства, поки влаштовувано віттар із заваленого ліками комода, поки Фелісіте розкидала по підлозі жоржини, — Емма відчувала, ніби її осіняє якась могутня сила, що визволяє її від усіх болящів, усіх вражень і почуттів. Її неначе невагома плоть була позбавлена всяких думок, вона входила в нове життя. Еммі здавалось, що вся її істота, зливаючи до бога, розливається в неземній любові, як димом розвіюється в повітрі запалений ладан. Постіль окропили свяченою водою; кюре вийняв з дароносиці білу проскурку; і, умліваючи від небесної радості, Емма потягнулася губами до тіла господнього. Навколо неї світлими

хмарками хвилювали завіси алькова, а проміння двох свічок, що палали на комоді, видавалось їй сліпучим вінцем вічної слави. Емма опустила голову на подушку, і марилося їй — вона чує в неоміряному просторі солодкі звуки серафічних арф і бачить у лазуровому небі, на золотому престолі, у гроні праведників з зеленим пальмовим віттям, самого Боготця у всій його величі й потузі. На його знак вогнекрилі ангели злітали на землю, щоб підняти Емму на небо в своїх обіймах.

Це осяйне видіння залишилося в її пам'яті найчарівнішою згадкою і мрією; і ось тепер вона намагалася знову зазнати цього відчуття, яке відтоді леліло в ній, — нехай без первісної проймаючої сили, зате з тією ж глибокою солодкістю. Душа її, катована гординою, спочила нарешті в християнській покорі, і, втішаючись власною слабкістю, Емма споглядала в собі те знищення волі, те смирення, що повинно було вивести її на путь благодаті. То, значить, крім земного щастя, існує й вище блаженство, інша любов, вища від минущої любові, — любов безмежна, безконечна, вічно ростища! Серед інших оманливих надій Еммі відкрився стан непорочної чистоти, коли душа витає над землею, зливаючися з небом. Емма теж прагнула до цього, їй хотілося стати святою. Вона накупила собі чоток, пообвішувалась ладанками; вона мріяла повісити у себе в спальні над узголів'ям обсаджений смарагдами ковчежик з мощами і щовечора цілувати його.

Кюре надзвичайно радів таким настроям, хоч і вважав, що надто палка Еммина побожність може завести її на манівці єресі і всяких надмірностей. Не розуміючись сам до ладу на цих питаннях, оскільки вони виходили за певні межі, він написав пану Буляру, книгареві його превелебності, прохаючи його прислати щось варте уваги для одної розумної особи жіночої статі. З такою байдужістю, ніби йшлося про відправку залізних виробів для негрів, книгар напакував йому без розбору всякої ходової на той час душеспасенної літератури. Тут були і невеличкі катехізиси, і пишномовні памфлети в дусі пана де Местра[61], і всілякі солодкові романи в рожевих палітурках, компоновані семінарськими трубадурами або розкаяними "синіми панчолами". Тут були такі твори, як "Схаменіться", "Світська людина біля ніг діви Марії,

написав пан де ***, різних орденів кавалер", "Помилки Вольтера, книга для юнаків" і таке інше.

Пані Боварі взагалі не досягла ще достатньої виразності мислей, щоб узятись серйозно до будь-якої справи; крім того, вона надто жадібно накинулась на це читання. Приписи культу викликали в ній протест; різні полемічні твори відштовхували її тією запеклістю, з якою вони переслідували невідомих їй людей; а приправлені релігією "мирські" оповідання справили на неї враження такого повного незнання життя, що саме вони непомітно відхиляли її від тих істин, ствердження яких вона шукала. Проте вона уперто продовжувала читати, і коли книжка випадала їй з рук, вона уявляла себе у владі найбільш витонченої католицької меланхолії, якої може зазнати тільки найвеличніша душа.

А пам'ять про Родольфа сховалася в неї десь у глибині серця і спочивала там, величніша й нерухоміша за мумію фараона в підземному саркофазі. Від цього набальзамованого великого кохання точився ніжний аромат, що проникав усюди і проймав собою ту атмосферу непорочності, в якій хотіла тепер жити Емма. Стаючи навколішки до молитви на своєму готичному ослінчику, вона посидала до господи ті самі голубливі слова, які шепотіла колись коханцеві в запалі гріховної пристрасності. Вона хотіла запалитися поривом віри, але втіха так і не сходила з небес, і вона підводилася, стомлена фізично і з щемливим відчуттям якоїсь величезної облуди. Емма вважала, що ці даремні зусилля поставляться їй колись у заслугу, і в своїй гордовитій побожності рівняла себе з тими вельможними дамами старосвітчини, про славу яких вона мріяла колись над портретом мадемуазель де Лавальєр і які, велично волочаки за собою розшиті шлейфи своїх пишних суконь, усамітнювались від світу і виливали біля стіп Христових гіркі жалі зраних у суєті житейській сердець.

Тоді вона вся віддалась надмірній доброчинності. Вона шила одіж для убогих, посидала дрова породіллям, а одного разу Шарль, прийшовши на обід, застав на кухні за юшкою якихось трьох волоцюг. Вона знову забрала додому дочку, — під час її хвороби Шарль віддав був дитину до

мамки. Вона вирішила сама навчити її читати, і хоч як вередувала Берта, мати не гнівалась. Це була навмисна покора, безумовне всепрощення. Про що б Емма не говорила, вона вдавалась до молитовних виразів. У дівчинки вона питала:

— Ну як, перестав уже животик, моє янголятко?

Пані Боварі-старша тепер уже не знала, до чого й прискіпатись, — от хіба що не похваляла тієї манії возитися з кофтами для сиріток, коли в домі і своя білизна не латана. Але бабуса так уже намучилась від родинних сварок, що тепер відпочивала душею в цій спокійній господі. Щоб не бачити блюзнірських вчинків чоловіка, який на страсну п'ятницю міг на зло уминати перед нею ковбасу, вона навіть прожила тут до кінця великодніх свят.

Крім товариства свекрухи, яка підкріпляла її в добрих намірах прямою своєю суджень та поважною поведінкою, Емма майже щодня зустрічалася і з іншими особами. Це були пані Ланглуа, пані Карон, пані Дюбрей, пані Тюваш і — акуратно від двох до п'яти — завжди зичлива до неї пані Оме, яка ніколи не вірила ніяким поговорам на свою сусідку. Відвідували її й аптекареві діти — їх приводив Жюстен. Зайшовши разом з ними в спальню, він мовчки й нерухомо стояв біля дверей. Часто навіть пані Боварі, не помічаючи його присутності, заходжувалась коло свого туалету. Починала з того, що виймала з зачіски гребінь і рвучко стріпувала головою; побачивши вперше всю цю зливу волосся, що ринула чорними хвилями мало не до самих п'ят, бідний підліток застиг у благоговійному подиві, ніби прозирнувши зненацька у якийсь новий, небувало розкішний світ.

Емма, звичайно, не помічала того німого захвату, того несміливого обожування. Вона й не підозрювала, що кохання, яке зникло з її життя, трепетало тут, біля неї, під цією грубою полотняною сорочкою, в серці юнака, відкритому чарам її вроди. Та й до всього іншого вона ставилась тепер байдуже, з дивними суперечностями в манерах: слова були такі лагідні, а погляди такі гордовиті, що годі було відрізнити в них егоїзм від

доброти і зіпсутість від чесноти. Одного вечора, наприклад, вона розгнівалась на Фелісіте, яка відпрошувалась із дому, досить незграбно шукаючи приключок; а потім несподівано спитала:

— Ти його любиш, значить?

І, не чекаючи відповіді від засоромленої служниці, додала сумно:

— Ну що ж, іди! Гуляй!

Напровесні вона веліла перекопати весь садок із кінця в кінець, незважаючи на заперечення Шарля. Але він радів, що в неї починає ворухитись хоч якась воля. Воля та стала проявлятися чимраз більше в міру того, як Емма видужувала. Перш за все вона прогнала тітку Ролле, Бертину мамку, що з деякого часу унадилась до них на кухню з двома своїми годованцями і третім вихованцем, який жер, мов не в себе. Потім вона віднадила помалу й сімейство Оме, а далі і всяких інших гостей і навіть до церкви стала вчащати не так ревно, як перше. Аптекарь повністю схвалював цю останню зміну і якось сказав їй по-дружньому:

— А я вже думав, що ви хочете приподобитись!

Абат Бурнізьєн заходив щодня, як і раніше, після уроку закону божого. Він волів залишатися на свіжому повітрі, в кущі вертоградній, як він любив називати альтанку. На ту пору приходив додому і Шарль. Вони сиділи деякий час разом і прохолоджувались сидром, п'ючи за повне одужання пані Боварі.

Зовсім недалечко, за стіною тераси, ловив раків Біне. Боварі запрошував його освіжитись — акцизник знаменито вмів відкорковувати пляшки.

— Це робиться таким манером, — говорив він, обводячи самовдоволенням поглядом співрозмовників і навколишній краєвид. —

Пляшка ставиться на стіл, потім перерізуються шворки і корок вибивається потроху, легенькими ударами; так відкорковують і зельтерську воду в ресторанах.

Але траплялося, що під час цієї показової операції сидр бухав їм усім в обличчя; тоді священик густо реготав і повторював незмінно все той самий дотеп:

— Впадає у вічі висока якість!

Він був, по суті, премилою людиною і навіть нітрохи не обурився, коли аптекар порадив якось Шарлю повезти жінку для розваги в руанський театр послухати славнозвісного тенора Лагарді. Оме здивувався такій байдужості і спитав у кюре, як він дивиться на цю пропозицію. Той заявив, що, на його думку, театр менш небезпечний для моральності, ніж література.

Але аптекар став на захист літератури. Що ж до театру, то його завдання ясне — висміювати передсуди та забобони і веселим жартом навчати доброму життю.

— *Castigat ridendo mores*[62], пане Бурнізьєн! Візьміть більшість трагедій Вольтера, — вони дуже уміло присмачені філософськими думками, що робить їх справжньою школою моралі й дипломатії для народу.

— А я, — втрутився Біне, — бачив якось п'єсу під назвою "Паризький гамен"[63], де дуже ловко введено тип старого генерала. Він там дає доброго часу одному великосвітському шалапуткові, що звів з ума дівчину-швачку, яка врешті...

— Безперечно, — провадив своє Оме, — є й погана література, як буває погана аптека, але ж огульне засудження цього найважливішого різновиду красних мистецтв справляє на мене враження нісенітниць,

середньовічного мракобісся, відрижки тих страшних часів, коли Галілеїв кидали до в'язниць.

— Я прекрасно знаю, — заперечив кюре, — що бувають хороші книжки, хороші письменники; але, бачите, — оті зборища осіб різної статі у якомусь чарівному приміщенні, прикрашеному великосвітськими розкошами, оті поганські костюми, рум'яна, яскраве освітлення, оті знадливі голоси, — все це кінець кінцем породжує в людині певну духовну розпусту і викликає в ній ниці помисли й гріховні спокуси. Така принаймні думка всіх отців церкви. І нарешті, — докинув він, впадаючи раптом у якийсь містичний тон і мнучи в пучках понюшку табаку, — якщо церква засуджує видовища, значить, її правда, а нам лишається тільки скоритися її установам.

— Дозвольте спитати, — не вгавав аптекар, — за що вона відлучає акторів? Адже був такий час, коли вони відкрито брали участь у релігійних обрядах. Так, прямо в церкві грали такі собі фарси, звані містеріями, в яких часом прикро порушувались закони пристойності.

Священик відповів лише глибоким зітханням, а аптекар вів далі:

— Та і в Біблії, знаєте... є деякі подробиці... пікантні, сказати б... просто-таки слизькі!

І, помітивши роздратований жест абата, похопився:

— А все-таки ви погодитесь, що Біблія — не з тих книжок, які можна давати в руки юнацтву; мені, наприклад, було б неприємно, якби Аталія...

— Та то ж не ми, а протестанти рекомендують усім Біблію! — вигукнув Бурнізьєн, втративши терпець.

— Це не має значення, — заперечив Оме. — Але я дивуюся, як у наш час, у наш просвітній вік, знаходяться люди, які уперто обстоюють

заборону духовної розваги, цілком невинної, моральної, а іноді навіть і гігієнічної, — правда ж, докторе?

— Авжеж, — обізвався Шарль якось мляво: чи то він поділяв думку аптекаря, але не хотів нікого образити, чи, може, взагалі не мав власної думки.

Розмова, здавалось, була вичерпана, коли аптекар надумав підпустити наприкінці ще одну шпильку:

— Я зустрічав таких священиків, які перевдягались мирянами і ходили на балет дивитись, як дівчата дригають ногами.

— Та що ви! — обурився абат.

— Кажу ж вам, що зустрічав таких!

І Оме для більшої виразності проскандував:

— Зу-стрі-чав.

— Ну що ж, коли так — це погане діло, — сказав абат Бурнізьєн, вирішивши терпіти до кінця.

— Еге! Вони ще й не те роблять, туди к бісу! — піддавав жару Оме.

— Добродію!.. — Священик підвівся і так люто блимнув очима, що аптекар не на жарт перелякався.

— Я хотів тільки сказати, — почав він уже лагіднішим тоном, — що найкращим способом навертати душі людські до релігії є терпимість.

— Правда, правда, — погодився товстун, сідаючи знову на місце.

Але сів ненадовго, — через кілька хвилин він уже прощався. Як тільки абат пішов, пан Оме звернувся до Шарля:

— Оце так зчепився, що називається! А я йому таки доброго перцю завдав!.. Ось послухайте мене, зводіть жінку в театр, — бодай раз на віку подратуєте одного з тих чорних круків, чорт би їх забрав! Якби мене міг хто-небудь підмінити, я б теж поїхав з вами. Та не гайтеся! Лагарді дає тільки одну виставу; його запросили на гастролі в Англію за чималу винагороду. Кажуть, що він зухватий хлопець — купається в золоті й тягає всюди з собою трьох коханок і власного кухаря. Сказано, великі артисти люблять жити на всю губу. І ніяк не можуть без розпустити: вона підживляє їхню фантазію. А вмирають ці люди здебільшого в шпиталі, бо, бачите, замолоду не мають тями, як приберегти дешицю про чорний день. Ну, приємного вам апетиту! До завтра!

Думка про театр засіла в голові Шарля, і він не гаючись поділився нею з жінкою. Емма спочатку відмагалась, посилаючись на клопіт, втому, витрати. Але Шарль, всупереч звичаєві, стояв на своєму, бо був переконаний, що ця розвага вийде їй на користь. Він не бачив до цього жодних перешкод: мати прислала їм недавно триста франків, на які вони не розраховували, поточні борги були досить незначні, а про сплату по векселях пана Лере ще рано було турбуватись. Потім, вважаючи, що Емма відмовляється з делікатності, Шарль почав наполягати ще дужче; кінець кінцем їй вдалося переконати. І ось другого дня о восьмій годині ранку вони вже примостились у "Ластівці".

Хоч аптекаря, власне, ніщо не затримувало в Йонвілі, він упевнив сам себе, що мусить сидіти на місці, і тільки зітхав, проводжаючи їх:

— Ну, щасливої вам дороги! Ех, щасливі ви смертні! — І, звертаючись до Емми, на якій була блакитна шовкова сукня з чотирма оборками, додав: — Ви сьогодні прекрасні, як аврора! Я певен, що ви викличете в Руані фурор!

Диліжанс спинився біля готелю "Червоний хрест" на площі Бовуазін. Це був, власне, заїзд, які бувають у всіх провінційних містечках, з великими стайнями й малими номерами. Посеред двору, поміж забризканих болотом бричок комівояжерів, снують кури, покльовуючи овес. Сам заїзд — старосвітський будинок з трухлявими дерев'яними балконами, що страшенно риплять од вітру зимовими вечорами. Всередині тут завжди людно й гамірно, їді й питтю угаву нема. Чорні столи позаливані коньяком з кавою, товсті шибки позасиджувані мухами, сирі серветки позаляпувані червоним вином... Від таких закладів завжди відгонить селом, як від убраних по-міському фермерських наймитів; тут перед будинком, на вулиці, міститься кафе, а з другого боку — город.

Шарль негайно кинувся на побігеньки. Він плував бельетаж з галереєю, партер з ложами, просив пояснень, нічого в них не розумів, метався від контролера до директора, бігав у готель, потім знову до каси і так кілька разів обгасав усе місто від театру до бульвару.

Пані Боварі купила собі тим часом капелюшок, рукавички, букет. Шарль дуже боявся спізнитись; тож, сьорбнувши похапцем супу, вони подались мерщій до під'їзду театру, який був іще замкнений.

XV

Симетрично розділений балюстрадами, натовп тулився попід стінами. На розі сусідніх вулиць велетенські афіші кричали вигадливими літерами: "Люція ді Ламмермур[64]... Лагарді... Опера..." День був сонячний, жаркий. Всі обливались потом, виймали носові хусточки й витирали розчервонілі лоби. Часом із річки налітав теплий вітерець і злегка ворухив фестони тикових тентів над дверима шинків. Але трохи далі, внизу, вас раптом обдавало холодним струменем повітря, просякненого запахами сала, шкіри й олії. То було дихання вулиці Шаретт, захряслої величезними темними складами, з яких раз у раз викочувались бочки.

Перш ніж увійти в театр, Емма вирішила прогулятись, як то велять приписи доброго тону. Вони пішли по набережній. Щоб не загубити, бува, квитків, Шарль тримав їх у жмені, притискаючи її в кишені панталон до живота.

Уже в вестибюлі у Емми закалатало серце. Вона аж осміхнулась мимоволі від гордості, побачивши, як люди ринули юрбою по другому коридору праворуч, тоді як сама вона підіймалась по сходах у перший ярус. З чисто дитячою втіхою вона торкалась пальцями до широких, оббитих матерією дверей, вдихала на всі груди пропилений запах театральних кулуарів, а сівши нарешті у себе в ложі, випрямила стан з невимушеністю герцогині.

Зал починав заповнюватись публікою; дехто вже виймав із футлярів лорнети, і театрали, здалека помічаючи один одного, обмінювались вітальними поклонами. У мистецтві вони шукали спочинку від торговельної метушні, але й тут не могли забути про свої справи і все ще говорили про бавовну, горілку чи індиго. Часто-густо траплялися тут сумирні, безвиразні старечі обличчя; сивим волоссям і блідавим кольором щік вони нагадували срібні медалі з матовою свинцевою поволокою. В перших рядах партеру хизувалися молоді фертики в низько вирізаних жилетах, виставляючи напоказ рожеві або світло-зелені широкі краватки. Пані Боварі милувалася зверху, як їхні руки, обтягнені елегантними жовтими рукавичками, гралися золоченими головками тростин.

Тим часом в оркестрі засвітилися свічки; зі стелі спустилася люстра, відразу звеселивши зал мерехтливим блиском гранчастих підвісків. Потім поприходили один за одним музиканти, і піднявся справжній розгардіяш: гули контрабаси, вищали скрипки, ревли корнет-а-пістони, тонко пищали флейти й флажолети... Але враз на сцені почулися три удари[65]; гримнули литаври, врізались в повітря акорди мідних труб, — завіса піднялась, і перед глядачами відкрився гарний пейзаж.

То була лісова галявина, ліворуч попід дубом протікав струмок. Селяни й лорди у пледах через плече співали гуртом мисливську пісню; потім прийшов якийсь начальник і, знявши руки до неба, почав заклинати духа зла; потім з'явився другий; потім обидва пішли, а мисливці заспівали ще веселіше.

Емма знову потрапила в казковий світ читаних у дівочтві книжок, у царство Вальтера Скотта. Вона ніби чула, як крізь туман долинають до неї звуки шотландської волинки, відлунюючись на вересових полянах. Вона пам'ятала роман, і їй легше було розібратись у лібретто та слідкувати за всіма ходами інтриги; а в цей час невловні думки, що зринали в ній, розпливалися в бурхливому прибої музики. Вона віддавалась колюванню мелодій, вона відчувала, як вібрує вся її істота, неначе смички скрипалів ходили по її нервах. У неї аж очі розбігалися, вона не могла намілюватись костюмами, декораціями, дійовими особами, мальованими деревами, що тремтіли, коли хтось попід ними йшов, оксамитними беретами, плащами, шпагами — всією картиною уявлюваної дійсності, що розгорталася в гармонії звуків, ніби в атмосфері іншого світу. Але ось наперед виступила якась молода жінка й кинула гаманця зеленому пажеві. Вона лишилася сама — і тоді дзюрчанням водограю, пташиним щебетом обізвалася флейта. Засмучена Люція заспівала свою каватину соль-мажор; виливаючи любовні жалі, вона просила в бога крил. Еммі також хотілось тікати від життя, злинути в обійми неба. І раптом з'явився Едгар — Лагарді.

Він відзначався тією розкішною блідістю, що надає палким південцям якоїсь мармурової величавості. Брунатна камізелька щільно облягала його міцну статуру; при лівому боці висів маленький кинджал в карбованій оправі. Лагарді з млосним виразом пускав очі під лоба і виблискував сліпучо-білими зубами. Розповідали, що він лагодив колись човни на пляжі в Біарріці і одного вечора співом своїм причарував якусь польську князівну. Вона витратила на нього весь свій маєток, а він кинув її згодом заради інших жінок. Слава цієї романтичної пригоди тільки підтримувала його артистичну репутацію. Хитрий лицедій примудрявся завжди вставити в рекламу кілька слів про чарівність своєї особи і

чутливість своєї душі. Чудовий голос, непохитний апломб, більше темпераменту, ніж інтелекту, більше емоції, ніж ліризму — такі ознаки довершують образ цього гідного подиву шарлатана, що де в чому скидався також на перукаря й тореадора.

Уже з першої сцени він викликав захват публіки. Він палко пригортав до себе Лючію, потім покидав її, потім знову вертався. Коханець неначе ошалів з відчаю: голос його то рокотав гнівом, то вуркотів щось елегантне й безмежно ніжне, мелодії випліскувались у нього з грудей, тужливі, як ридання, і голубливі, як поцілунки. Емма дивилась на нього, перекинувшись за бар'єр, і дряпала нігтями оксамитне оббиття ложі. Серце її ніби всотувало в себе ці співучі жалі, що тонко впліталися в густе гудіння контрабасів, мов зойки потопельників у ревіння бурі. Вона впізнавала в них все те сп'яніння, всі ті страждання, від яких мало не вмерла сама. Голос співачки здавався їй тільки відлунням її власних думок, а вся ця чарівлива ілюзія — якоюсь часткою її життя. Але таким коханням не кохав її ніхто на світі. В останній вечір, при місячній світлі, коли вони казали: "До завтра! До завтра!" — Родольф не плакав, як Едгар... Зал гримів оплесками; довелось повторити все стретто; коханці говорили про квіти на своїй могилі, про клятви, про розлуку, про долю, про надії, і коли вони завмираючими голосами проспівали фінальне "прощай", у Емми вихопився пронизливий крик, який злився з трепетом останніх акордів.

— А за віщо ж, — спитав Боварі, — цей сеньйор переслідує її?

— Та ні, — відповіла Емма, — то її коханий.

— Але ж він присягається помститися на її родині, а той другий, що тільки-но виходив, той казав: "Я Лючію люблю і, гадаю, вона мене любить". Він іще потім пішов під руку з її батьком. Адже її батько — отой бридкий стариган з півнячим пером на капелюсі?

Під час дуету-речитативу, коли Джільберт викладає своєму панові Аштону план підлої інтриги, Шарль побачив фальшиву вінчальну обручку, яка мала обдурити Лючію, і, незважаючи на Емміні пояснення, вирішив, що то був любовний сувенір від Едгара. Зрештою, він і сам признався, що ніяк не може второпати цієї історії, — а все через музику, бо за нею й слів не розбереш.

— То нічого, — сказала Емма, — мовчи вже.

— Бачиш, — нахилився знову Шарль до її плеча, — річ у тім, що я люблю з усього здавати собі справу, ти ж знаєш...

— Мовчи! Мовчи! — нетерпляче обірвала його Емма. Вийшла Лючія; товаришки підтримували її. В її волосся вплетений був вінок із флердоранжу, а сама вона була блідіша від своєї білої атласної сукні. Еммі пригадався день власного весілля. Вона ніби уявки побачила себе там, серед хлібів, на стежці, якою весільчани прямували до церкви. Чому вона не опиралася тоді, не благала, як ця дівчина? Ні, вона була ще й рада, вона не знала, що втопить так свою долю... Ах, якби іще тоді, в усій свіжості своєї вроди, іще до бруду шлюбу і до розчарувань зради, вона знайшла була опору своєму життю в чийомусь великому вірному серці, — тоді чеснота злилась би з ніжністю, насолода з обов'язком, і вона ніколи не впала б з вершини такого високого щастя! Але таке блаженство — звичайно, лиш омана, вигадана навмисне, щоб відняти надію у всіх бажань. Тепер вона знала, які дрібні насправді ці пристрасті, перебільшувані мистецтвом. І ось, намагаючись відігнати від себе ці думки, Емма хотіла бачити в цьому зображенні її власних страждань лише приємну пластичну фантазію, що голубить зір; вона внутрішньо всміхнулася з вибачливими жалощами, коли в глибині сцени з-за оксамитової заслони з'явився чоловік у чорному плащі.

Він гордовито стріпнувся, його крилатий іспанський капелюх злетів додолу, і тут же оркестр і співаки почали секстет. Крешучи іскри люті, Едгар покривав усі звуки своїм дзвінким, чистим голосом. Аштон кидав йому в лице кровожерні баритональні виклики, високо злітали скарги

Люції, Артур модулював осторонь у середньому регістрі, глибокий бас священника гудів, як орган, а тонкі жіночі голоси чарівливо підхоплювали його слова хором. Стоячи в ряд, всі співаки палко жестикулювали, і гнів, помста, ревності, жах, милосердя й дивування виривалися в мелодіях з їх відкритих уст. Зневажений коханець вимахував шпагою; від бурхливого дихання ходором ходили на ньому мереживні брижі; брязкаючи золоченими шпорами на м'яких чобітках з низькими розтрубами, він широко ступав по сцені, метаючись у різні боки. "В ньому, — гадала Емма, — мусить бути невичерпне джерело любові; інакше він не міг би виливати її в натовп такими бурхливими потоками". Усі її спроби іронізувати розвіялись під чарами поетичної ролі, і, прагнучи крізь ілюзію вигадки до живої людини, вона намагалась уявити собі те життя — те гучне, незвичайне, блискуче життя, якого б і вона могла зазнати, якби так судилося долею. Хіба вони не могли зустрітись, покохатись? З ним би вона їздила із столиці в столицю по всіх країнах Європи, поділяючи його турботи і його славу, підбираючи кидані йому квіти, гаптуючи своїми руками його костюми. Щовечора вона ховалась би в ложі за золоченими ґратками і, затамувавши подих, жадібно впивала б у себе виливи його душі. А він співав би тільки для неї; граючи на сцені, він би дивився на неї. І тут вона мов ошаліла: він дивиться на неї, правда! Їй захотілось кинутись йому в обійми, знайти притулок у його силі, як у втіленні самого кохання, і сказати, крикнути йому: "Забери мене, ведь мене! Їдьмо! Тобі, тобі весь пал душі моєї, всі думи й помисли мої!"

Завіса впала. Запах газу змішувався з диханням людей; всі обмахувались віялами, але від того ставало ще душніше. Емма хотіла пройтись, але коридори захрясли публікою, і вона, задихаючись від серцебиття, знеможено упала в крісло. Шарль злякався, щоб на неї не напали млості, і побіг у буфет по оршад.

Він ледве-ледве добрався знов до свого місця: його на кожному кроці зачіпали ліктями, бо він тримав склянку обіруч і, звичайно, розхлюпав її по дорозі, виливши майже весь оршад на плечі якоїсь декольтованої руанки. Почувши, як по спині в неї потекла холодна рідина, вона так розкричалась, наче її хто різав. Чоловік її, власник текстильної фабрики,

накинувся на незграбного театрала, і поки жінка витирала хусточкою свою пишну сукню з вишневої тафти, він бурмотів щось сердито про шкоду, збитки і відшкодування. Нарешті Шарль протовпився до Емми і, засапавшись, сказав:

– Їй-богу, я вже думав, що не вилізу звідти. Там такого народу! — І додав: — А вгадай, кого я зустрів нагорі!.. Пана Леона.

— Леона?

— Його! Він прийде зараз засвідчити тобі своє шанування.

На цьому слові у ложу ввійшов колишній йонвільський клерк.

Він простягнув руку з невимушеністю світської людини, і пані Боварі машинально взяла її, немовби піддавшись впливові чужої, сильнішої волі. До цієї руки вона не торкалась від того весняного вечора, коли вони прощались, стоячи край вікна, під лопотіння дощу по зеленому листю... Але раптом вона пригадала правила пристойності і, скинувши з себе навіяну минулим знемогу, шпарко заговорила:

— А, добрий день... Як, ви тут?

— Тихо там! — обізвався хтось із партеру: вже починалась третя дія.

— То ви тепер у Руані?

— Так.

— Давно?

— Геть із залу! Вийдіть!

На них обертались люди; вони замовкли.

Але з цього моменту Емма вже не слухала опери: хор гостей, сцена Аштона і слуги, великий дует ре-мажор — усе пройшло для неї ніби на якійсь відстані, інструменти неначе втратили свою звучність, а актори відсунулись кудись далі. Вона згадувала гру в карти в гостях у аптекаря, прогулянку до мамки, читання вголос в альтанці, розмови на самоті біля каміна — все це бідне кохання, таке тихе й довге, таке скромне й ніжне, і проте забуте. Навіщо ж він вернувся? Як воно так склалося, що він знову ввійшов у її життя? Він сидів за нею, спершись плечем на перебірку; його тепле дихання торкалось час від часу волосся Емми, і вона здригалась.

— Ну, як вам, цікаво? — спитав він, нахилившись до неї так близько, що черкнувся кінчиком вуса об її щоку.

Вона відповіла недбало:

— Так собі... Не дуже.

Тоді він запропонував вийти з театру й поїсти десь морозива.

— О ні... Почекаймо трохи! — озвався Боварі. — У неї, бачите, вже волосся розпущене... Мабуть, зараз почнеться трагедія.

Але сцена божевілля зовсім не цікавила Емму, а гра артистки здавалась їй неприродною.

— Надто голосно кричить, — сказала вона, повернувшись до Шарля, який уважно слідкував за спектаклем.

— Так... можливо... трошки, — відповів він ухильно; відверто кажучи, вистава йому дуже подобалась, але разом з тим він завжди поважав думку дружини.

— Яка духота! — зітхнув Леон.

— Просто дихати нічим! — підхопила Емма.

— Тобі недобре? — спитав Шарль.

— Так, душно... Ходім звідси.

Пан Леон обережно накинув їй на плечі довгу мереживну шаль, і всі троє вийшли на набережну й сіли в холодочку перед кав'ярнею.

Спочатку розмова точилася про хворобу Емми, хоч вона кілька разів переривала Шарля, говорячи, що боїться надокучити панові Леону; потім Леон розповів, що приїхав до Руана на два роки попрацювати у великій конторі, щоб краще наломити руку, бо часом у Нормандії трапляються такі справи, що їх не зустрінеш у Парижі. Леон почав розпитувати про БERTУ, про сім'ю, про тітку Лефрансуа. В присутності чоловіка їм, власне, не було про що говорити, тож розмова швидко урвалася.

Але ось висипала з театру публіка; ідучи по тротуару, всі мугикали або й кричали на все горло: "Лючіє, ангеле небесний!" Тоді Леон, вдаючи з себе знавця, заговорив про музику. Він слухав Тамбуріні, Рубіні, Персіані, Грізі; в порівнянні з ними цей хвалений Лагарді нічого не вартий.

— Проте, — перервав його Шарль, присьорбуючи потроху шербет з ромом, — кажуть, що в останній дії він таки грав знаменито. Я жалкую, що не дослухав, мені вже починало подобатись.

— Зрештою, — зауважив клерк, — він незабаром дасть іще одну виставу.

Але Шарль відповів, що вони вже їдуть завтра.

— Хіба що, — повернувся він до жінки, — ти, може, захочеш лишитись тут сама, кицюню?

При такому несподівано щасливому повороті Леон миттю змінив тактику й почав на всі лади розхвалювати гру Лагарді в фінальній сцені: це щось незвичайне, потрясаюче. Тоді й Шарль став наполягати:

— Ти повернешся додому в неділю. Ну, чого там довго думати! Якщо від усього цього ти відчуваєш себе хоч трошки краще, то даремно ти відмовляєшся...

Тим часом столики навколо порожніли. Поряд делікатно зупинився офіціант. Шарль зрозумів і вийняв гаманця, але клерк не дав йому платити і розрахувався сам, брязнувши на мармурову дошку навіть кілька зайвих срібних монет.

— Мені аж незручно якось, що ви... — пробурмотів Боварі.

Леон відповів неуважним і разом з тим дружнім жестом і взяв свого капелюха:

— Отже, домовились. Завтра о шостій.

Шарль іще раз запевнив, що довше він ніяк не може баритись, але ж Еммі ніщо не заважає...

— Бачиш... — усміхнулась вона якось дивно, — я й сама не знаю...

— Ну, гаразд! Подумаєш іще, тоді вирішимо. Завтра видно буде. — І він звернувся до Леона, що проводжав їх: — Ну, тепер ви знову живете в наших краях; сподіваюсь, що ви колись завітаєте до нас обідати?

Клерк пообіцяв зайти обов'язково; як на те, йому треба з'їздити в Йонвіль у справах контори. Коли він прощався з ними в пасажі Сент-Ерблан, годинник на соборі вибив пів на дванадцятку.

Частина третя

I

Леон, студіюючи юриспруденцію, частенько заглядав у "Хатину"[66], де мав неабиякий успіх у гризеток: вони казали, що в нього благородний вигляд. Це був цілком пристойний студент: він носив не надто довге і не надто коротке волосся, не процвиндював першого числа свого тримісячного утримання і був у найкращих стосунках з професорами. Гуляв та ніколи не загулював, — але утримувався не стільки з скромності, скільки з обережності.

Часто, сидючи за книжками в своїй кімнаті або й під липами у Люксембурзькому саду, він випускав із рук свої кодекси і віддавався згадкам про Емму. Але це почуття помалу ослабло, інші бажання заслонили його, хоч і не могли заглушити цілком. Леон іще не зовсім утратив надію — якась невиразна обіцянка щастя мріла йому в майбутньому, вихиляючись золотим плодом з-під листя фантастичного дерева.

Коли він зустрів Емму після трилітньої розлуки, в ньому знову заговорила жага. "Треба, — думав він, — наважитись, нарешті, оволодіти нею". Несміливості своєї він позбувся потроху в компанії гульвіс і тепер повернувся в провінцію з глибокою зневагою до всіх тих, хто не топтав лакованими черевиками асфальту столичних бульварів. Перед якоюсь парижанкою в мереживах, у салоні якогось прославленого доктора, що має ордени і власний екіпаж, бідний клерк, безперечно, тремтів би, як хлоп'я: але тут, у Руані, перед дружиною цього нікчемного лікарчука він почував себе невимушено й не сумнівався, що справить на неї невідпорне враження. Самовпевненість залежить від того середовища, в якому

обертається людина: в бельетажі розмовляють інакше, ніж на мансарді, і багата жінка для охорони своєї чесноти, здається, носить у корсеті всі свої банкові білети, ніби захисний панцир.

Попрощавшись ввечері з подружжям Боварі, Леон пішов за ними назирці; побачивши, що вони спинились у "Червоному хресті", він повернув додому і цілу ніч обмірковував свій план.

І ось другого дня, близько п'ятої години, він пішов на кухню готелю. В горлі йому щось давило, щоки зблідли, він був повен рішучості — рішучості боягузів, що не спиняються ні перед чим.

— Пан уже поїхав, — сказав йому служник.

Це здалось йому добрим знаком. Він піднявся нагору.

Емма нітрохи не збентежилась, коли він увійшов: навпаки, вона почала просити пробачення, що не сказала йому тоді, де вони спинились.

— А я сам угадав, — зауважив Леон.

— Як це так?

Він став запевняти, що потрапив до неї навмання, по інстинкту. Емма посміхнулась, і Леон, спростовуючи свою недоладну вигадку, сказав, ніби цілий ранок шукав її по всіх готелях.

— То ви все-таки вирішили залишитись? — спитав він.

— Так, — відповіла Емма, — і даремно. Не треба при звичаяватись до недоступних розваг, коли маєш стільки обов'язків...

— О, уявляю собі!..

— Е, ні, вам цього не зрозуміти, ви ж не жінка...

Але і в чоловіків бувають свої гризоти і турботи, — і розмова почалася різними філософськими міркуваннями.

Емма широко розводилась про марність земних почуттів і про вічну самоту, на яку приречене людське серце.

Щоб показати свою чутливість, а може, й підладжуючись мимоволі під її меланхолійний настрій, юнак заявив, що страшенно нудився весь час, відколи став учитись. Всі оті судові справи діють йому на нерви, його тягне до якихось інших занять, а мати просто спокою не дає своїми листами. Обоє почали потроху все точніше визначати причини своїх страждань, і що більше говорили, то дужче запалювались дедалі більшою взаємодовірою. Часом вони замовкали, ніби не наважуючись висловити думку до кінця, і тоді вдавались до багатозначних натяків. Емма не призналась йому, що кохала іншого, а Леон не сказав, що забув її.

Можливо, він тепер і не пам'ятав уже про вечері з кокотками після маскарадів; а вона, напевне, не думала про те, як бігала вранці по росяній траві до дому свого коханця. Гомін міста ледве долинав до них, кімнатка готелю була ніби навмисне така маленька, щоб зблизити їх. Емма, в каніфасовому пеньюарі, сиділа, відкинувшись головою на спинку старого крісла; жовті шпалери створювали позад неї ніби золоте тло; у дзеркалі відбивалось її волосся з білою смужкою прямого проділу; з-під чорних пасом виглядали кінчики вух.

— Але пробачте мені, — сказала врешті вона, — я вам надокучила оцими вічними скаргами...

— О ні, зовсім ні!

— Якби ви знали, — підвела вона вгору свої гарні очі, в яких бриніли сльози, — скільки я передумала, скільки перемріяла!

— А я! Ох, скільки я настраждався! Як часто я виходив з дому і блукав по вулицях, щоб забутися в гомінливій юрбі, але один образ невідступно переслідував мене. У торговця естампами на бульварі є італійська гравюра, що зображує музу. Стоїть вона, задрапована в туніку, і дивиться на місяць; розпущене волосся закосичене незабудками. Якась невідома сила поривала мене до тієї картини, я простоював перед нею годинами... Та муза, — тут голос його затремтів, — скидалася трохи на вас.

Пані Боварі відвернулась, щоб він не помітив посмішки, яка мимохіть спурхнула у неї з уст.

— Часто, — говорив далі Леон, — я писав до вас листи, а потім рвав їх...

Вона мовчала. Він вів далі:

— Часом я уявляв собі, що якийсь випадок зведе нас до купи. Не раз я був готовий упізнати вас у жінці, що виринала з-за рогу вулиці, бігав за всіма фіакрами, коли крізь віконце промайне було шаль або вуалька, схожа на вашу...

Емма вирішила, здавалось, вислухати його до кінця не перебиваючи. Згорнувши руки й опустивши голову, вона дивилась на бантики своїх пантофлів і час від часу перебирала під їх атласом пальцями ніг.

Та ось вона зітхнула:

— Немає, мабуть, у світі нічого гіршого, як нидіти отак, як я, без цілі, без мети... Якби, страждаючи, ми могли допомогти комусь, нас би втішала хоч свідомість самопожертви...

Леон почав розводитись про доброчесність, про обов'язок, про жертвне самозречення — у ньому самому невтоленним огнем палає потреба беззавітного служіння ближньому.

— Мені б так хотілося, — докинула Емма, — стати сестрою-жалібницею.

— На жаль, — зітхнув Леон, — для чоловіків немає такого святого покликання, і я не бачу жодного заняття... Хіба, може, медицина.

Емма знизала плечима й перебила його — вона стала скаржитись на хворобу, що мало не звела її в могилу. Як жаль, що вона тоді не померла — тепер би вже не мучилась... Леон теж мріяв про спокій кладовища, — одного вечора він навіть написав був у заповіті, щоб його накрили в труні гарним килимом з оксамитними берегами, що вона колись йому подарувала. Обоє вони малювали себе такими, якими бажали б бути, і підганяли своє минуле життя під створювані нині ідеали. Зрештою, слово розтягує почуття, як вальцювальний верстат залізний аркуш.

Почувши вигадку про килим, Емма спитала:

— А чому так?

— Чому?

Леон відповів по хвиловому ваганні:

— Бо я вас дуже любив.

І, зрадівши, що найважчий крок зроблено, він крадькома подивився на обличчя Емми.

Так ніби вітер війнув і розмаяв хмари на небі. Її очі, затьмарені журливими думами, враз проясніли; все лице променіло від щастя.

Він чекав. Нарешті вона озвалась:

— А я весь час так і думала...

І тут вони заходились переказувати одне одному всі дрібні події того далекого часу, всі радощі й печалі якого вони перелили щойно в одне слово. Він згадував альтанку з ломиносом, сукні, які Емма тоді носила, обстановку її кімнати, весь її дім.

— А наші любі кактуси? Де вони?

— Їх поморозило в ту зиму.

— Ви знаєте, я часто думав про них. Не раз ввижались вони мені такими, як тоді, у літні ранки, коли сонце било в жалюзі вікон... і я помічав поміж квітками ваші білі руки.

— Любий друже, — промовила вона і простягла йому руку.

Леон швидко припав до неї поцілунком. Потім, глибоко зітхнувши, провадив далі:

— В ті часи ви були для мене якоюсь невідомою силою, що владно ввійшла в моє життя. Пригадую, зайшов я якось до вас... Та ви вже, мабуть, про те забули?

— Ні, ні, — похопилась вона, — кажіть далі.

— Ви були внизу, в передпокої, і вже збиралися кудись іти, стояли на останній сходинці, — на вас був тоді, як зараз пам'ятаю, капелюшок з

голубими квіточками... І ось, без жодного запрошення з вашого боку, я мимоволі пішов слідом за вами. З кожною хвилиною в мені росла свідомість власної дурості, а я все йшов і йшов, не наважуючись супроводжувати вас по-справжньому і не бажаючи розстатися з вами. Коли ви заходили в якусь крамницю, я зупинявся на вулиці, дивився в вікно, як ви знімаєте рукавички і відраховуєте гроші на прилавку. Нарешті ви подзвонили до пані Тюваш, вам відчинили, — і ось за вами грюкнули великі важкі двері, а я залишився перед ними ні в сих ні в тих.

Слухаючи його, пані Боварі дивувалась, як вона постаріла; їй здавалось, ці воскреслі спогади ніби збільшують число прожитих нею років; і все ж їй знову відкривався безмір почувань, і час від часу вона шепотіла, напівзаплющивши очі:

— Це правда... правда... правда...

Усі дзиґарі кварталу Бовуазін, де було повно пансіонів, церков і покинутих особняків, видзвонили восьму годину. Леон і Емма замовкли; але вони пильно дивились одне на одного, і в голові у них гуділо, ніби їхні нерухомі зіниці випромінювали якесь звучання. Вони взялися за руки; минуле й майбутнє, спомини і мрії — все злилося в солодкому забутті. Сутінки згущались по кутках кімнати, на стінах притьмарились яскраві кольори чотирьох естампів, що зображували сцени з "Нельської вежі"[67], з французькими та іспанськими підписами внизу. Крізь фрамугу виднівся між гостроверхими дахами клапот вечірнього неба.

Емма підвелася, засвітила дві свічки на комоді і сіла знову.

— Так... — промовив Леон.

— Так... — озвалася вона.

Він придумував, як би відновити перервану розмову, коли вона спитала раптом:

— Чому досі мені ще ніхто не говорив про подібні почуття?

Клерк почав гаряче доводити, що рідко хто може оцінити ідеальну натуру. От він — він полюбив її з першого погляду, він просто впадав у розпач на думку про те, якого щастя вони могли б зазнати, якби ласкава доля звела була їх раніше і поєднала навіки.

- І я іноді думала про це, — відповіла вона.

— Чарівна мрія! — прошепотів Леон, обережно перебираючи блакитні торочки її білого пояса. — Хто ж нам заважає здійснити її тепер?

— Ні, друже мій, — заперечила вона. — Я надто стара... Ви надто молоді... Забудьте мене... Вас іще кохатимуть... Кохатимете й ви...

— Не так, як вас! — скрикнув він.

— Дитина, дитина... Будьте ж розважливі. Я вас прошу.

Вона почала переконувати його, що кохання між ними неможливе, що вони повинні, як і досі, не переступати межі братньої дружби.

Чи це говорилося серйозно? Емма й сама не знала: вона упивалась чаром спокуси і водночас намагалася встояти проти неї. Ніжно дивилась на закоханого юнака і лагідно відводила його тремтячі руки, що неспіливо торкались її стану.

— Ах, пробачте, — сказав він, відсуваючись.

Емму охопив якийсь невиразний жах перед цією сором'язливістю, що була для неї небезпечніша від сміливості Родольфа, коли той наближався до неї, розкривши обійми. Ніколи ще жоден мужчина не здавався їй таким вродливим. Все в ньому дихало чарівливою чистотою і щирістю. Він

сидів, опустивши віясті повіки. Тендітні щоки пашіли, здавалось їй, жагою, і її необорно тягнуло припасти до них губами. Тоді вона повернулась ніби ненароком до годинника:

— Господи, як уже пізно! Оце забалакались!

Він зрозумів натяк і взявся за капелюха.

— Я навіть про спектакль забула! А бідолаха Боварі на те ж мене й залишив! Я мала йти туди з паном Лормо та його дружиною; вони мешкають на вулиці Гран-Пон.

Таким чином нагоду втрачено: на завтра їй треба вже їхати додому.

— Правда? — спитав Леон.

— Так.

— Але я мушу вас іще раз побачити, — заговорив він знову. — Маю сказати вам...

— Що?

— Одну річ... дуже важливу, дуже поважну... О ні, ви не поїдете, це неможливо... Якби ви знали... Послухайте... Невже ви не зрозуміли мене? Невже ви не здогадалися?..

— А ви ж так красно говорите, — сказала Емма.

— Ах, вам усе жарти... Доволі, доволі! Дайте мені ще раз побачити вас, благаю!.. Один тільки раз... Єдиний разочок!

— Ну, що ж... — Емма затнулась, а потім, ніби схаменувшись, додала:
— О, тільки не тут!

— Де завгодно...

— Хочете...

Вона ніби замислилась і враз коротко сказала:

— Завтра об одинадцятій, у соборі.

— Прийду! — вигукнув він і схопив її за руки, але вона випручалась.

Емма встала і стояла, схиливши голову. Несподівано Леон, що стояв позаду, нахилився до неї і припав до її шиї довгим поцілунком.

— Ви збожеволіли... Ви збожеволіли... — Нервовий смішок переривав її мову, а цілунки сипалися градом.

Заглядаючи через плече в її очі, Леон, здавалося, шукав у них згоди. Але його зустрів погляд, повний крижаної величі.

Він ступив три кроки назад, до виходу. Став на порозі і прошепотів тремтячим голосом:

— До завтра.

Вона кивнула у відповідь головою і, мов пташка, пурхнула в сусідню кімнату.

Увечері Емма написала Леонові довжелезного листа, в якому відмовлялась від побачення: тепер уже всьому кінець, і заради власного

щастя вони не повинні більше зустрічатись. Але, запечатавши листа, вона раптом згадала, що не знає Леонової адреси.

"Нічого, віддам завтра сама, — вирішила вона. — Він же прийде".

Другого дня зранку Леон відчинив вікно, вийшов на балкон і, наспівуючи, вичистив сам свої черевики і покритв їх кілька разів лаком. Він одягнув білі панталони, тонкі шкарпетки і зелений фрак і вилив на носову хусточку весь запас своїх парфумів, потім пішов до перукаря, завився і знов розпустив завивку, щоб надати зачісці більше природної елегантності.

"Ще дуже рано", — подумав він, глянувши в перукарні на годинника з зозулею: була лише дев'ята.

Він продивився старий журнал мод, вийшов у провулок, викурив сигару, пройшовся по кількох вулицях і, вирішивши нарешті, що вже пора, неквапом попрямував до соборної площі.

Був погожий літній ранок. У вітринах ювелірів виблискувало срібло; сонячне проміння, падаючи навскоси на собор, вигравало на пругах сірого каменю; зграйка пташок вилася в голубому небі навколо дзвіничок з ажурними трилисниками; площа повнилася людським гомоном і пахощами квітів, — понад бруком, поміж зеленої рути, котячої м'яти та куросліпу, пишалися троянди, жасмин, гвоздики, нарциси й туберози; посередині журкотів фонтан, і під великими парасолями, серед укладених пірамідами золотавих динь, простоволосі перекупки загортали в папір букетики фіалок.

Леон узяв букет. Це вперше він купував квітки для жінки; коли він вдихав їх аромат, груди його розширились від гордості, ніби цей знак уваги до коханої підносив і його гордість.

Але він боявся, щоб його хто не помітив, і рішуче попростував до церкви.

На порозі лівого порталу, під статуєю "Танцюючої Маріам"[68], стояв воротар: на голові капелюх з плюмажем, при боці шпага, в руці жезл, сам величний, як кардинал, і блискучий, як дароносиця.

Він підійшов до Леона і спитав із тією вкрадливо добродушною посмішкою, яка буває у служителів церкви, коли вони звертаються до дітей:

— Ви, пане, мабуть, не тутешній? Ви, пане, бажаєте оглянути, що є цікавого в соборі?

— Ні, — відповів Леон.

Він обійшов бічні вівтарі, потім знову виглянув на площу. Емми не було. Він піднявся на хори.

У повних кропильницях віддзеркалювався неф з нижньою частиною стрілчастого склепіння та кольорових шиб. Але відсвіти віконного малювання переломлювались на мармурових пругах і слалися барвистим килимом по плитах підлоги. Через три відкритих портали трьома широкими снопами вривалося з надвору сонячне світло. Вряди-годи в глибині церкви пропливав паламар, пригинаючи коліна майже на ходу перед вівтарем, як то роблять побожні люди, коли поспішають. Недвижно звисали зі стелі кришталеві люстри. На хорах блимала срібна лампада; з бічних каплиць, з темрявих закомарків храму долиняло час від часу ніби притамоване зітхання, а гуркіт опускаємих ґрат гулко відлунював під високим склепінням.

Леон ходив неквапом попід стінами. Ніколи ще життя не здавалось йому таким приємним. Зараз, зараз прийде вона, — зваблива, збентежена, полохливо оглядаючись, чи не стежить хто за нею, —

прийде з золотою лорнеткою, в сукні з воланами, в елегантних черевиках, у всьому блиску ще не знаної йому вишуканості, у всьому чарі переможеної чесноти. Церква розкривається перед нею велетенським будуаром, склепіння схиляється, щоб прийняти в сутінках своїх сповідь її кохання, мальовані вітражі блискочуть, щоб осяяти її обличчя, а кадила ось-ось закуряться ладаном, щоб вона з'явилась ангелом в оболоках фіміаму.

Але вона все не йшла. Він сів на стілець, і погляд його упав на синю шибу, де були намальовані рибалки, що вертаються з ловів. Він довго і пильно вдивлявся в те малювання, рахував кільця луски на рибах та ґудзики на куртках, а думки його блукали хтозна-де, шукаючи Емми.

Воротар стояв осторонь ображений, навіть обурений: цей жевжик насмілювався оглядати собор без його пояснень! Це ж нечуване зухвальство, крадіж, блюзнірство.

Та ось — зашарудів по плитах шовк, майнув капелюшок, чорна пелеринка... Вона! Леон схопився і побіг назустріч.

Емма була бліда і йшла швидко.

— Читайте! — промовила вона, простягаючи йому листа... — Ні, не треба! — Відсмикнула руку, увійшла в каплицю пресвятої діви, впала навколішки і почала молитись.

Спершу Леон розсердився на неї за ці богомольні примхи, але потім відчув у них своєрідний чар: вона поринала в молитви під час побачення, мов якась андалузька маркіза! Та це тривало занадто довго, і він став нетерпеливитись.

Емма молилась — точніше, намагалась молитися, — сподіваючись, що небо пошле їй якесь знамення; щоб сподобитися божественної ласки, вона пильно вдивлялася в блискучий престол, вдихала пахощі білих

нічних фіалок, що розпускались у великих вазах, і чуйно вслухалася в церковну тишу, — але на душі їй ставало щодалі бентежніше.

Вона підвелась, і обоє зібралися вийти, коли раптом до них швидко підійшов воротар і завчено спитав:

— Ви, пані, напевне, не тутешня? Ви, пані, бажаєте оглянути, що є цікавого в соборі?

— Ні, ні! — заперечив клерк.

— А чому б не оглянути? — озвалась Емма.

Усією своєю хисткою цнотою вона чіплялася за пречисту діву, за статуї святих, за надгробні плити — за все, що попадеться.

Тоді воротар, бажаючи розповісти все по порядку, повів їх знову до виходу на площу і там показав жезлом на великий круг із чорних плит без написів і прикрас.

— Прошу звернути увагу, — почав він урочисто, — у цьому крузі відпивався знаменитий Амбуазький дзвін. Другого такого дзвона не було на всю Європу: важив він аж сорок тисяч фунтів. Той майстер, що його вилив, умер із радощів...

— Пішли далі, — перебив його Леон.

Провідник рушив далі. Він привів їх назад до каплиці пресвятої діви. Розкинувши руки всеосяжним жестом, гордий, як фермер, що показує гостям свій фруктовий сад, він заговорив:

— Під цією ось простою плитою спочиває прах П'єра де Брезе, сеньйора де ла Варен і де Бріссак, маршала пуатевінського і губернатора

нормандського, що загинув смертю хоробрих у бою при Монлері шістнадцятого липня тисяча чотириста шістдесят п'ятого року.

Леон, кусаючи губи, переминався з ноги на ногу.

— А цей рицар, по праву руку, з ніг до голови закутий у лати, верхи на здібленому коні — то його внук, Луї де Брезе, сеньйор де Бреваль і де Моншове, граф де Молевріє, барон де Моні, камергер короля, кавалер ордена Святого духа, так само губернатор нормандський. Помер двадцять третього липня тисяча п'ятсот тридцять першого року, в неділю, як сказано в епітафії. А під написом зображена людина, що збирається зійти в домовину, — то теж він. Трудно більш вдало відтворити тлінність земного життя, правда ж?

Пані Боварі піднесла до очей лорнетку. Леон дивився на неї нерухомо, не наважуючись вимовити й слова чи зробити якийсь жест, — він був пригнічений цією подвійною змовою балакучості й байдужості.

А невблаганний гід правив своє:

— Обік нього, бачите, плаче навколішках жінка; то його дружина, Діана де Пуатьє[69], графиня де Брезе, герцогиня де Валентінуа, народилася тисяча чотириста дев'яносто дев'ятого року, померла тисяча п'ятсот п'ятдесят шостого року; по ліву руку — Пресвята Богородиця з немовлям. А тепер поверніться сюди: перед вами гробниця Амбуазів. Вони обидва були кардиналами і руанськими архієпископами. Цей був міністром короля Людовіка XII. Він багато чим прислужився соборові. У своєму заповіті відписав на бідних тридцять тисяч золотих екю.

Не змовкаючи й на хвилину, воротар проштовхнув своїх слухачів до каплички, розсунув балюстради, якими вона була заставлена, і відкрив якусь ніби брилу, що колись була, можливо, нековирною статуєю.

— У давніші часи, — сказав він, глибоко зітхнувши, — вона прикрашувала могилу Річарда Левине Серце, короля англійського і герцога нормандського. Це кальвіністи, пане, довели її до такого стану. Вони по злобі зарили її в землю, під єпископським кріслом. А ось, дивіться, двері, через які монсеньйор проходить до своїх покоїв. Тепер перейдемо до розмальованих шибок... Змія під ринвою...

Тут Леон швидко вийняв з кишені срібну монету і захопив Емму за руку. Воротар отетерів, не розуміючи такої передчасної щедрості: адже відвідувачі не оглянули ще й половини собору! І він крикнув навздогін:

— А шпиль, пане! Шпиль іще!

— Спасибі, не треба! — відказав Леон.

— Ні, не кажіть, пане! Шпиль у нас чотириста футів заввишки, всього на дев'ять футів нижчий від великої єгипетської піраміди. Він вилитий із чавуну, і треба сказати...

Але Леон уже тікав; йому здавалося, ніби його любов, яка за ці дві години каменем заціпеніла в нерухомості церкви, тепер мала вилетіти димом крізь цю гінку трубу, цю довгу клітку, цей мережаний димар, що химерно підносився над собором, як витвір примхливої фантазії якогось майстра-штукаря.

— Куди ж ми? — спитала Емма.

Леон не відповідав і тільки ще дужче наддавав ходу. Пані Боварі уже вмочила пальці в свячену воду, як раптом вони почули позад себе чиєсь гучне сопіння і розмірений стукіт палиці. Леон обернувся.

— Пане!

— Що там?

І він побачив воротаря, що ніс під пахвою штук двадцять товстих неоправлених книг, притискаючи їх для рівноваги до живота. То була література, присвячена соборові.

— Ідіот! — буркнув Леон і кинувся до виходу.

На паперті бавився якийсь хлопчик.

— Піди поклич мені візника.

Малий стрілою помчав по вулиці Чотирьох Вітрів. Кілька хвилин вони стояли одне перед одним нерішучі, зніяковілі.

— Ах, Леоне!.. Я й сама... не знаю... Чи годиться мені...

Вона маніжилась. Потім раптом уже серйозним тоном сказала:

— Ви знаєте, це дуже непристойно.

— Чому? — заперечив клерк. — Так роблять у Парижі.

Цей непохитний аргумент переконав її.

А візника все не було. Леон уже боявся, щоб Емма не вернулася до церкви. Нарешті фіакр під'їхав.

— Та ви ж хоч вийдіть північним порталом, — гукнув їм з порога воротар, — там побачите ще "Воскресіння з мертвих", "Страшний суд", "Рай", "Царя Давида" і "Грішників у геєні огненній"!

— Куди вас? — спитав візник.

— Куди хочеш, — відповів Леон, підсаджуючи Емму в карету.

І важкий екіпаж загуркотів по бруку.

Він спустився по вулиці Гран-Пон, минув площу Мистецтв, набережну Наполеона, Новий міст і спинився прямо перед статуєю П'єра Корнеля.
[70]

— Далі! — крикнув голос зсередини.

Візник знову рушив; розбігшись згори з перехрестя Лафайєт, коні галопом примчали до вокзалу.

— Ні, прямо! — гукнув той самий голос.

Фіакр виїхав за шлагбаум, вибрався на шосе і покотився поволі попід високими в'язами. Кучер витер спітніле обличчя, затиснув між коліньми свою шкіряну шапку і погнав коней поперечними алеями, понад берегом річки.

Карета проторохтіла по сухій надбережній бруківці і заїхала аж за острови, в напрямку Уасселя.

Раптом вона звернула вбік, проїхала увесь Катремар, Сотвіль, Гранд-Шосе, вулицю Ельбеф і стала втретє — цим разом біля Ботанічного саду.

— Чого став? — ще лютіше крикнули з карети.

Екіпаж рушив знову — через Сен-Север і набережну Кюрандьє, потім через набережну Мель і ще раз через міст, потім покотив по Марсовому полю, поза шпитальним садом, мимо зарослої плющем тераси, де вигрівалися на сонці старі діди в чорних куртках. Далі побрався вгору по Буврейському й Кошуазькому бульвару, протрясся по всьому Мон-Рібуде, аж до Девільського узвозу.

Звідти карета рушила в зворотному напрямку, а потім почала блукати навмання — куди втрапить. Її бачили в Сен-Полі, в Лекюрі, на Гарганській горі, в Руж-Марі, на майдані Гаярбуа, на вулиці Маладрері, на вулиці Дінандері, біля церков святого Ромена, святого Вівіана, святого Маклу, святого Нікеза, коло митниці, в районі Старої вежі, у Труа-Піп і коло Великого кладовища. Кучер раз по раз кидав із своїх козлів розпачливі погляди на зустрічні шинки. Це шалені якісь пасажири — їм аби мчати і мчати без зупинки, байдуже куди; що за притча? Кілька разів він пробував спинятися, але зразу ж за його спиною чулись гнівливі окрики. Тоді він щосили батожив своїх змилених шкап і вже не зважав ні на вибої, ні на тумби, гнав куди трапиться, нічого не тямлячи, і мало не плакав від спраги, втоми й досади.

І в порту, серед візків і бочок, і в місті — на вулицях і перехрестях — обивателі широко розплющували очі, дивуючись із цієї небаченої в провінції картини: карета з опущеними шторами весь час показується то тут, то там, закрита, як домовина, і розгойдана, як корабель під бурею.

У саме полудне, далеко за містом, коли сонце так і жахтіло на старих посріблених ліхтарях, з-за жовтої полотняної заслони висунулась чиясь гола рука і викинула жменю дрібних клаптиків паперу, що розвіялись по вітру і білими метеликами попадали на розквітлу червону конюшину.

А коло шостої години карета спинилася в одному з завулків кварталу Бовуазін. З неї вилізла жінка під вуаллю і пішла — швидко, не оглядаючись.

II

Повернувшись до готелю, пані Боварі не застала диліжанса; Івер прождав її п'ятдесят три хвилини і кінець кінцем поїхав без неї.

Правда, їй і не хотілося особливо додому, але вона дала слово, що повернеться увечері. Отже, Шарль чекав її, в серці у неї вже чатувала та

полохлива покора, яка для багатьох жінок є покарою й покутою за подружню зраду.

Вона хапливо спакувалась, розрахувалась за номер, найняла тут же у дворі кабріолет і, кваплячи кучера, підбадьорюючи його, раз у раз питаючи, скільки минуло часу та скільки вже проїхали, наздогнала нарешті "Ластівку" при самому в'їзді в Кенкампуа.

Примостившись у куточку Емма відразу заплющила очі і розплющила їх тільки на узвозі. Звідси вона побачила Фелісіте, яка виглядала її біля кузні. Івер придержав коней, і куховарка, дотягнувшись до віконця, таємниче прошепотіла:

— Пані, вам треба зараз же їхати до пана Оме. Там якась невідкладна справа.

У містечку було тихо, як завжди. Біля дверей диміли вогнища, клекотіло в тазах рожеве шумовиння — в той день увесь Йонвіль варив варення. Перед аптекою таз був найбільший, він переважав усі інші, як лабораторія — просте помешкання, як громадська потреба — індивідуальні забаганки.

Емма ввійшла в аптеку. Велике крісло було перекинута, і навіть "Руанський маяк" валявся на підлозі між двома товкачками. Вона відчинила сінешні двері; на кухні, серед великих полив'яних полумисків із перебраними порічками, цукром-піском і рафінадом, серед терезів на столі і тазів на плиті, вона побачила всіх Оме, великих і малих, позапинаних фартухами до самого підборіддя, з ложками в руках. Жюстен стояв, похнюпившись, а аптекар гримав на нього:

— Хто тебе посилав до фармакоотеки?

— Що таке? В чім річ?

— В чім річ? — перепитав Оме. — Варимо, бачите, варення: воно кипить, розшумувалося, от-от через край побіжить; я наказую подати ще один таз. І ось він, із лінощів, із недбальства, знімає з гвіздка у мене в лабораторії ключа від фармакоотеки!

Фармакоотекою Оме величав комірчину на горищі, де зберігалось аптекарське начиння та ліки. Часто він просиджував там годинами, наліплюючи етикетки, переливаючи рідини, перев'язуючи пакетики; це місце було в нього не просто складом, а якимось ніби святилищем: адже звідси виходили всі власноручно виготовлені ним порошки й пілюлі, екстракти й декокти, примочки й масті, які розносили його славу по всій окрузі. Сюди він не пускав анікогісінько, навіть замітав у цьому приміщенні сам. Словом, якщо аптека, відкрита першим-ліпшим відвідувачам, була місцем, де він пишався своєю славою, та фармакоотека була куточком, де він з егоїстичною зосередженістю віддавався своїм улюбленим заняттям. Не диво, що легковажний вчинок Жюстена здавався йому просто-таки блюзнірством; розчервонівшись дужче від порічок, він гарячкував:

— Взяти ключа від фармакоотеки! Від кислот і їдких лугів! Взяти звідти запасного таза! Таза з покриткою! Та я сам ним, може, ніколи й не користувався б! Адже в делікатних маніпуляціях нашого мистецтва важить кожна дрібниця! От уже, прости господи... Треба ж таки знати, що до чого! Чи видано — вживати для домашньої, сказати б, потреби те, що призначено для фармацевтичних процедур? Це ж усе одно, що різати курку скальпелем, усе одно, що писати на...

— Та годі вже, перестань! — заспокоювала його пані Оме.

А маленька Аталія хапала його за поли сюртука.

— Татку! Татку!

— Одчепіться од мене! — не вгавав аптекар. — Дайте спокій! От робота, бий її нечиста сила! Ішов би ти краще в бакалійники... Чого там дивитися — трощи, ламай, ні на що не зважай! Випускай п'явки, пали алтею, соли огірки в аптекарському посуді, рви на ганчір'я перев'язочний матеріал!

— Ви, здається, хотіли... — почала Емма.

— Зараз!.. Чи ти хоч знаєш, на яку небезпеку наражався? Чи ти хоч бачив, що там стоїть у кутку ліворуч, на третій полиці? Відповідай же, говори, промов хоч слово!

— Не... не знаю, — пробелькотів хлопець.

— Ага, не знаєш! Ну, то я знаю! Ти там бачив слоїк із синього скла, запечатаний жовтим воском, а в ньому білий порошок. Я ще й етикетку наліпив: "Небезпечно!" Ти знаєш, що то за білий порошок? Миш'як! А ти лізеш туди! Береш таз, який стоїть поряд!

— Поряд! — аж сплеснула руками пані Оме. — Миш'як! Ти ж міг отруїти нас усіх!

Тут усі дітлахи залементували, ніби їм уже почало різати в животі.

— Або отруїти пацієнта! — вів далі аптекар. — Так ти хотів, щоб мене потягли до права, посадили на лаву підсудних! Щоб мене скарали на горло! Хіба ти не знаєш, який я обережний з усіма тими медикаментами, хоч маю вже величезний досвід? Інколи аж самому страшно стане, як подумаєш, яка на тобі лежить відповідальність! Адже уряд нас переслідує, а діюче нині безглузде законодавство висить над нашою головою, як дамоклів меч.

Емма забула вже й питати, чого її сюди кликано, а Оме, задихаючись, провадив далі:

— То отак ти нам віддячуєш за нашу добрість? Так ти мені платиш за батьківські турботи? Де б ти був без мене, що б ти робив? Хто тебе годує, одягає, виховує — робить усе, щоб вивести тебе в люди, створити тобі почесне становище в суспільстві? Але ж і ти мусиш працювати, закачавши рукава, трудитися, як то кажуть, у поті чола. *Fabricando fit faber, age quod agis.*[71]

Він був такий збуджений, що сипав уже латинськими цитатами. Якби він знав по-китайському чи по-гренландському, то заговорив би й цими мовами; це був у нього критичний момент, коли людська душа підсвідомо відкриває все, що в ній таїться, як океан під бурю відкриває все, що в ньому є, — від прибережних водоростей до глибинних пісків.

— Я починаю серйозно жалкувати, що взявся за твоє виховання, — казав далі аптекар. — Воно, мабуть, було б куди краще, якби я й зовсім не витягав тебе із злиднів та з багна, в якому ти змалку нидів! Нехай би ти вже крутив хвосту волам! Немає в тебе хисту до науки! Етикетку наліпити — і то незугарний! А живеш же ти в мене, нівроку, як у бога за пазухою, як сир у маслі плаваєш...

Але тут Емма звернулась до пані Оме:

— Мені сказали прийти...

— Ах, боже мій, — з сумом перебила її добра жінка. — Не знаю, як вам і сказати... Сталося нещастя...

Вона не доказала. Аптекар гримав на хлопця:

— Спорожни його! Вимий! Винеси! Та швидше, швидше!

Він так затряс Жюстена за комір, що в того випала з кишені книжка.

Хлопець нахилився за нею, але Оме випередив його, підняв з підлоги томик і вирячився на нього, роззявивши рота.

— "Чоловік... і жінка"! — сказав він, розділяючи ці слова довгою паузою. — Чудово! Чудово! Та ще й з малюнками!.. Ну, це вже занадто!

Пані Оме підійшла ближче.

— Не руш!

Діти хотіли подивитись на малюнки.

— Геть звідси! — владно вигукнув батько.

І вони пішли.

Тримаючи в руці розгорнену книжку, Оме широкими кроками заходив по кухні, розгніваний, задиханий, побагровілий, от-от, здавалося, дістане апоплексичний удар. Потім він підійшов до свого учня і став перед ним, схрестивши руки.

— То ти вже до кінця зіпсутий, нещасний?.. Ой, бережись, ти котишся по похилій площині!.. Але ти навіть не подумав, що ця мерзенна книжка могла потрапити в руки до моїх дітей, заронити їм у душу лиху іскру, сплямити чистоту Аталії, розбестити Наполеона! Адже він майже дійшов зрілості. Чи ж певен ти, що вони її не читали? Чи можеш ти поручитися?

— Прошу, пане Оме, — обізвалась Емма, — ви мали мені щось сказати?

— Авжеж, авжеж, пані. Ваш свекор помер.

І справді, за день до того старий Боварі, встаючи з-за столу, нагло вмер від апоплексичного удару; боячися, щоб з вразливою Еммою чогось не сталося, Шарль попросив аптекаря підготувати її обережно до цієї страшної звістки.

Оме заздалегідь обдумав, обточив, відшліфував і ритмізував кожную фразу; то був справжній шедевр поступовості, обачності й тонких, делікатних переходів; але від вибуху гніву ту риторику як вітром змело.

Емма не стала розпитувати подробиць і тут же вийшла з аптеки, а хазяїн знову заходився вичитувати учневі. Правда, він уже відійшов потроху і бурчав уже скоріше батьківським тоном, обмахуючи спітніле лице своєю фескою:

— Не подумай, що я цілком і повністю заперечую цю книжку. Вона написана лікарем і містить цілу низку наукових положень, які корисно, я сказав би, навіть необхідно знати кожному чоловікові. Але ж тобі ще рано! Почекай принаймні, поки ти сам станеш чоловіком, поки сформується твій темперамент.

Шарль уже чекав на Емму і, тільки-но вона постукала в двері, кинувся їй назустріч з розкритими обіймами.

— Ах, любя моя Емма!.. — промовив він зі слізьми в голосі.

І тихенько нахилився, щоб поцілувати її. Але доторк його губ нагадав їй інший поцілунок; вона здригнулась і провела рукою по обличчю.

Все ж вона відповіла:

— Знаю... знаю...

Шарль показав їй листа від матері, в якому стара без зайвих сентиментів розповідала про сумну подію. Вона жалкувала тільки, що

небіжчик сконав без сповіді й причастя: він помер у Дудевілі на вулиці, на порозі кав'ярні, — після патріотичної п'ятики з відставними офіцерами.

Емма повернула листа чоловікові; за обідом вона для годиться відмагалася спочатку від їжі. Але Шарль став умовляти її, і вона заходилась обідати, а він сидів проти неї нерухомо, сумний, пригнічений.

Час від часу він підводив голову і дивився на неї тоскними очима. А раз глибоко зітхнув:

— Хоч би ще раз глянути на нього!

Емма мовчала. Нарешті вона зрозуміла, що і їй треба щось сказати.

— Скільки це було твоєму батькові?

— П'ятдесят вісім!

— А!

На тому й скінчилося.

За чверть години Шарль обізвався знову:

— Бідна матуся!.. Як-то їй тепер буде?

Емма знизала плечима.

Бачачи її мовчазність, Шарль вирішив, що вона дуже засмучена, і намагався нічого не говорити, щоб не додавати їй жалю; він був зворушений її, як йому здавалося, співчуттям. Щоб якось розрядити гнітючу атмосферу, він спитав:

— Ну, добре тобі тулялося вчора?

— Добре.

Коли прибрали зі столу, ні Шарль, ні Емма не встали. Що довше вона дивилася йому в лице, то більше одноманітність цього видовища гасила в її серці всяке співчуття. Чоловік здавався їй жалюгідним, недолугим, мізерним — куди не кинь, цілковитий нікчема. Як його тільки здихатися? Цьому вечору кінця не буде! Вона сиділа і чманіла, немов у дурманних випарах опіуму.

В передпокої почувся сухий стук дерев'янки по підлозі. То Іполит приніс панині речі. Складаючи їх долі, він із зусиллям описав своєю милицею чверть кола.

"А він уже й забув те все", — думала вона, дивлячись на бідолаху конюха; з-під його довгих рудих патлів збігали на лоб краплі поту.

Боварі шукав дрібняків у гаманці. Він, здається, і гадки не мав, яким приниженням була для нього присутність цієї людини, що стояла тут живим докором його непоправній бездарності.

— Який у тебе гарний букетик! — сказав Шарль, помітивши на каміні подаровані Леоном фіалки.

— Так, — байдуже відповіла Емма, — я купила їх уранці... у старчихи.

Шарль узяв фіалки і, освіжаючи ними зчервонілі від сліз очі, обережно вдихав їхні пахощі. Емма швидко забрала в нього квіти й поставила їх у склянку з водою.

Другого дня прибула пані Боварі-старша. Вона довго плакала з сином. Емма залишила їх під тим приводом, що мала зробити деякі розпорядження.

Іще через день треба було подбати про жалобне вбрання. Обидві жінки розташувалися з своїми несесерами в альтанці над річкою.

Шарль думав про батька і дивувався, що відчував стільки ніжності до нього. Раніше йому здавалося, що він його майже не любить. Стара Боварі теж думала про небіжчика-чоловіка. Тепер найтяжчі минулі дні здавались їй кращими. Інстинктивний жаль за довголітньою звичкою згладжував усі пережиті страждання; жінка крутила голкою, і час від часу буйна сльоза скочувалась їй з ока і повисала на кінчику носа. Емма думала про те, що всього дві доби тому вони з Леоном були удвох, далеко від світу, сп'янілі з кохання, і не могли надивитись одне на одного. Вона силкувалась відновити в пам'яті найменші подробиці того дня, що канув у минуле. Але присутність свекрухи й чоловіка заважала їй. Вона хотіла б нічого не чути, нічого не бачити, щоб ніщо не порушувало зосередженості її кохання; незважаючи на всі її намагання, спогади ті розвіювались від доторків зовнішнього світу.

Емма розпорювала підкладку сукні, і клаптики матерії сипались круг неї додолу; стара Боварі, не зводячи очей, скрипіла ножицями, а Шарль сидів у м'яких капцях і старому коричневому сюртуку, що правив йому за халат, — сидів, заклавши руки в кишені, і теж не мовив ні слова. Берта, в біленькому фартушку, згрібала лопаткою пісок на доріжці.

Раптом у хвіртку ввійшов добродій Лере, торговець мануфактурою.

Він прийшов запропонувати свої послуги з нагоди фатальної події. Емма відповіла, що вони, очевидно, змогли б обійтись і без нього. Але торговець не вгавав.

— Дуже перепрошую, — сказав він, — але мені б хотілося поговорити з вами сам на сам. — І, стишивши голос, додав: — Відносно тієї справи... Знаєте...

Шарль почервонів аж до вух.

— Ах, так, справді... — І, збентежений, повернувся до дружини: — Може б, ти... люба моя?

Вона, мабуть, зрозуміла, бо відразу ж підвелася, а Шарль сказав матері:

— Дрібниці! Щось там таке по хазяйству...

Він не хотів, щоб мати знала про той вексель, боячись докорів.

Як тільки вони залишились удвох, пан Лере в досить відвертих виразах поздоровив її з одержанням спадщини, а потім почав балакати про всяку всячину: про фруктові дерева, про врожай, про власне здоров'я, — воно в нього, як і завжди, так собі, середина на половину. Адже працює він, як каторжний, а ледве-ледве заробляє на хліб та до хліба, хоч про нього й вигадують бозна-що.

Емма не перебивала його. Вона так знудилася за ці два дні!

— А ви вже, видно, зовсім одужали, — казав він далі. — Правда, бідного чоловіка вашого бачив я інколи в жахливому стані. Щира душа! Хоч і були в мене з ним деякі, знаєте, неполадки...

Емма спитала, які саме, — Шарль приховав від неї неприємності, що він мав із торговцем з приводу замовлених нею речей.

— Та ви ж знаєте! — відповів Лере. — Через отой ваш каприз, через валізи.

Він насунув капелюха на очі і, заклавши руки за спину, насвистуючи й усміхаючись, дивився просто в лице Еммі нестерпно зухвалим поглядом. Невже він має якісь підозри? Емма губилася в найрізноманітніших здогадах. Та ось нарешті він знову заговорив:

— Кінець кінцем ми з ним порозумілися, от і зараз я прийшов запропонувати вихід із становища.

Ішлося про те, щоб поновити вексель, виданий Боварі. Зрештою, хай пан доктор чинить так, як вважає за краще. Йому тепер не слід би про це турбуватись, адже в нього і без того багато клопоту.

— Може, краще було б взагалі, якби він передоручив ці справи комусь іншому, вам, наприклад; треба тільки написати довіреність, і тоді буде дуже зручно; та й мені з вами було б легше...

Емма не розуміла, куди гне Лере. Той замовк. Потім, змінивши розмову, запропонував пані Боварі купити щось у нього і пообіцяв прислати їй чорного барежу на сукню, дванадцять метрів.

— У тій сукні, що на вас, дома тільки ходити. А вам треба ще другу, для візитів. Це я помітив зразу, як тільки зайшов. Око в мене кмітливе.

Матерію він не прислав, а приніс сам. Потім прийшов іще раз, щоб переміряти її. Він став заходити щораз частіше під різними приводами, весь час намагаючись бути ввічливим та прислужливим, — запобігливо плазуючи, як сказав би Оме, — і завжди знаходив нагоду підшепнути Еммі знов якусь пораду відносно довіреності. Про вексель він більше не згадував, а вона теж забула. Правда, Шарль говорив їй щось про цю історію в час її одужання, але відтоді у неї було стільки всяких хвилювань, що їй ніколи було думати про те. Вона взагалі уникала всяких розмов про грошові справи; пані Боварі-мати дивувалася з цієї переміни і приписувала її релігійним настроям, що оволоділи Еммою під час недуги.

Але як тільки стара поїхала від них, Емма просто вразила Боварі своєю практичною розсудливістю: треба дістати таку й таку довідку, перевірити закладні документи, зміркувати, що вигідніше — перебрати на себе борги чи продати спадщину з молотка. Вона орудувала навмання спеціальними юридичними термінами, говорила голосні слова про

порядок, про майбутнє, про обачливість — і потроху перебільшувала труднощі, зв'язані з оформленням справи про спадщину. Скінчилось тим, що одного дня вона показала чоловікові зразок загальної довіреності "на предмет ведення й керування всіма справами, виконання всіх покупок, підписування і передача векселів, здійснення розрахунків" і т. д. Уроки Лере не пропали марно.

Шарль простодушно спитав, де вона взяла цей папір.

— У пана Гійомена.

І Емма додала цілком спокійно:

— Я не дуже вірю йому. Про нотаріусів розповідають стільки поганого. Можливо, слід було б порадитися з ким-небудь. Але з ким... У нас же, здається, нема таких знайомих... Нема...

— Хіба що Леон... — сказав Шарль, подумавши.

Але радитися листовно було досить важко. Тоді вона зголосилася поїхати до нього. Шарль подякував і сказав, що не треба. Вона наполягала на своєму. Виникла великодушна суперечка. Нарешті Емма вигукнула з удаваною досадою:

— Ні, прошу тебе! Я пощу!

— Яка ти добра! — сказав Шарль, цілуючи її в чоло.

Другого ранку Емма взяла місце в "Ластівці" і поїхала до Руана радитися з паном Леоном. Вона пробула там три дні.

То були захоплюючі, розкішні, неповторні дні — справжній медовий місяць.

Вони оселились біля набережної, в готелі "Булонь". Жили, зачинивши віконниці й замкнувши двері, пили сиропи на льоду, що їм приносили вранці, розкидали квіти по підлозі.

Надвечір брали критого човна і їхали обідати на острів.

Це був час, коли в доках конопатять судна. Стукіт молотків об корабельні корпуси гулко лунає в повітрі, між деревами густо клубочиться смоляний дим, а на річці нерівно коливаються під сонячним багрянцем великі маслянисті плями, неначе кружки з флорентинської бронзи.

Човен плив униз по річці, пробираючись між причаленими до берега баркасами і часом черкаючись верхом об їхні довгі линви.

Мало-помалу губилися вдалині шуми міста, гуркіт екіпажів, людський гомін, дзявкання собак на палубах суден. Емма розв'язувала стрічки капелюха, і вони приставали до острова.

Вони примощувались у низенькому шинку, на дверях якого висіли чорні рибальські сіті. Обідали смаженою корюшкою, вершками і вишнями. Потім лежали на траві, цілувались десь під тополями; їм хотілося б вічно жити двома Робінзонами в цій місцині, яка здавалась їм, сп'янілим від щастя, найкращим куточком на землі. Не вперше на віку бачили вони дерева, блакитне небо, траву, не вперше чули плюскіт води і шелест вітру в листі, але ніколи вони ще не втішались так із того всього. Здавалось, досі не було природи або вона стала прекрасною, лише відколи вони задовольнили свої бажання.

Вони повертались до міста вже поночі. Човен минав острів за островом. Вони мовчки сиділи в сутінках під навісом. Чотирикутні весла

побрязкували в залізних кочетах, ніби метроном відстукував у тиші такт, а позаду тихо хлюпотіла опущена з корми линва.

Одного разу якось зійшов місяць; вони не пропустили нагоди сказати кілька пишних фраз про меланхолійне й поетичне світило ночі; Емма навіть заспівала:

Згадай, як ми пливли увечері з тобою...

Мелодійний, але слабкий голос губився в просторі над хвилями, вітер підхоплював ті рулади, і Леон слухав, як вони плескали над ним незримими крильми.

Емма сиділа, обіпершись на перегородку, і місяць освітлював її у відчинене віконце. У чорній сукні, що розходилась донизу віялом, вона видавалась тоншою і вищою. Голова її була закинута, руки згорнуті, очі затоплені в небо. Іноді тіні від надбережних верб закривали її всю, потім вона раптом з'являлася знову, як видіння, в місячному сяйві.

На споді човна біля Емми Леон знайшов червону шовкову стрічку.

Весляр довго розглядав її і нарешті сказав:

— Ага, то, мабуть, загубив хтось із тієї компанії, що я недавно катав. Веселі люди, нівроку — і пані, й панії, — з пундиками, з шампанським, з музикою — куди твоє діло! А один там такий... Високий, з себе вродливий, вусики чорненькі, от уже де жартун, так жартун... Вони всі, було, до нього: "Ану, розкажи нам що-небудь, Адольф..." Чи, може, Додольф, як пак його?

Емма здригнулась.

— Тобі недобре? — спитав Леон, присуваючись до неї.

— Ні, нічого. Це просто від холоду.

— За ним, мабуть, не одна бігає, — тихо додав старий матрос, вважаючи, очевидно, що робить приємність пасажирам своєю розмовою.

Потім поплював на долоні і знову узявся гребти.

Але нарешті довелось-таки розлучитись! Прощання було дуже сумне. Леон мав адресувати свої листи тітці Ролле; Емма дала йому такі докладні вказівки щодо подвійних конвертів, що він неабияк здивувався її спритності в любовних справах.

— Так ти запевняєш, що все гаразд? — промовила вона з останнім поцілунком.

— Ну, ясно.

"Але чому це, — міркував Леон, повертаючись сам вулицями додому, — чому вона так домагається тієї довіреності?"

IV

Незабаром Леон став дивитись на своїх колег зверху вниз, почав уникати їхнього товариства і остаточно занедбав свої юридичні справи.

Він чекав листів від Емми, читав і перечитував їх, писав їй відповіді. Усією силою жаги і уяви він викликав її образ у своїй пам'яті. Бажання зустрічі з нею не тільки не зменшилося від розлуки, а стало неборним, і ось одної суботи він уранці втік із контори.

Побачивши з вершини горба долину і дзвіницю з жерстяним флюгером, що крутився на вітрі, він відчув ту втіху, змішану з

гоноровитою пихою і егоїстичним самовдоволенням, якої зазнає, мабуть, мільйонер, навідавшись у рідне село.

Він почав блукати круг Емминого дому. На кухні світилося. Леон підстерігав тінь коханої за фіранками, але нічого не було видно.

Побачивши молодого клерка, тітка Лефрансуа розахкалась і розохкалась; вона зауважила, що Леон "підріс і трохи схуд", тоді як Артемізі здалося, що він "змужнів і трохи поповнішав".

Він по-давньому пообідав у маленькій кімнаті, але цим разом сам, без акцизника: Біне обридло чекати подовгу "Ластівку", і він переніс свій обід на годину вперед — рівно на п'яту, але й тепер доводилося йому бурчати, що стара торохтілка спізнюється.

Нарешті Леон зважився постукати в двері до лікаря. Пані Боварі була в своїй кімнаті й зійшла вниз лише через чверть години. Сам господар, здавалося, був дуже радий відвідинам Леона, але ні в той вечір, ні на другий день не виходив з дому.

Леон побачився з Еммою на самоті лише пізно ввечері, у завулку за садом, — у тому самому завулку, де вона зустрічалася з іншим! Була гроза, і вони розмовляли під парасолькою, при спалахах блискавиць.

Розлука здавалась нестерпною.

— Краще смерть! — казала Емма.

Вона ламала руки й плакала з відчаю.

— Прощай!.. Прощай!.. Коли знов побачуся з тобою?

Вони розійшлись і знов вернулись — поцілуватися ще раз. І в цю хвилину вона пообіцяла йому, що скоро винайде якийсь спосіб, якусь приключку, щоб їм можна було зустрічатися на самоті принаймні раз на тиждень. Емма не мала ніякого сумніву в тому, що це їй вдасться. Та й взагалі вона була сповнена надій. Незабаром вона мала дістати грошей.

Отож вона купила для своєї спальні жовті завіси з широкими розводами, — Лере запевнив її, що вони дуже дешеві. Мріяла вона і про килим, і Лере ласкаво згодився роздобути його для неї — це, мовляв, не страх яка розкіш. Тепер вона зовсім не могла жити без його послуг. Двадцять разів на день вона посидала по нього, і він, покинувши печене й варене, летів до неї і робив усе без ніяких нарікань. Ніхто не міг зрозуміти також, чого це тітка Ролле унадилась до неї снідати і часто навіть розмовляла з нею сам на сам.

Якраз у цю пору, тобто на початку зими, Емму раптом розібрала охота до музики.

Одного вечора Шарль слухав її гру. Вона чотири рази підряд починала той самий уривок, аж її досада брала, а чоловік, не помічаючи того, гукав:

— Чудово! Чудово! Ну, чого ж, грай далі, адже все гаразд!

— Та ні бо! Це просто жахливо! Пальці стали як дерев'яні.

Другого вечора він попросив дружину зіграти йому ще що-небудь.

— Ну добре вже, якщо це тобі подобається...

І Шарль змушений був визнати, що вона й справді трохи розучилася грати, — плутала ноти, часом збивалась. Емма раптом урвала гру:

— Ех, нічого не виходить... Треба було б знову брати уроки, але... — Вона прикусила губу й додала: — Двадцять франків за урок — це таки дуже дорого.

— Та воно й справді... трохи... — ніяково посміхаючись, підхопив Шарль. — Але мені здається, що можна б знайти десь і дешевше. Адже є маловідомі музиканти, які вчать, буває, краще за всяких там знаменитостей.

— То пошукай.

Другого дня, повернувшись додому, Шарль лукаво подивився на неї і сказав:

— От бачиш, яка ти інколи буваєш уперта! Я сьогодні був у Барфешері. Так, уяви собі, пані Льєжар запевняє, що її три дочки, — вони вчаться в монастирі "Милосердя господнього", — беруть уроки музики і платять усього по п'ятдесят су; та ще в якої вчительки!

Емма здвигнула плечима і більше не розкривала інструмента.

Але, проходячи повз нього, вона зітхала (якщо Шарль був у кімнаті):

— Ах, бідне моє фортепіано!

А коли приходили гості, вона обов'язково говорила їм, що кинула музику і не може тепер займатися нею, — на те є особливі причини. Усі співчували їй. Справді, дуже шкода! Адже в неї такі здібності до музики! Про це навіть говорили лікареві, присоромлювали його. Особливо умовляв його аптекар:

— Ви робите величезну помилку! Ніколи не слід закопувати талант у землю. Зрештою, друже мій, зважте ще на одну обставину: якщо ви зараз допоможете дружині удосконалитись у музиці, то згодом

заощадите на музикальному вихованні дочки! Я особисто вважаю, що дітей повинна всього навчати мати. Це — ідея Руссо, і, можливо, вона дещо нова, але я певен, що незабаром вона буде сприйнята всіма, так само як думка про необхідність материнського годування та щеплення віспи.

Отже, через деякий час Шарль знову завів розмову про фортепіано. Емма сердито відповіла, що краще його зовсім продати. Але ж це бідне фортепіано так тішило його пиху... Розстатися з ним було б для Емми, думав Шарль, рівнозначне самогубству якоїсь її частки...

— Якщо хочеш, — сказав він, — можеш брати коли-не-коли уроки, це не такі вже великі витрати.

— Але ж уроки, — відповіла вона, — дають якісь наслідки тільки тоді, коли вони беруться регулярно.

Ось яким чином домоглась вона у чоловіка дозволу їздити до міста раз на тиждень для того, щоб бачитися з коханцем. Через місяць знайомі помітили, що вона зробила значні успіхи в музиці.

V

Це бувало щочетверга. Емма вставала й одягалась — тихенько, щоб не розбудити Шарля, а то він дорікав би їй за те, що вона збирається так рано. Потім починала ходити по кімнаті туди й сюди, спинялась біля вікон і дивилась на площу. Досвітні сутінки колихались попід навісами ринку, і в блідавому передранні ледве-ледве видніли літери вивіски над зачиненими віконницями аптеки.

Коли годинник показував чверть на восьму, Емма йшла до "Золотого лева"; Артеміза, позіхаючи, відчиняла їй двері, а потім вигортала заради неї вугілля з-під приску. Емма сиділа на кухні сама. Часом виходила у двір. Івер неквапом запрягав коней, слухаючи одночасно тітку

Лефрансуа, яка, вистромивши чепчик з вікна, давала кучерові стільки всяких доручень і напучень, що хтось інший неодмінно все б попереплутував. Емма проходжувалась, цокотячи черевиками по брукованому подвір'ю.

Нарешті Івер, попоївши юшки, нап'явши на себе плаща, запаливши люльку і взявши в руку батога, спокійно вмощувався на передку.

Коні йшли підтюпцем, і перші три чверті льє "Ластівка" частенько зупинялася, щоб підібрати пасажирів, які піджидали її — хто на шляху, а хто перед своїм двором. Ті, що замовили місця ще звечора, примушували себе чекати; дехто з них ще й не вставав з постелі. Івер гукав, кричав, чортихався, а наостанку злавив із передка і грюкав щосили у ворота. Вітер свистів, вриваючись у диліжанс крізь потріскані шибки.

Помаленьку народу насідало все більше — заповнювалися всі чотири лави, — і карета швидше котилася по обсадженій яблунями дорозі, що тягнулась між двома канавами з каламутною водою і, поступово звужуючись, губилася на обрії.

Емма добре знала її всю, від краю і до краю: зараз за лугом буде стовп, потім в'яз, далі оборіг і будка шляхового сторожа; інколи вона заплющувала навмисне очі, щоб потім побачити щось несподіване. Але їй ніколи не вдавалося втратити точне відчуття віддалі.

Нарешті показувалися кам'яниці передмістя, колеса торохкотіли по бруківці, "Ластівка" минала садки, де крізь штахети видніли статуї, гойдалки, виноградні альтани, підстрижені тиси. Потім зненацька відкривалось перед очима все місто.

Спускаючись амфітеатром, ледве мріючи в імлистій поволоці, воно широко розбігалось понад мостами. За ним, непомітно підіймаючись угору, слалося в далечінь — аж до сивого крайнеба — чисте поле. Звідси, звернувши, увесь краєвид видавався нерухомим, ніби намальованим. В

одному куточку збились до купи заякорені кораблі. Попід зеленими горбами кругліли закрути річки, а довгасті острови чорніли на воді великими застиглими рибами. Над фабричними димарями кучерявились надшарпані по краях величезні сизі султани. До слуху долинали здалеку перегуки гамарень та малинові передзвони церков, що бовваніли в тумані. Безлисті дерева бульварів темніли між будинками, немов фіолетові кущі, а мокрі від дощу дахи мерехтіли попід горою де світліше, де тьмяніше, залежно від висоти. Часом вітер гнав хмари до пагорба Святої Катерини, і вони, ніби повітряні хвилі, безгучно розбивались об бескеття.

Чимось запаморочливим віяло на Емму від цих згромаджених жител, і серце їй аж роздималось, ніби всі сто двадцять тисяч істот, що там трепетали, обдавали її нараз гарячим диханням пристрастей, які вона в них підозрювала. Любов її росла від відчуття простору і бентежно повнилася переплесками невиразного гамору. І вона виливала її на площі, вулиці, бульвари старовинного нормандського міста, що розгорталося в очах у неї в якусь незмірно велику столицю, — вона ніби в'їжджала в новітній Вавілон. Схопившись обіруч за раму, вона вихилялась у вікно карети і глибоко вдихала свіжий вітер; коні рвали з копита, під колесами тьохало каміння, диліжанс розгойдувався, і кучер здалека нагукував на зустрічні підводи; тим часом руанські обивателі, перебувши ніч у Гійомському лісі, спокійно спускались по схилу в своїх родинних екіпажах.

Біля застави робили зупинку; Емма відстібала свої дерев'яні підшви, перевдягала рукавички, поправляла шаль і, проїхавши ще кроків із двадцять, виходила з "Ластівки".

Місто прокидалось. Прикажчики в фесках протирали вітрини; перекупки з кошиками при боці голосно викрикували свої товари на перехрестях. Емма йшла, опустивши очі, попід самими будинками і радісно усміхалась під чорною вуаллю.

Боячись, щоб її хтось не впізнав, вона майже ніколи не ходила найкоротшим шляхом. Вона пробиралася темними завулками і коли нарешті діставалась до кінця Національної вулиці, де стоїть фонтан, піт котився з неї градом. То був квартал театрів, шинків і повій. Часом Емму обганяла підвода, на якій колихались декорації. Офіціанти у фартухах посипали піском плити тротуарів між зеленими деревцями. Пахло абсентом, сигарами та устрицями.

Емма завертала за ріг і здалеку впізнавала Леона — по кучерях, що вибивались з-під капелюха. Він проходив по вулиці не зупиняючись. Вона йшла за ним до готелю, він підіймався сходами, відмикав двері, входив у кімнату... Які обійми!

Потім сипались цілунки, слова. Коханці розповідали про біль розлуки, передчуття, тривоги; але ось усе забувалось, і вони дивились одне одному в лице з усміхом жадання і кличною ласкою.

Велике ліжко червоного дерева нагадувало формою човен; пурпурові левантинові завіси спускались із стелі й повисали над широким узголів'ям; і що могло бути прекрасніше за чорняве волосся Емми і її біле тіло, що різко відтінялись цим багрянистим фоном, коли вона соромливим жестом тулила до грудей голі руки, ховаючи лице в долоні.

Тепла кімната з м'яким килимом, веселими оздобами і лагідним світлом була, здавалося, створена для всіх інтимностей любові. Карнизи для завіс кінчалися стрілами, мідні розетки порт'єр і великі кулі на ґратах каміна виблискували від кожного сонячного променя. На каміні, між двома канделябрами, лежали дві великі рожеві мушлі, які, коли їх прикласти до вуха, співали морським шумом.

Як вони любили цю кімнату, милу й привітну, незважаючи на її дещо примерклу пишноту! Приходячи в неї, вони завжди заставляли всі речі на старих місцях, а часом знаходили десь під годинником Еммину приколку, забуту з минулого четверга. Снідали біля каміна за круглим

палісандровим столиком з інкрустаціями. Емма розрізувала м'ясо і підкладала Леонові шматки на тарілку, жартуючи і лащачись; шампанське вишумовувало над тонким склом келиха і хлюпало їй на оздоблені перснями пальці, — вона реготала заливчасто і хтиво. Вони обоє були цілком захоплені відчуттям взаємовладання, і це помешкання здавалося їм власним домом — домом, де вони аж до самої смерті житимуть вічними молодожонами. Вони казали: "наша кімната", "наш килим", "наше крісло". А Емма говорила навіть — "наші капці". То був її каприз, подарунок Леона — домашні пантофлі рожевого атласу, облямовані лебединим пухом. Коли вона сідала на коліна до коханця, ноги її не діставали до підлоги, висіли в повітрі, і маленькі капці без задників тримались на самих тільки голих пальцях.

Леон уперше на віку втішався несказаними розкошами жіночої елегантності. Ніколи він не чув такої вишуканої мови, не бачив таких строгих туалетів, таких поз заснулої горлиці. Він був у захваті від екзальтованості її душі і від мережива її спідниці. Адже це була світська жінка, та ще й заміжня! Одне слово, справжня коханка!

Безкінечно мінлива в настроях — то весела, то задумана, то говірка, то мовчазна, то поривчаста, то стримана, — вона викликала в ньому тисячі бажань, розбуджувала все нові інстинкти й спомини. Вона була для нього героїнею всіх романів, головною дійовою особою всіх драм, таємничою коханкою, оспіваною у всіх віршах. Леонові здавалось, що плечі в неї смагляві, як у "Одаліски-купальниці", талія видовжена, як у господинь феодальних замків; нагадувала вона також "Бліду барселонку", але передусім вона була ангел!

Коли він дивився на неї, йому часом здавалося, ніби душа його поривається до неї, оповиває хвилями її голівку і припадає, заворожена, до її білих грудей.

Він сідав долі біля ніг Емми, клав руки їй на коліна і дивився на неї, усміхнений, підставляючи лоб для цілунку.

Вона схилялась до нього й шепотіла, аж задихаючись від сп'яніння:

— Не ворухись! Не говори! Дивись на мене! Твої очі сяють так любо!
Мені так гарно!

Інколи вона називала його дитинкою:

— Дитинко, ти мене любиш?

І вона не чула відповіді: губи його жагуче впивалися в її уста.

На годиннику був маленький бронзовий купідон, — манірно округляючи ручки, він підтримував позолочену гірлянду. Вони часто сміялися з нього; але, коли наставала година розлуки, все починало здаватися сумним.

Нерухомо стоячи одне проти одного, вони повторювали:

— До четверга!.. До четверга!..

Тоді вона раптом обхоплювала його голову обома руками, швидко цілувала в чоло і, крикнувши: "Прощай!" — вибігала на сходи.

Вона йшла на вулицю Комедії до перукаря: треба було причепурити волосся. Надворі поночіло. В перукарні запалювали газ.

Вона чула театральний дзвоник, що скликав акторів на виставу; за вікном проходили бліді чоловіки й жінки в приношеному одязі і зникали за дверима службового входу.

В низенькому й тісному приміщенні, де серед перук і слоїків з помадою гуділа чавунна грубка, було жарко. Запах розпечених щипців і рухи масних рук, що перебирали її волосся, наводили на Емму дрімоту, і

незабаром вона вже куняла, закутавшись у халат. Часто, зачісуючи її, перукар пропонував їй квитка на маскарад.

А потім вона їхала! Поверталась тими ж завулками до "Червоного хреста", знову підв'язувала до черевиків дерев'яні підошви, сховані вранці під лавою в диліжансі, і проштовхувалася між нетерплячими пасажирами на своє місце. Біля підніжжя пагорба люди виходили; Емма залишалась у кареті сама.

З кожним поворотом дороги все ширшала заграва міських огнів, що імлюстою хвилею мерехтіла над темним громаддям будинків. Емма ставала коліньми на подушки і втоплювала очі в те мінливе сяйво. Вона ридала, кликала Леона, посидала йому ніжні слова й поцілунки, що розвіювалися вітром.

У цих місцях за диліжансами часто вештався якийсь старець із костуром. На ньому теліпалось брудне лахміття, драний касторовий капелюх мискою насувався на лоба; коли він знімав його, на місці повік видніли криваві болячки. Живе м'ясо звисало червоними клаптиками; з очей до самого носа слизотіла зеленавими патьоками якась гнійна рідина; чорні ніздрі конвульсивно роздimalися. Коли він звертався до когось, то задирав голову догори з ідіотичним сміхом, — тоді його синюваті білки заковувались аж під самий лоб до відкритих ран.

Ганяючись за екіпажами, він виспівував:

Ой, у жнива жарка погода,

Гуляти дівчині охота...

Далі співалося про пташок, про сонце, про зелене листя.

Іноді він зненацька з'являвся без капелюха, просто за спиною Емми. Вона з криком відсахувалась. Івер любив пожартувати з старого: то

радив йому найняти балаган на Сен-Роменському ярмарку, то сміючися питав, чи жива-здорова його чорноброва.

Часто капелюх жебрака просовувався раптом у вікно диліжанса, що йшов повним ходом, а сам він чіплявся вільною рукою за підніжку, і колеса обляпували його гряззю. Голос його, спочатку кволий і подитячому пискливий, ставав верескливим. Він лунав у нічній пітьмі безсловесним лементом невимовного відчаю. І крізь дзеленчання балабончиків, шурхіт дерев і гуркіт ридвана в ньому вчувалося щось потойбічне, що потрясало Емму. Воно вдиралось їй у душу, як буревій у прірву, і поривало її в простори безмежної меланхолії. Але Івер, помітивши, що диліжанс перехиляється набік, частував сліпого батогом. Дротяні жала впивалися в болячки, і старець, скиглячи від болю, брьохався в болото.

Потім пасажири "Ластівки" потроху засинали — хто з роззявленим ротом, хто упершись підборіддям у груди; той схилявся на плече сусідові, той брався рукою за ремінь, — і всі ритмічно погойдувались разом із диліжансом; відблиск ліхтаря, що коливався на крупі коня, проникав до карети крізь коленкорові завіски шоколадного кольору і грав кривавими білками на нерухомих постатях. Емма, зв'ялена журбою, тремтіла від холоду під теплою шаллю; ноги їй хололи, на серці було моторошно тоскно.

Дома її чекав Шарль; у четвер "Ластівка" завжди прибувала з запізненням. Нарешті приїхала пані! Вона мимохідь цілувала дитину. Обід не готовий — байдуже! — вона не гримала на служницю. Тепер Фелісіте, здавалось, усе було дозволено.

Часто чоловік, помітивши її блідість, питав її, чи не хвора вона часом.

— Ні, — відповідала Емма.

— Але в тебе сьогодні якийсь чудний вигляд, — заперечував Шарль.

— От іще вигадав!

Іноді вона, повернувшись додому, зразу ж підіймалась до себе в кімнату. Жюстен був уже там. Він ходив безшелесними кроками і прислуговував їй краще від будь-якої камеристки. Подавав сірники, свічку, книжку, розправляв нічну кофточку, слав постіль.

— Ну, гаразд, іди вже, — говорила Емма.

А він усе стояв, опустивши руки й широко розплющивши очі, ніби обплутаний тисячними нитками раптової мрії.

Наступний день бував жахливий, а дальші — ще незносніші; Емма згоряла з нетерплячки знову зажити щастя. Це була пекуча жага, розпалювана знайомими образами; тільки сьомого дня вона знаходила собі вихід у пестошах Леона. А його пристрасть переходила в захват, повний вдячності і благоговіння. Емма втішалася цим коханням, бережно всотувала його в себе, підтримувала його всілякими проявами своєї ніжності, ніби боялась, що його ненадовго вистачить.

Часто вона говорила лагідно і журливо:

— Ах, ти покинеш мене... Ти одружишся... Ти станеш таким, як усі інші.

Він питав:

— Які інші?

— Ну, взагалі чоловіки, — відповідала вона. — І, відштовхуючи його, додавала млосним голосом: — Усі ви безсовісні!

Одного дня, коли вони філософували про земні розчарування, вона прохопилася якось — чи то, щоб випробувати його ревності, чи просто в пориві мимовільної відвертості, — про те, що колись, іще до нього, вона любила одного чоловіка: "Не так, як тебе!" — квапливо додала вона і тут же заприсяглася своєю дитиною, що між ними нічого не було.

Леон повірив, але все-таки став допитуватись, що то був за один.

— Він був капітаном корабля, мій друже.

Сказати так — значило відвернути Леона від усяких розшуків і водночас додати собі ціни в його очах: адже нею захоплювалась людина героїчного, сказати б, складу і звична до успіхів.

І справді, отут Леон відчув усю нікчемність свого суспільного становища; він став заздрити еполетам, орденам, чинам, їй, напевне, подобаються такі речі, — так він судив з її марнотратства.

А Еммі доводилося стримуватись від багатьох химерних забаганок, їй, наприклад, хотілося завести для поїздки до Руана тильбюрі з англійським конем і грумом у пишних ботфортах. На цю думку її наштотхнув Жюстен: він благав узяти його до себе в лакеї. Якщо відсутність елегантного екіпажа не захмарювала в неї радості поїздки на побачення, то, безперечно, вона щоразу збільшувала гіркоту повернення додому.

Коли вони говорили про Париж, Емма часто зітхала:

— Ах, як гарно нам би там жилося!

— А хіба ми тут не щасливі? — ніжно питав коханець, глядячи їй по голівці.

— Правда твоя, — казала вона, — я просто божевільна. Поцілуй мене!

До чоловіка вона ставилась привітніше, ніж будь-коли, робила йому фісташкові креми, а після обіду грала вальси. І він вважав себе найщасливішим у світі, а Емма жила в цілковитому спокої. Але якось увечері він раптом спитав:

— Адже ти береш уроки у мадемуазель Ламперер?

— Так, а що?

— Знаєш, — відповів Шарль, — я бачив її оце в пані Льєжар. Заговорив із нею про тебе, — аж вона тебе не знає.

Наче грім ударив з ясного неба. Але Емма відповіла спокійнісінько:

— Вона, мабуть, просто забула моє прізвище.

— А можливо, — сказав лікар, — у Руані є кілька вчительок музики з прізвищем Ламперер?

— Може, й так. — І зразу ж додала: — Але ж у мене є її розписки! Ось дивись.

Вона підбігла до бюро, поперекидала всі шухляди, переплутала папери і нарешті так розгубилася, що Шарль став просити її не турбуватись про якісь там нещасні розписки.

— Ні, я таки знайду! — наполягала вона. І справді, наступної п'ятниці Шарль, натягуючи чоботи в темній комірці, де висіла його одежа, намацав під своїм носком якийсь папірець. Він видобув його з чобота і прочитав:

"Одержано за три місяці навчання та за куплені ноти шістдесят п'ять франків.

Вчителька музики Фелісі Ламперер".

— Туди к бісу, як же воно потрапило в мій чобіт?

— Мабуть, упало з старої папки з рахунками, що лежить на полиці скраю, — сказала Емма.

І з того часу все її життя перетворилося на суцільний обман. Вона, мов покривалом, огортала ним своє кохання, щоб його ніхто не побачив.

Брехня стала для неї потребою, манією, насолодою; коли вона говорила, що вчора йшла правим боком вулиці, то можна було з певністю сказати, що насправді вона йшла лівим.

Одного ранку, коли вона щойно виїхала з дому, одягнена, як завжди, досить легко, раптом почав іти сніг. Шарль виглянув у вікно і побачив на вулиці абата Бурнізьєна, що їхав у Тювашевому шарабані в Руан. Тоді він збіг по сходах, дав священникові теплу шаль і попросив його передати її дружині в "Червоному хресті". Добравшись до заїзду, абат відразу ж спитав йонвільську лікаршу. Хазяйка відповіла, що та спиняється в неї дуже рідко. Уже ввечері, побачивши Емму в "Ластівці", кюре розповів їй, як він її шукав; зрештою, він, здається, не надавав цьому випадку ніякого значення, бо тут же став розхвалювати проповідника Руанського собору, який тоді гримів красномовством: його збігалися слухати всі дами.

Але якщо кюре не вимагав від неї жодних пояснень, то інші згодом могли виявитись не такими скромними. Тому Емма вирішила обов'язково спинятися щоразу в "Червоному хресті", щоб добрі йонвільці, бачивши її на сходах, не мали ніяких підозр.

Та одного ранку вона все ж таки не вбереглася: вийшовши під руку з Леоном із готелю "Булонь", вона зустріла пана Лере. Емма злякалася, думала, що він усім роздзвонить. Але він був не такий дурний.

Через три дні по тому Лере увійшов до неї в кімнату, зачинив за собою двері і сказав:

— Мені потрібні гроші.

Емма заявила, що в неї нічого немає. Лере почав бідкатися та нагадувати усякі послуги, які він їй робив.

Справді, з двох підписаних Шарлем векселів вона досі сплатила тільки по одному. Що ж до другого, торговець замінив його на її прохання двома новими, виписаними на дуже далекий термін. Потім він видобув з кишені список товарів, що він їй дав у кредит: завіси, килим, оббиття для крісел, кілька відрізів на сукні, різні туалетні дрібнички — всього тисячі на дві франків.

Емма опустила голову; Лере казав далі:

— Якщо у вас нема готівки, то є ж нерухоме майно.

І він нагадав про мізерну халупу в Барневілі, біля Омаля, що не давала майже ніякого прибутку. Колись вона належала до невеличкої ферми, що її продав іще старий Боварі. Лере знав чисто все про цю справу — і скільки там було гектарів, і які сусіди.

— Бувши вами, — порадив він, — я збув би її з рук; з боргами розплатився б, та ще дещо і залишилося б.

Емма відповіла, що не так-то легко знайти покупця. Він пообіцяв їй наплатити людей. Тоді вона спитала, що треба зробити, щоб мати право на продаж.

— Та у вас же є довіреність! — відказав Лере.

Еммі аж світ угору піднявся.

— Лишіть мені рахунок, — сказала вона.

— О! Не варто! — відмагався торговець.

Через тиждень він прийшов знову і похвалився, що після довгих пошуків він знайшов-таки покупця. Якийсь Ланглуа вже давненько накинув оком на той ґрунтек, тільки не каже, яку ціну може запропонувати.

— Про ціну мені байдуже! — вигукнула Емма.

Та Лере запропонував почекати трохи, роздивитися, що то за людина. Найкраще було б з'їздити до покупця, а що Емма не могла цього зробити, то він сам пообіцяв переговорити з Ланглуа. Повернувшись, він доповів, що покупець дає чотири тисячі франків.

Емма аж просіяла на цю звістку.

— Ціна непогана, — зауважив Лере, — нічого бога гнівити.

Половину суми Емма одержала негайно, а коли вона заговорила про рахунок, Лере сказав:

— Слово честі, мені аж жалко позбавляти вас одразу такої солідної суми.

Тоді вона поглянула на асигнації і, уявивши собі, скільки побачень можуть влаштувати їй ці дві тисячі франків, заговорила зніяковіло:

— Як же це? Хіба, може...

— О, — добродушно засміявся комерсант, — з рахунком можна зробити все, що завгодно. Чи ж я не знаю, що бувають усякі сімейні обставини?

І він пильно подивився на неї, поволі пропускаючи поміж пальцями два довгі аркуші паперу. Потім дістав з гамана чотири векселі, на тисячу франків кожен, і розклав їх на столі.

— Підпишіть, — промовив він, — і залишіть гроші собі.

Емма протестувала, ображена.

— Але ж я вам віддаю решту, — нахабно відповідав добродій Лере. — Чи вам іще недогода?

І, взявши перо, написав під рахунком: "Одержано від пані Боварі чотири тисячі франків".

— Та чого вам турбуватись? Адже за півроку ви одержите другу половину за той ґрунтець, а термін останнього векселя припадає після того, як ви матимете ті гроші.

Емма заплуталася трохи в цих розрахунках. У вухах у неї шуміло, ніби золоті монети сипалися з мішків і брязкали кругом неї на паркет. Нарешті Лере пояснив, що в нього в Руані є приятель — банкір Венсар, який дисконтує йому ці чотири векселі. Після цього Лере сам принесе мадам суму, що лишиться після покриття боргів.

Але замість двох тисяч франків він приніс лише тисячу вісімсот: як і належить, приятель Венсар відрахував двісті за комісію й дисконт.

Потім він недбало попросив дати йому розписку:

— Ви розумієте... Комерція — це таке діло... Буває, що... І дату не забудьте, дату.

Так перед Еммою відкрились широкі обрії здійснених фантазій. У неї вистачило розважливості відкласти тисячу екю, якими вона оплатила вчасно перші три векселі, але четвертий потрапив у дім саме в четвер, і вражений Шарль почав терпляче ждати, поки повернеться дружина і все з'ясує.

Вона не розповідала йому про цей вексель тільки для того, щоб не турбувати його різними господарськими дрібницями. Вона сіла до нього на коліна, стала лащитись, воркувати горлицею, довго перераховувала речі, які їй довелося брати в кредит.

— Зрештою, ти повинен згодитись, що це не так уже й багато, зважаючи на кількість речей.

Не знаючи, що робити, Шарль незабаром удався до того ж таки Лере. Той дав слово, що все влаштує, нехай тільки пан доктор підпише йому два векселі, в тому числі один на сімсот франків і терміном на три місяці. Щоб якось вийти із становища, Шарль написав до матері драматичного листа. Замість відповіді старенька приїхала сама; коли Емма спитала, чи вдалося йому від неї чогось добитися, Шарль відповів:

— Так, але вона вимагає, щоб їй показали рахунок.

Другого дня рано-вранці Емма побігла до пана Лере і попросила його написати інший рахунок, який не перевищував би тисячі франків, бо, показавши рахунок на чотири тисячі, їй довелося б сказати, що вона вже заплатила дві третини і тим самим признатись у продажу нерухомого майна, — а цей ґешефт торговець зорудував так спритно, що про нього довідались значно пізніше.

Незважаючи на знижені ціни всіх речей, пані Боварі-мати визнала видатки неприпустимо великими:

— Хіба не можна було обійтися без килима? А навіщо було заново перебивати меблі? У наші часи в кожному домі тримали, власне, всього одне крісло — для старших; так було, наприклад, і в моєї матері, а вона, можу вас запевнити, була пристойною жінкою. Не всім же бути багатіями. Та й те сказати, — бездонної бочки не наповниш!.. Я просто соромилась би отак розкошувати, а я ж стара вже, мені потрібні вигода і спокій! Оце вам панство, оце вам витребеньки!.. Як? Шовк на підшивку по два франки? Адже можна було з таким самим успіхом узяти мусліну по десять, а то й по вісім су...

Емма, напівлежачи на козетці, відповідала якомога спокійніше:

— Ну годі вже, годі! Чули вже, чули!

Але свекруха продовжувала вичитувати їм, віщуючи недбалим хазяям цілковиту руїну. А все син винен. Добре хоч те, що пообіцяв скасувати ту довіреність.

— Як?

— А так. Він присягнув мені, — відповіла стара.

Емма відчинила вікно, покликала Шарля, і бідолаха мусив признатися, що мати й справді силою взяла з нього таку обітницю.

Емма вибігла з кімнати, але зразу ж вернулася і велично простягла великий аркуш паперу.

— Дякую, — сказала свекруха і кинула довіреність у вогонь.

Емма вибухла різким, пронизливим, нестримним реготом: з нею сталася істерика.

— Ах, господи! — крикнув Шарль. — І вічно ви, мамо, влаштовуєте їй сцени!

Мати знизала плечима і заявила, що все це одна комедія.

Але тут Шарль уперше на віку збунтувався і став на захист жінки, так що пані Боварі-старша вирішила їхати геть. Вона вибралась додому другого ж дня, а коли син намагався затримати її на порозі, сказала йому:

— Ні, ні! Ти любиш її більше, ніж мене, — ну, що ж, так воно і мусить бути. Нічого робити. Та ще сам побачиш... Бувай здоров! Тепер уже я не приїду "влаштовувати їй сцени", як ти говориш.

І все-таки Шарль почував себе ніби винним перед Еммою: вона не приховувала, що все ще ображена таким проявом недовіри. Перш ніж вона знову погодилась узяти довіреність, йому довелось довго просити її. Він навіть пішов разом з нею до пана Гійомена оформити новий, такий самий документ.

— Я розумію вас, — сказав нотаріус. — Людина науки не повинна клопотатися дрібницями буденного життя.

Це лукаве зауваження потішило Шарля, — воно надавало його слабості приємної видимості якихось важливих інтересів.

Зате скільки було радості в черговий четвер у готелі, в "їхній" кімнаті! Емма сміялась, плакала, співала, танцювала, замовляла шербетти, пробувала курити сигарети і видалась Леонові ексцентричною, але чарівною, незрівнянною.

Він не знав, що примушувало її так жадібно тягнутися до всіх радощів життя. Вона стала подразливою, вередливою і сластолюбною. Вона гуляла з ним по вулицях і йшла з високо піднятою головою, не боячись, як вона казала, скомпрометувати себе. І все ж часом вона аж здригалася на думку, що може зустрітися з Родольфом: хоч вони й розсталися назавжди, їй здавалося, ніби вона ще не визволилась цілком з-під його влади.

Одного вечора Емма навіть не повернулася в Йонвіль. Шарль був не при собі, а маленька Берта не хотіла лягати спати без мами і ридала до повної знемоги. Жюстен, про всяк випадок, вийшов на дорогу; пан Оме і той не міг усидіти у себе в аптеці.

Нарешті Шарль не витримав. Об одинадцятій годині він запряг свого шарабанчика і, хльоскаючи без жалю коня, добрався о другій годині до заїзду "Червоний хрест". Нікого! Він подумав, — чи не бачив часом Емми клерк? Але де він живе? На щастя, Шарль пригадав адресу його патрона. Він кинувся туди.

Починало світати. Шарль роздивився вивіску над дверима, постукав. Хтось, не відчиняючи дверей, крикнув йому Леонову адресу і на додачу вилаяв добре нахаб, що колошкають людей ні світ ні зоря.

У будинку, де жив клерк, не було ні дзвінка, ні молотка, ні консьєржа. Шарль почав добиватися у віконниці. Надійшов поліцей; Шарль перелякався й утік.

"Я збожеволів, — казав він сам до себе. — Вона, напевне, залишилась обідати у пана Лормо".

Але ж сім'я Лормо виїхала з Руана.

"А може, вона залишилась доглядати пані Дюбрей? Але ж пані Дюбрей ось уже десять місяців як померла... То де ж вона?"

Тоді йому сяйнула одна думка. Він зайшов до кав'ярні, попросив "Адрес-календар" і швидко відшукав у ньому мадемуазель Ламперер. Вона мешкала по вулиці Ренельде-Марокіньє, будинок № 74.

Коли він звернув на цю вулицю, на другому кінці її з'явилась сама Емма. Він навіть не обійняв її, а зразу накинувся з криком:

— Чого ти вчора не приїхала?

— Хвора була.

— Що?... Де?... Як?..

Вона провела рукою по лобі й відповіла:

— У мадемуазель Ламперер.

— Я так і думав! Оце ж я біг до неї!

— О, даремно, — сказала Емма. — Вона щойно пішла з дому. Але надалі, будь ласка, не турбуйся так. Ти ж розумієш, що я не можу почувати себе вільною, коли знаю, що тебе хвилює найменше моє спізнення.

Таким чином вона встановила для себе своєрідне право не обмежувати себе в своїх походеньках і стала користатися з нього досить часто. Коли їй хотілось бачити Леона, вона завжди знаходила привід поїхати до Руана і заходила до нього прямо в контору, бо він же не чекав її того дня.

Спочатку це було для нього щоразу великим щастям, але незабаром він змушений був відкрити їй неприємну істину — патрон дуже незадоволений його частими відлучками.

— Подумаєш! — говорила вона. — Ходім!

І він кидав роботу.

Емма зажадала, щоб він одягався у все чорне і запустив собі еспаньйолку: тоді він буде схожий на Людовіка XIII. Вона захотіла поглянути на його квартиру і заявила, що їй не подобається обстава. Він почервонів; вона цього не помітила й порадила йому купити такі завіси, як у неї. Коли він заперечив, що це надто дорого, вона засміялась:

— Ага! Тобі шкода грошей!

Щоразу Леон мусив розповідати їй, що він робив з часу їхнього останнього побачення. Вона вимагала віршів, віршів з присвятою, любовної поеми на свою честь, але він ніяк не міг добрати рими до першого рядка і кінець кінцем списав для неї сонета з якогось альбома.

Він зробив це не стільки з гонору, скільки з метою догодити їй. Він ніколи не заперечував її поглядів, погоджувався з її смаками — ніби він був її коханкою, а не навпаки. Вона знала такі ніжні слова, такі поцілунки, що виймала йому душу. І звідки в неї взялася ця порочність — така глибока й потайна, майже безтілесна?

VI

Приїжджаючи в Йонвіль, щоб бачитися з Еммою, Леон частенько обідав у аптекаря і одного дня з чемності вирішив запросити його до себе.

— З дорогою душею! — відповів пан Оме. — Мені взагалі треба трохи провітритись, бо я тут скоро зовсім мохом обросту. Підемо в театр, у ресторан, гульнемо як слід!

— Ох! Любий друже!.. — ніжно прошепотіла пані Оме, налякана не знати якими небезпеками, що нібито чигали на її чоловіка.

— Отак! Хіба ти не бачиш, як я тут нидію день при дні у цих аптечних випарах? Сказано, жіноча натура: спочатку ревнують нас до науки, а потім відбирають у нас право на щонайневиннішу розвагу! Але то нічого, можете на мене розраховувати. Цими днями я заскочу якось у Руан, і ми з вами дамо жару!

Раніше аптекар нізащо б не наважився вжити цього вислову, але тепер він вдавався в легковажний паризький тон, вважаючи його за ознаку найкращого смаку; як і його сусідка, пані Боварі, він зацікавлено розпитував клерка про столичне життя-буття і навіть, бажаючи вразити обивателів, хизувався жаргонними словечками: халамидник, барахло, фізія, шик-блиск, і замість "я вже йду" казав — "ушиваюсь".

І ось одного четверга Емма, на превелике здивування, побачила в "Золотому леві", на кухні, пана Оме, одягненого по-дорожньому — в старому плащі, в якому він ніколи досі не показувався. В одній руці в нього була валіза, у другій — грілка з власної аптеки. Щоб не стривожити клієнтів від'їздом, він нікому не казав про свій намір.

Його, безперечно, хвилювала думка, що незабаром він має побачити ті місця, де минули його молоді роки; всю дорогу він торохтів без угаву; не встиг диліжанс зупинитися, як він вискочив із нього прожогом і побіг розшукувати Леона. Хоч як відмагався клерк, пан Оме поволік його до великої кав'ярні "Нормандія", куди велично зайшов у капелюсі: він вважав, що скидати капелюха, заходячи в якесь публічне місце, — нестеменна ознака провінціального виховання.

Емма прождала Леона три чверті години. Нарешті вона побігла до нього на службу і, гублячись у найрізноманітніших здогадах, винуватячи його в байдужості, а себе в слабості, простояла півдня в кімнаті, припавши обличчям до шибки.

О другій годині Леон з аптекарем сиділи ще один проти одного за столиком. Велика зала потроху порожніла. Золочене листя змурованого під пальму каміна розходилося віялом по білій стелі, а за скляною перегородкою дзюрчав під сонцем невеличкий водограй у мармуровому басейні, де серед салату і спаржі лежали, простягнувшись, три сонні омари, а по краях — пірамідки з перепілок.

Оме розкошував. Хоч навколишня пишнота збуджувала його ще дужче, ніж смачна їжа, помарське все-таки сп'янило його, і, коли подано було омлет із ромом, він заходився розвивати свої аморальні теорії щодо жінок. Що його приваблювало понад усе на світі, так це шик. Він без ума любив елегантні туалети і гарно вмебльовані будуари, але щодо тілесних якостей не цурався природи.

Леон безнадійно дивився на годинника. Аптекар пив, їв, патякав:

— Ви, мабуть, почуваете себе в Руані досить-таки самотнім. Зрештою, ваша дама серця живе не так уже й далеко.

Клерк почервонів.

— Ну, нема чого критися! Адже правда, що в Йонвілі...

Леон промимрив щось невиразне.

— Ви ж залицяєтесь у пані Боварі...

— До кого?

— До служниці!

Оме не жартував; але самолюбство у Леона взяло гору над обережністю, і він став заперечувати. Адже він любить лише брюнеток!

— І правильно робите, — схвалив аптекар. — У них більше темпераменту.

І, нахилившись до вуха свого співбесідника, він почав йому перераховувати різні ознаки темпераменту у жінок. Він навіть удався в етнографічні паралелі: німкені істеричні, французьки розпусні, італійки жагучі.

— А негрятянки? — спитав клерк.

— Це як на чий смак, — відповів Оме. — Гарсон! Дві півпорції!

— Ну, ходім, чи що? — нетерпеливився Леон.

— Yes.

Але перед відходом Оме виявив бажання поговорити з хазяїном і сказати йому кілька чемних слів.

Щоб відкараскатись від нього, Леон послався на те, що йому треба сходити кудись у справах.

— То й я з вами! — сказав Оме.

І, не відстаючи від нього ні на крок, заговорив про свою дружину, про дітей, про їхнє майбутнє, про свою аптеку — в якому занепаді була вона колись і до якого квітучого стану довів він її тепер.

Дійшовши до готелю "Булонь", Леон на півслові покинув Оме, швидко піднявся сходами і застав Емму вкрай схвильованою.

Почувши ім'я аптекаря, Емма скипіла. Але Леон почав виправдуватись: він не винен, хіба ж вона не знає, що за чоловік пан

Оме? Невже вона могла припустити, що він волів бути з ним? Емма відверталась; він чіплявся за її сукню, потім упав перед нею навколішки і, обвивши руками її талію, завмер у томливій позі благання і жадання.

Емма стояла нерухомо; її великі палкі очі дивились на нього серйозним і майже страшним поглядом. Потім вони затуманилися слізьми, рожеві повіки опустились, вона перестала віднімати руки, і Леон уже підносив їх до уст, коли раптом увійшов служник і заявив, що його питає якийсь пан.

— Ти повернешся? — спитала Емма.

— Повернусь.

— Коли?

— Зараз...

— Це був просто трюк, — сказав аптекар, побачивши Леона. — Я хотів перервати цей візит: мені здавалось, що він вам неприємний. Ходімо до Бріду, вип'ємо лікерчику.

Леон божився, що йому час у контору. Тоді аптекар почав жартувати із усяких шпаргалів та судової крутанини.

— Та киньте ви к лихій годині отих ваших Кюжасів і Бартолів[72]! Хто вас у шию гонить? Гуляти, так гуляти! Ось ходімо до Бріду, побачите, який у нього собака! Курйозна штучка!

А коли клерк затявся, він заявив:

— Ну, коли так, то і я з вами. Газетку прочитаю тим часом чи кодекс який прогляну...

Леон, очманілий від гніву Емми, базікання Оме, а може, трохи і від доброго сніданку, стояв вагаючись, ніби загіпнотизований аптекарем, який торочив одно:

— Ходімо до Бріду. Це тут близьенько, рукою подати, на вулиці Мальпалю.

І Леон — із слабості, з недоумства, скоряючись якомусь непевному почуттю, що штовхає нас на всякі безглузді вчинки — пішов за аптекарем до Бріду. Вони застали його у дворі — він наглядав за трьома робітниками, що, засапавшись, крутили велике колесо машини для зельтерської води. Оме втрутився до них із своїми порадами, обняв Бріду. Випили лікерчику. Леон разів з двадцять поривався йти, але аптекар увесь час хапав його за руку:

— Одну хвилинку! І я зараз іду. Заглянемо ще в "Руанський маяк", побачимо, як вони там... Я познайомлю вас із Томассеном.

Проте Леон усе-таки здихався його і стрімголов кинувся до готелю. Емми там уже не було.

Вона поїхала страшенно обурена. Тепер вона ненавиділа його. Не прийти на умовлене побачення! Це здавалось їй непростенною образою, і вона шукала все нових і нових підстав, щоб порвати з Леоном: він не здатний на геройські вчинки, слабкий, нікчемний, безвільніший за жінку, а до того ще скупий і легкодушний.

Потроху заспокоївшись, вона зрозуміла, що ці звинувачення несправедливі. Але всяке засудження тих, кого ми любимо, віддаляє нас від них. Не треба торкатися до ідолів: позолота прилипає до рук.

Відтоді вони стали частіше говорити про речі, що не стосувались їхнього кохання; в листах до Леона Емма писала про квіти й вірші, про місяць і зорі, — наївні спроби згасаючої пристрасті підживити саму себе

сторонніми засобами! Від кожного побачення Емма сподівалась якогось неймовірного щастя, а потім признавалась у душі, що нічого надзвичайного вона не відчувала. Але через якийсь час розчарування поступалося місцем новій надії, і Емма поверталася до коханця ще жагучішою, ще жадібнішою. Вона роздягалась нетерпляче, висмикуючи тонкий шнурок свого корсета, — він аж свистів, в'ючися гадючкою круг її стегон. Навшпиньках, уже боса, підбігала вона перевірити ще раз, чи замкнені двері, потім одним рухом рвучко скидала з себе всю одягу і, бліда, без слів, без усмішки, з довгим здриганням, падала йому на груди.

Але на цьому вкритому холодними краплями лобі, на цих нескладно лепечучих устах, у цих блукаючих очах, у цих судорожних обіймах було щось відчайдушне, щось непевне й зловісне; Леонові здавалось, що воно потихеньку прокрадається між ними, роз'єднує їх.

Він не насмільювався задавати їй питання; але, гадалося йому, вона така досвідчена, що зазнала, напевно, в минулому всіх страждань і всіх насолод. Те, що його колись у ній зачаровувало, тепер ніби аж лякало його. Крім того, він почав повставати проти того, що вона чимраз більше підкоряла собі його істоту. Він не міг пробачити Еммі її постійної перемоги над ним. Він силкувався навіть розлюбити її, та, ледве зачувши її кроки, знову ставав безсилим, — ніби п'яниця, що побачив алкогольний напій.

Правда, вона не переставала осипати його різноманітними знаками уваги, починаючи з вишуканих страв і кінчаючи елегантними вбраннями та млосними поглядами. Вона привозила у себе на грудях троянди із Йонвіля і осипала пелюстками його обличчя; дбала про його здоров'я, давала йому поради, як поводити себе; щоб міцніше прив'язати його до себе, сподіваючись на небесну допомогу, вона почепила йому на шию образок Пресвятої Діви. Як добра мати, вона розпитувала його про товаришів. Вона вмовляла:

— Не водися з ними, не ходи нікуди, думай тільки про мене, кохай мене!

Вона хотіла була стежити за його щоденним життям, і їй спало на думку найняти когось, хто б назирав за ним на вулиці. Біля готелю завжди товкся якийсь волоцюга — все приставав до приїжджих; він, звичайно, не відмовився б... Але гордість взяла гору.

— Ну, що ж! Якщо він мене зраджує — велике діло! Нехай і так!

Одного дня, коли вони розсталися з Леоном раніше ніж звичайно і Емма сама поверталася бульваром, їй упали в очі мури монастиря, де вона виховувалась, і вона присіла на лавочку під в'язами. Як спокійно жилося в ті часи! Як заздрила вона тим невловним любовним почуттям, що їх вона намагалась тоді уявити собі з книжок!

Перші місяці подружнього життя, лісові прогулянки верхи, вальс із віконтом, спів Лагарді — все пройшло перед її очима... І раптом перед нею з'явилась постать Леона — така ж далека, як і всі інші.

"Але ж я його кохаю!" — подумала вона.

Ну що ж, нехай! Адже в неї однаково нема і ніколи не буде щастя. Звідки ж береться це відчуття неповноти життя, нетривкості всього, на що вона намагалася спиратись?.. Але якщо є десь на світі сильна й прекрасна істота, благородна натура, повна високих і разом з тим витончених почуттів, з серцем поета і видом ангела, мідно-струнна ліра, що здіймає в небо елегійні епіталами, — чому вона не зустріне випадково такої людини? О ні, це неможливо! Та чи й варто взагалі шукати щось у житті? Все тлін, все омана! За кожною усмішкою криється позіх нудоти, за кожною радістю — прокляття, за насолодою — пересит, і навіть від найпалкіших поцілунків на губах лишається тільки невтоленна жадоба якогось вищого блаженства.

В повітрі пролунав металевий зойк; на монастирській дзвіниці вдарило чотири рази. Четверта година! А їй здавалось, що тут, на цій лавочці, вона сидить уже цілу вічність. Але в одній хвилині може

вміститися безліч пристрастей, як у вузькому завулку — натовп народу.

Емма цілковито поринула в свої переживання і турбувалася про гроші не більше від якоїсь ерцгерцогині.

Але одного дня до неї з'явився якийсь миршавий, червонолиций, лисий чоловічок і сказав, що його прислав пан Венсар із Руана. Він повисмикував шпильки, якими була зашпилена бічна кишеня його довгого зеленого сюртука, застромив їх у рукав і ввічливо подав їй якийсь папір.

То був підписаний Еммою вексель на сімсот франків: Лере не додержав своїх обіцянок і передав його банкіру.

Пані Боварі послала по Лере служницю. Крамар не зміг прийти.

Тоді незнайомець, — він усе стояв, глипаючи на всі боки з-під рудявих кущуватих брів, — з наївним виглядом спитав:

— То що сказати панові Венсару?

— Ну... — відповіла Емма, — перекажіть йому... що в мене зараз... На тім тижні... Хай почекає... Так, так, на тім тижні.

І чоловік пішов, не сказавши ні слова.

Однак другого дня, о дванадцятій годині, Емма одержала протест; побачивши гербового папера, а на ньому в різних місцях великими літерами: "Судовий пристав м. Бюші, метр Аран", вона так перелякалася, що негайно побігла до торговця мануфактурою.

Вона застала його в крамниці; він перев'язував саме якийсь пакунок.

— Моє шануваннячко! — сказав він. — Я до ваших послуг.

Проте Лере не кинув своєї роботи; йому допомагала горбатенька дівчинка років тринадцяти, що була в нього за прикажчика й за куховарку.

Потім, голосно ляскаючи дерев'яними черевиками по сходах, він піднявся з крамниці на другий поверх, — Емма йшла за ним, — і завів її до тісного кабінету, де на великому письмовому столі соснового дерева лежав стос конторських книг, притиснутий залізною поперечкою на висячому замку. Біля стіни виднів над сувоями ситцю величезний сейф — у ньому зберігались, очевидно, не тільки гроші та документи. Справа в тому, що пан Лере позичав гроші під заставу, і в сейфі вже лежав і золотий ланцюжок пані Боварі, і сережки дядька Тельє, який кінець кінцем мусив продати свій трактир і купити в Кенкампуа невеличку бакалійну крамничку; там бідолаха й помирав від катару, жовтіший на лиці від воску свічок, якими він торгував.

Лере сів у велике солом'яне крісло і спитав:

— Ну, що новенького?

— Дивіться.

І вона показала йому папірця.

— То що я можу зробити?

Тоді Емма скипіла й нагадала йому, що він дав обіцянку не опротестовувати її векселів; він не відмовлявся.

— Але ж я мусив; самому гроші потрібні були до зарізу.

— Що ж тепер буде? — спитала Емма.

— О! Це дуже просто: спочатку суд, а потім опис майна... Та й більш нічого.

Емма ледве стрималась, щоб не вдарити його. Спитала лагідно, чи не можна якось урезонити пана Венсара.

— Таке сказали — урезонити Венсара! Зразу видно, що ви його не знаєте... Це лютий тигр...

А все-таки пан Лере мусив втрутитися в справу і якось допомогти.

— Ну, слухайте: по-моєму, я досі був досить добрий до вас.

Він розгорнув одну із своїх конторських книг.

— Ось!

І почав водити пальцем по сторінках.

— Бачите, бачите... Третього серпня — двісті франків... Сімнадцятого червня — півтораєста... Двадцять третього березня — сорок шість... Квітень місяць...

Він спинився, ніби боячись проговоритися.

— Я вже не кажу про боргові зобов'язання пана доктора — одне на сімсот франків і друге на триста! А щодо ваших часткових сплат, відстрочок, процентів — то тут і кінця не виведеш, таке все заплутане. Ні, годі з мене!

Емма плакала, вона називала його навіть "дорогим паном Лере". Але він звертав усе на того "жмикрута Венсара". Та й в нього самого зараз ані сентима за душею: ніхто не платить боргів, кожне дивиться, як би тільки пожитися; такий бідний крамар, як він, не може відкрити кредиту.

Емма замовкла; пан Лере покусував перо; її мовчанка, напевно, стурбувала його, і він озвався знову:

— Хіба, може, цими днями до мене надійде дещиця... Тоді б я зміг...

— Слухайте, — сказала Емма, — як тільки я одержу решту грошей за Барневіль...

— Як?

Дізнавшись, що Ланглуа ще не розрахувався з нею, Лере дуже здивувався. А потім заговорив улесливо:

— То ви кажете, ми можемо дійти згоди?..

— На яких завгодно умовах!

Тоді він заплющив очі, подумав, накидав на папері якісь цифри і, заявивши, що все це йому дуже неприємно, що справа ця паскудна, що він робить це на свою голову, продиктував чотири векселі по двісті п'ятдесят франків: сплачувати їх треба було щомісяця по одному.

— Аби тільки Венсар згодився почекати. А втім, ви знаєте, моє слово тверде, я не люблю нікого водити за ніс.

Потім він показав їй, ніби між іншим, новий крам; на його думку, нічого тут не заслуговувало на її увагу.

— Ви тільки гляньте, — оця матерія на плаття іде по сім су метр, та ще й з гарантією, що не линюча. А люди все-таки беруть! Ви ж розумієте — не буду я їм говорити, що це справді за штука!

Признаючись, що він обдурює інших покупців, Лере хотів остаточно переконати Емму в своїй чесності.

Потім він знову затримав її і показав три метри гіпюру, — він придбав його нещодавно на розпродажі.

— Чудесний матеріал! — говорив Лере. — Тепер його всі беруть на накидки для крісел; це останній крик моди.

І тут же з спритністю фокусника загорнув гіпюр у синій папір і всунув Еммі в руки.

— Та скажіть же хоч...

— Потім, потім, — відмахнувся Лере і попрощався з нею.

Того ж вечора вона примусила Шарля написати до матері, щоб та якнайскоріше вислала їм усе, що залишилось від спадщини. Свекруха відповіла, що в неї нема більше нічого; ліквідацію закінчено, і, крім Барневіля, на їхню долю припадає шістсот ліврів річного доходу, який вона акуратно сплачуватиме.

Тоді пані Боварі понадсилала рахунки кільком пацієнтам і незабаром почала дуже часто вдаватися до цього заходу. В постскрипті вона обов'язково дописувала: "Не говоріть про це чоловікові; ви знаєте, який він самолюбний... Прошу ласкаво пробачити... Готова до послуг..." Деякі пацієнти запротестували. Вона перехопила їхні листи.

Щоб добути грошей, вона стала продавати старі рукавички, ношені капелюшки та всякий залізний брукт, — і торгувалась завзято: в бажанні

заробити якнайбільше відчувалась її селянська кров. Буваючи в місті, вона купувала різний дрібний крам, який, гадала, можна буде збути Лере, як не візьме хтось інший. Набрала страусового пір'я, китайської порцеляни, шкатулок — на гроші, позичені у Фелісіте, у пані Лефрансуа, в заїзді, у п'ятого, в десятого... Одержавши, нарешті, всю суму за Барневіль, вона оплатила два векселі; але потім підоспів термін іншому — на півтори тисячі. Вона знову позичала, без кінця і без краю.

Щоправда, часом вона пробувала зробити точний обрахунок, але в неї виходили такі страшенні цифри, що вона не вірила своїм очам. Тоді вона починала рахувати наново, скоро заплутувалась і махала на все рукою.

Тепер у їхній господі було сумно й тоскно. Кредитори виходили звідти злющі-презлющі. Де попало валялася по кімнатах білизна, а маленька Берта, на превеликий жах пані Оме, ходила в дірявих панчішках. Якщо Шарль дозволяв собі якесь бодай несміливе зауваження, Емма різко відповідала, що вона не винна.

Чого вона стала такою дразливою? Боварі пояснював усе старою нервовою хворобою дружини; він картав себе за те, що бачив часом примхи там, де була недуга, винуватив себе в егоїзмі, поривався бігти до неї з розкритими обіймами.

"Ні, ні, — думав він тут же, — не треба їй надокучати".

І не наважувався підійти до неї.

По обіді Шарль гуляв без неї в садку; він садовив до себе на коліна Берті, розгортав медичний журнал і пробував показувати їй літери. Дівчинка ще нічого ніколи не вчила; вона широко розплющувала сумні оченята й починала плакати. Тоді він забавляв її: приносив у поливальниці воду і пускав по піску струмочки або наломлював гілочок з кущів і стромляв їх у клумби, ніби садив деревця. Ці забавки не робили

особливої шкоди в садку, бо він і так заріс високою травою: Лестібудуа відколи вже не одержував платні! Потім дівчинка мерзла й просилася до мами.

— Поклич няню, — казав їй Шарль. — Ти ж знаєш, дитинко, мама не любить, щоб її турбували.

Надходила осінь, уже падало листя, — так, як і два роки тому, коли Емма лежала хвора. Коли вже цьому кінець буде!.. І він усе ходив по садку, заклавши руки за спину.

Емма сиділа у себе в кімнаті. Туди ніхто не смів заходити. Вона згаювала там цілий день — сонна, невбрана, тільки час від часу прокурювала в спальні росним ладаном, що купила якось у Руані в алжирця. Щоб уночі поруч із нею не лежав чоловік, вона спровадила його всякими правдами й неправдами на горішній поверх і до самого світа читала безглузді романи з картинами оргій і кривавими інтригами. Часто їй ставало моторошно, вона скрикувала; прибігав Шарль.

— Ах! Іди собі! — сердилася вона.

А іноді, коли в ній дужче розгорялось внутрішнє полум'я, роздмухуване нечистим коханням, — задихана, схвильована і спрагнена, вона відчиняла вікно, жадібно ковтала холодне повітря, розпускала по вітру своє буйне волосся і, дивлячись на зорі, мріяла про прекрасного королевича. Вона думала про нього, про Леона. В таку хвилю вона усе б віддала за одну оживляючу зустріч.

Дні побачень були для неї святами. Емма хотіла, щоб ці дні були розкішні! Якщо Леон не міг покрити всіх видатків, вона витрачала, не рахуючи, свої гроші. Він намагався довести їй, що їм жилося б незгірше і в якомусь дешевшому готелі, але вона завжди знаходила безліч заперечень.

Одного разу Емма вийняла з ридикюля півдюжини позолочених ложечок (то був весільний подарунок дядька Руо) і попросила Леона понести їх негайно в ломбард; він послухався її, хоча це доручення було йому не до смаку. Він боявся скомпрометувати себе.

Поміркувавши гаразд на дозвіллі, він вирішив, що його коханка починає поводитись якось дивно і що не так уже погано було б спекатися її.

До того ж його мати вже встигла одержати досить довгого анонімного листа, в якому її попереджували, що син її губить себе з заміжною жінкою; старенька ніби увіч побачила перед собою те вічне страховище всіх родин — якусь незрозумілу фатальну істоту, сирену, фантастичну почвару, що виводиться в глибинах кохання, — і вона відразу ж написала до синового патрона, метра Дюбокажа. Той чудово провів усю справу. Він тримав у себе Леона цілих три чверті години, бажаючи скинути полуду з його очей, показати на прірву, що розверзається перед ним. Адже така інтрига може зіпсувати молодій людині всю кар'єру! Він благав його порвати цей зв'язок якщо не заради власних інтересів, то заради нього, Дюбокажа.

Кінець кінцем Леон дав слово, що не зустрічатиметься більше з Еммою; і він дорікав собі, що не дотримує обіцянки, наперед думав про те, скільки розмов, скільки неприємностей матиме він через цю жінку, не кажучи вже про те, що товариші по роботі, зібравшись вранці погрітися біля грубки, і зараз уже підіймали його на глузи. Як-не-як, скоро він мав стати старшим клерком: час уже й до розуму прийти. Він відмовився вже від флейти, від екзальтованих почуттів, від непотрібних фантазій; який буржуа в молодецькому запалі не вважав себе здатним на високі почуття, на голосні подвиги? Найнікчемніший розпусник мріяв колись про султаншу; кожен нотаріус носить у собі останки поета.

Тепер Леон нудився, коли Емма раптом починала ридати в нього на грудях; подібно до людей, що можуть сприймати музику лише в певній

кількості, його серце байдуже дрімало під шум пристрасті, тонкощі якої воно перестало вже відчувати.

Коханці надто добре вивчили одне одного, щоб зазнавати того бентежного зняковіння, що в сто крат збільшує насолоду зустрічей. Емма настільки ж переситилась Леоном, наскільки він втомився нею. В подружній зраді Емма знов бачила всю буденність законного шлюбу.

Але як же все-таки покласти цьому край? Хоч як гостро відчувала Емма всю принизливість такого жалюгідного щастя, вона — чи то зі звички, чи то з розбещеності — міцно чіплялась за нього; з кожним днем вона накидалася на нього все несамопитіше; пориваючись до якогось вищого блаженства, вона розгублювала останні рештки втіхи. Вона обвинувачувала Леона в тому, що її сподіванки не справдились, ніби він навмисне одурив її; вона навіть бажала якоїсь катастрофи, що привела б їх до розлуки, бо сама не мала мужності наважитись на розрив.

А проте вона не переставала писати йому любовні листи, — вона була переконана, що жінка завжди повинна листуватися з своїм коханцем.

Але в листах вона зверталась ніби до іншої людини — до привида, зітканого з найпалкіших спогадів, найяскравіших образів, найсміліших поривань; помалу він ставав таким реальним, таким відчутним, що вона тремтіла з зачудування, — і проте не могла виразно уявити його собі: подібно до божества, він губився в безлічі своїх атрибутів. Він жив у казковій країні, де з балконів звисають-гойдаються шовкові драбини, де п'янку духмяніють квіти в чарівливому місячному світлі. Вона відчувала його близькість: ось-ось він прийде і вийме з неї душу поцілунком. І врешті вона падала в знемозі — розбита, знесилена; ці пориви любовних мрій виснажували її дужче, ніж нестримні пестоші.

Тепер вона завжди і скрізь почувала себе розбитою, виснаженою. Одержуючи повістки в суд, гербові папери, вона ледве дивилася на них. Вона воліла б не жити або спати безпробудним сном.

У четвер, на масницю, вона не повернулася в Йонвіль, а пішла увечері на маскарад. На ній були оксамитові панталони й червоні панчохи, напудрена перука з кіскою, циліндр набакир. Всю ніч вона танцювала під шалений рев тромбонів; круг неї зібрався цілий натовп; уранці вона опинилась під театральною колонадою, разом з п'ятьма чи шістьма масками, — то були приятелі Леона в перевдязі матросів та вантажників. Усі говорили, що час іти вечеряти.

Сусідні кав'ярні були переповнені. Вони відшукали в порту якийсь поганенький ресторанчик. Хазяїн приділив їм маленьку кімнатку на четвертому поверсі.

Мужчини шушукалися в кутку — мабуть, підраховували свої ресурси. Був один клерк, два студенти медицини і прикажчик: якраз підходяща компанія для Емми! Щодо жінок, то, вже почувши їхні голоси, Емма швидко догадалась, що то були особи цілком певного ґатунку, її охопив переляк, — вона відсунулась із своїм стільцем далі і опустила очі.

Всі інші взялися до їжі. Вона нічого не їла: чоло в неї палало, у повіках сіпало, по тілу пробігав неприємний холодок. Після балу їй і досі здавалось, що в голові гуде, а підлога ритмічно стрясається під ногами танцюристів. Потім їй стало недобре від запаху пуншу та сигарного диму; вона зомліла, її віднесли до вікна.

Почало світати, і на блідому крайнебі, понад пагорбом Святої Катерини, ширилась велика червоняста пляма. На сіро-сизій річці набігали од вітру жмури; на мостах не було ані душі; гасли ліхтарі.

Тим часом Емма отямилась і згадала про БERTУ, яка спала там, у Йонвілі, в няньчиній кімнаті. Але тут під вікнами проїхав віз, вантажений довгими залізними штабами, і в стіни вдарив оглушливий гуркіт металу.

Емма схопилася й побігла, скинула свій маскарадний костюм, сказала Леонові, що їй час додому, і нарешті залишилась одна в готелі

"Булонь". Усе було їй осоружне, навіть вона сама. О, якби можна було пташкою полинути кудись далеко, в незаймано-чисті простори, щоб віднайти оновлену юність!

Вона вийшла на вулицю, пройшла бульваром, минула Коптську площу й передмістя і потрапила на мало забудовану вулицю, всю в садках. Емма йшла швидко; свіже повітря заспокоювало її, і мало-помалу юрба, маски, кадрили, люстри, вечере, ті жінки — все щезло, здиміло туманом. Повернувшись до "Червоного хреста", вона зразу ж піднялась у маленьку кімнатку на третьому поверсі, оздоблену малюнками до "Нельської вежі", і кинулась на ліжко. О четвертій годині дня її розбудив Івер.

Дома Фелісите показала їй сірого папера, що був схований за годинником. Вона прочитала:

"На підставі виконавчої постанови суду..."

Якого суду? Справді, напередодні їй приносили якийсь інший папір, але вона його не читала; її зовсім приголомшили слова:

"Згідно з указом короля, іменем закону й правосуддя наказується пані Боварі..."

Перескочила кілька рядків і побачила:

"Не пізніше, як через двадцять чотири години... (Що таке?..) виплатити всю суму в вісім тисяч франків".

А нижче дописано:

"До чого вона й буде примушена всіма законними способами, зокрема накладенням арешту на рухоме й нерухоме майно".

Що робити?.. Через двадцять чотири години, тобто завтра! Очевидно, це знов її залякує Лере; вона-бо відразу розгадала всі його махінації, приховані за люб'язними словами. Сама надмірність суми трохи заспокоїла її.

Але насправді — купуючи різні речі в кредит, позичаючи гроші, підписуючи й переписуючи векселі, — причому з кожною відстрочкою сума боргу все зростала, — Емма встигла наскладати панові Лере кругленький капіталець, і тепер він нетерпляче дожидає моменту, коли дістане його і зможе взятися до дальших махінацій.

Емма з'явилась до нього і спитала невимушено:

— Ви знаєте, що мені прислали? Це, звичайно, жарти?

— Ні.

— Як то?

Він неквапом повернувся до неї, схрестив руки на грудях і промовив:

— Чи не думаєте ви, шановна, що я до віку вічного буду служити вам постачальником і банкіром заради ваших прекрасних очей? Як по-вашому: повинен я колись вернути свої гроші чи ні?

Емма протестувала проти вказаної суми.

— Ну що ж! Вона визнана судом! Судова постанова! Вам ця цифра доведена офіційно. Та, зрештою, я тут ні до чого, це все Венсар.

— А хіба б ви не могли...

— Е, ні, і не кажіть.

— Так... Але все-таки... Може, щось...

І вона почала незграбно викручуватись. Вона ж нічого не знала... Це так несподівано...

— А хто ж вам винен? — іронічно вклонившись, запитав Лере. — Я тут розриваюся, б'юся, як проклятий, а ви тим часом гулі справляєте...

— Прошу без моралі...

— Нічого, це не завадить, — відповів крамар.

Емма принижувалась, благала; вона навіть торкнула його за коліно своїми гарними довгими білими пальцями.

— Тільки дайте мені спокій! Можна подумати, що ви хочете спокусити мене.

— Негіднику! — крикнула вона.

— Ого, ви й так умієте? — засміявся Лере.

— Усі дізнаються, що ви за людина. Я скажу чоловікові...

— Ну що ж! Ви йому скажете, а я йому дещо покажу...

І Лере видобув із сейфа розписку на тисячу вісімсот франків, одержану від Емми, коли Венсар дисконтував її векселі.

— Ви, може, думаєте, — додав він, — що бідолаха не зрозуміє цієї маленької крадіжки?

Емма аж знітилась, ніби її ударив хто обухом по голові. А Лере ходив од вікна до столу й назад та все примовляв:

— От візьму й покажу... Візьму й покажу...

Потім раптом підійшов до неї ближче і лагідно сказав:

— Я знаю, що це дуже неприємна штука, але зрештою від цього ще ніхто не вмирав, і раз ви не маєте іншої можливості повернути мені борг...

— Та де ж я візьму гроші? — ламала руки Емма.

— Еге, та у вас же є друзі!

І глянув на неї так пильно і так страшно, що Емму пройняв холодний дроз.

— Обіцяю вам! — сказала вона. — Я підпишу...

— Напідписувались уже, далі нікуди!

— Я продам...

— Фіть, — злегка присвиснув він, — у вас уже нема нічого.

І крикнув у слухове віконце, що виходило в крамницю:

— Аннето! Не забудь про три відрізи номер чотирнадцять!

Увійшла служниця; Емма зрозуміла і спитала, скільки треба грошей, щоб припинити справу.

— Надто пізно!

— А якщо я вам принесу кілька тисяч франків, чверть суми чи третину, майже все?

— Ні, ні! Все даремно!

Він тихенько підштовхнув її до сходів.

— Я благаю вас, пане Лере, ще кілька днів!

Вона ридала.

— Отакої! Тепер у сльози...

— Ви доводите мене до розпачу!

— Подумаєш, велике діло! — сказав Лере і зачинив за нею двері.

VII

Другого дня, коли судовий пристав метр Аран прийшов з двома понятими описувати майно, Емма виявила стоїчну твердість духу.

Вони почали з кабінету Шарля; щоправда, френологічної голови не описали, оскільки вона відноситься до знарядь професійної діяльності; зате взяли на облік у кухні всі тарілки, каструлі, стільці, свічники, а в спальні — усякий дріб'язок, що був на етажерці. Переглянули Емміні сукні, білизну, туалетну кімнату; все її існування, аж до найінтимніших потайних куточків, було вивернене цими незваними гостями і лежало перед ними, як анатомований труп.

Метр Аран, в застібнутому на всі ґудзики тонкому чорному сюртуку, у білій краватці і панталонах із туго натягненими штрипками, час від часу повторював:

— З вашого дозволу, пані. З вашого дозволу...

Часто він захоплено скрикував:

— Чудово!.. Знаменито!..

І знову заходжувався писати, стромляючи перо в роговий каламар, який він тримав у лівій руці.

Скінчивши з кімнатами, вони подались на горище.

Там у Емми стояло бюро, де вона ховала листи від Родольфа. Довелось його відімкнути.

— А! Листування, — ледь помітно усміхнувся метр Аран. — Але дозвольте, будь ласка:, я мушу пересвідчитись, що там немає нічого іншого.

І він став злегка нахилити конверти, ніби хотів витрусити з них гроші. Емма вкрай обурилася, дивлячись, як ця дебела рука з червоними слимакуватими пальцями перебирає сторінки, над якими колись трепетало її серце.

Нарешті вони пішли. Повернулася Фелісіте: Емма посилала її на вулицю, щоб якимось затримати чоловіка; сторожа, приставленого до майна, вони сховали на горищі, взявши з нього слово, що він сидітиме там тихо.

Увечері Еммі здалося, що Шарль чимось дуже стурбований. Вона стежила за ним неспокійними очима і в кожній зморшці його обличчя вбачала німе обвинувачення. Та ось погляд її звертався до заставленого китайським екраном каміна, до широких порт'єр, до вигідних крісел, до всіх цих предметів, що скрашували їй гіркоту життя, — тоді на неї находило каяття чи, скоріше, жаль і досада, що не гасили пристрасті, а

тільки розпалювали її. Шарль неквапливо помішував вугілля, поставивши ноги на камінні ґрати.

На горищі щось зашаруділо, — напевне, сторожеві не сиділося у незручній схованці.

— Чи там хто ходить? — запитав Шарль.

— Та ні, — відповіла Емма, — то, мабуть, вітер стукнув рамою, вікно там не зачинене.

Другого дня (була саме неділя) вона поїхала в Руан і оббігала там усіх банкірів, про яких тільки чула, але майже нікого не застала: хто був на дачі, хто ще кудись поїхав. Але вона вперто продовжувала пошуки і, кого тільки змогла захопити, у всіх просила грошей, запевняючи, що вони їй конче потрібні, що вона скоро віддасть. Дехто сміявся їй просто в лице; всі відмовили.

О другій годині вона побігла до Леона і постукала в двері. Ніхто не відчиняв. Нарешті вийшов сам клерк.

— Чого це ти?

— Я, може, заважаю?

— Ні, але...

І він признався, що хазяїнові не подобається, коли до квартирантів ходять "жінки".

— Маю тобі щось казати, — промовила Емма.

Він узявся за ключ. Вона спинила його:

— О ні, не тут — у нас.

І вони пішли в готель "Булонь".

Увійшовши в кімнату, Емма випила велику склянку води. Вона була дуже бліда.

— Леоне, — сказала вона, — ти мусиш зробити мені послугу.

Міцно й поривчасто стискаючи йому руки, проговорила:

— Мені потрібно вісім тисяч франків.

— Ти збожеволіла!

— Ні ще!

І вона розповіла йому про опис майна, про своє розпачливе становище: Шарль нічого не знає, свекруха її ненавидить, батько не може нічим зарадити; але він, Леон, повинен ужити всіх заходів, щоб дістати негайно потрібну суму...

— Та як же я...

— Отакий ти боягуз! — вихопилось у неї.

Тоді він сказав якось по-дурному:

— Ти перебільшуєш небезпеку. Можливо, з твого старого досить буде поки що якоїсь тисячі екю.

Тим більше підстав спробувати десь роздобути грошей; невже ж не можна знайти три тисячі франків? Коли на те пішло, він може навіть позичити в когось від її імені.

– Іди ж, шукай! Так треба!.. Біжи! Постарайся!.. Я так тебе любитиму!

Він пішов, але за годину вернувся і похмуро сказав:

— Я був у трьох місцях... Нічого не виходить.

Нерухомо, мовчки сиділи вони одне проти одного обабіч каміна. Емма знижувала плечима. Потім тупнула ногою й процідила крізь зуби:

— Бувши тобою, я знала б, де знайти!

— Де?

— В конторі!

І вона подивилась на нього.

Пекельна сміливість блищала в її палючих очах; повіки мружилися хтиво й визивно. Леон відчув, що воля в ньому слабне під німою настійливістю цієї жінки, що штовхає його на злочин. Йому раптом стало страшно, і, щоб перервати розмову на цю тему, він ляснув себе по лобі й скрикнув:

— Ага! Сьогодні вночі повертається Морель! Сподіваюся, він мені не відмовить. (Морель, син багатого комерсанта, був його товариш.) Завтра я принесу тобі гроші.

Але Емма не зраділа цій новій надії так, як він цього чекав. Невже вона підозрівала обман? Він почервонів і заговорив знову:

— Але якщо до третьої не прийду, кохана, ти мене більше не жди. Ну, пробач, мені час іти. Бувай здорова!

Він потиснув їй руку, але пальці її лишились нерухомі. У неї вже не було сили ні на яке почуття.

Пробила четверта година, і, скоряючись виробленій звичці, вона, ніби автомат, підвелася з місця, щоб їхати назад до Йонвіля.

Погода була чудова. Стояв один із тих ясних і свіжих березневих днів, коли сонце виблискує в сліпучо-білому небі. Вбрані по-святковому руанці гуляли по вулицях — веселі, задоволені. Емма дійшла до соборної площі. Люди виходили з вечерні; юрба пливла із трьох порталів, як річка з-під трьох прогонів моста, а посередині нездвижною скелею стояв воротар.

Тоді їй згадався той день, коли, схвильована тривогами й надіями, вона входила у глиб цього величного храму, а любов її була ще глибша, ще величніша. Збентежена, розгублена, майже непритомна, ішла вона все далі, і під вуаллю в неї бігли сльози.

— Побережись! — почувся раптом голос із розчинених воріт.

Вона спинилась і пропустила тильбюрі: вороний кінь так і басував у його голоблях; правив якийсь джентльмен у соболиній шубі. Хто б то такий? Щось наче їй по знаку... Екіпаж рвонув уперед і зник з очей.

А, та це ж віконт! Емма обернулась: на вулиці не було нікого. А вона була така пригнічена, така нещасна, що притулилася до стіни, щоб не впасти.

Потім вона подумала, що, можливо, помилилась. А втім, може, й не помилилась. Усе і в ній самій, і в зовнішньому світі було тепер якесь оманливе, непевне. Їй здавалось, що вона гине, котиться нестримно в якусь страшну безодню... Вона майже зраділа, коли, дійшовши до

"Червоного хреста", зустріла добряка Оме. Фармацевт наглядав, як носії вантажили в "Ластівку" великий ящик аптекарських товарів. У руці в нього був вузлик з півдесятком басурманчиків для дружини.

Пані Оме дуже любила ці важкенькі булочки, спечені в формі тюрбана, їх їдять у піст, намазуючи солоним маслом: це один з останніх пережитків середньовічної кухні, що сягає чи не до епохи хрестових походів. У давнину такими булками ласували кремезні нормандці: при жовтавому світлі смолоскипів їм здавалось, що перед ними на столі поміж дзбанами вина з корицею та велетенськими кільцями ковбас лежать голови сарацинів. Хоч у аптекарші зуби були препогані, вона уминала ці басурманчики з героїзмом предків, і тому пан Оме щоразу, коли бував у місті, обов'язково купував їй цих ласощів у найкращого пекаря на вулиці Массакр.

— Дуже радий вас бачити, — озвався аптекар, допомагаючи їй залізти в "Ластівку".

Потім він підвісив вузлик до ременів багажної сітки, зняв капелюха і, схрестивши руки, завмер у задумливій наполеонівській позі.

Але коли диліжанс спустився з гори і до нього, як завжди, підбіг жебрак, Оме вигукнув:

— Не розумію, як усе-таки уряд терпить це, по суті злочинне, ремесло! Цих волоцюг слід би було ізольовувати й посилати кудись на примусову роботу. Слово честі, прогрес посувається черепашачою ходою. Скільки в нас іще дикості й варварства!

А сліпий простягав капелюха, і він теліпався біля краю дверцят, ніби клапоть подертої оббивки.

— Ось вам типовий зразок золотухи, — проголосив аптекар.

Він добре знав бідолашного старого, але вдавав, що бачить його вперше, і став бурмотіти вчені слова: рогівка, помутніння, склера, фацієс, а потім спитав доброзичливим тоном:

– І давно вже, чоловіче добрий, у тебе ця жахлива недуга? Ех, не напивався б ти щодня в шинку та дотримувався б певного режиму!

Він радив йому пити добрі вина, добре пиво, їсти добре м'ясо. А сліпий співав собі далі; він взагалі мав вигляд напівідіота. Нарешті пан Оме розстебнув гаманця.

— На тобі су, дай мені два ліари здачі. Та не забувай моїх порад, ось побачиш — поможеться.

Івер наважився висловити сумнів щодо дієвості тих порад. Але аптекар заявив, що зміг би вилікувати його протизапальною маззю власного винаходу, і тут же назвав свою адресу:

— Пан Оме, біля ринку, кого завгодно спитайте.

— А тепер, — сказав кучер, — за всю цю мороку покажи нам кумедію.

Сліпий присів навпочіпки, задер голову, висолопив язика, підкотив під лоба каправі очі і, тручи собі живіт обома руками, загарчав, як голодний пес. Еммі стало нестерпно гидко, і вона кинула йому через плече п'ятифранковика. То було все її багатство, і їй заманулось викинути його таким чином.

Диліжанс уже рушив їхати далі, коли Оме раптом вихилився з вікна і закричав:

— Гляди ж, ні молочного, ні мучного! Носити тільки вовняну білизну і обкурювати вражені ділянки шкіри ялівцевим димом!

Знайомий краєвид, що розстилався перед очима, потроху відволікав Емму від її горя. Нестерпна втома змогла всю її істоту, і додому вона повернулася охляла, очманіла, мов сонна.

"Що буде, те й буде!" — думала вона.

А втім, хто знає? Адже щохвилини може статись якась надзвичайна подія. Можливо, Лере раптом помре...

О дев'ятій годині ранку вона прокинулася від галасу на площі: біля ринку юрмився народ, — усі тислися прочитати велике оголошення, наліплене на стовпі. Жюстен став на тумбу й хотів його зірвати, але якраз у цю мить хлопця схопив за барки сторож.

Пан Оме вийшов із аптеки; посеред натовпу просторікувала тітка Лефрансуа.

— Пані, пані! — крикнула Фелісіте, вбігши в кімнату. — Що це воно робиться?

І бідна дівчина схвильовано подала їй жовтого папера, якого вона зняла допіру з дверей. Емма з першого погляду побачила, що то було оголошення про розпродаж їхнього майна.

Вони мовчки дивились одна на одну. Між панею і служницею не було ніяких таємниць. Нарешті Фелісіте зітхнула.

— А я б на вашому місці знаєте що зробила? Пішла б до пана Гійомена.

— Хіба?

Це питання означало: "Адже ти все знаєш через слугу; хіба його хазяїн говорив щось про мене?"

— Так, зайдіть. Добре зробите...

Емма причепурилася, одягла чорну сукню й капелюшок, оздоблений стеклярусом; щоб її не помітили (на площі було й досі чимало народу), вона пішла задвірками по берегу.

Задихавшись, дійшла вона до хвіртки нотаріуса; небо було похмуре, трусило потроху сніжком.

На дзвінок вийшов Теодор у червоному жилеті; він майже фамільярно, ніби своїй знайомій, одчинив двері пані Боварі і провів її до їдальні.

Під кактусом, що заповнював нішу, гуготіла чимала кахляна грубка; на стінах, оббитих шпалерами під дуб, висіли в рамках чорного дерева "Есмеральда" Штейбена та "Жінка Потіфара" Шопена[73]. Накритий стіл, дві срібні грілки, кришталеві ручки на дверях, паркет і меблі — все блищало бездоганною англійською чистотою; у шибках були повставлювані в куточки косинчики мальованого скла.

"Якби мені таку їдальню", — майнуло Еммі в голові.

Увійшов нотаріус; лівою рукою він підтримував свого халата з квітчастими розводами, а правою то злегка піднімав над головою, то знову насував брунатну оксамитову шапочку, претензійно збиту на правий бік, де кінчались три біляві пасма; зачесані з потилиці, вони прикривали його лисий череп.

Показавши відвідувачці на крісло, Гійомен попросив пробачення за неввічливість і заходився снідати.

— Я до вас із проханням, пане, — промовила Емма.

— Яким? Слухаю вас, ласкава пані.

Вона почала розповідати йому про своє становище.

Метр Гійомен знав його і без того — він був потай зв'язаний із торговцем мануфактурою, завжди дістаючи від нього гроші для позичок під закладні.

Отож він знав (і то краще від самої Емми) всю довгу історію цих векселів, спочатку на маленькі суми, з різними іменами на бланку, розбитих на довгі терміни, безліч разів переписуваних, аж поки Лере не зібрав усі протести й не доручив своєму приятелю Венсару порушити від свого імені судову справу: він не хотів, щоб у містечку вважали його за кровожерного тигра.

Вона пересипала своє оповідання обвинуваченнями проти Лере, обвинуваченнями, на які нотаріус лише зрідка відповідав якимись невиразними словами. Він їв собі котлетку, присьорбував чай, потопав підборіддям у своїй голубій краватці, зашпиленій двома діамантовими шпильками, скріпленими тоненьким золотим ланцюжком, і все усміхався якоюсь чудною усмішкою — солодковою і двозначною. Аж ось він помітив, що Емма промочила ноги.

— Присуньтеся до грубки... Поставте ноги вище... До кахлів...

Вона боялась забруднити кахлі. Господар галантно відповів:

— Прекрасне нічого не може зіпсувати.

Тоді вона спробувала розчулити його і, сама розхвилювавшись, стала розповідати про свої домашні нестатки, про свої турботи і потреби. Метр Гійомен розумів її; авжеж, така елегантна дама! І, не перестаючи їсти, він

зовсім повернувся до неї так, що коліном черкався її черевика, підошва якого парувала біля гарячої грубки.

Але коли вона попросила в нього тисячу екю, він стиснув губи. Він дуже шкодує, заявив він, що свого часу вона не доручила йому вести свої майнові справи: є дуже багато зручних — навіть для дами — способів пускати гроші в обіг. Можна було майже зовсім без ризику зважитись на пречудову спекуляцію з грюменільськими торфовищами або гаврськими ґрунтами... Нотаріус терзав Емму фантастичними сумами, які б вона напевно могла була заробити.

— Як це так сталось, — провадив він далі, — що ви не звернулись до мене?

— Сама не знаю, — відповіла Емма.

— Ні, справді, чому? Може, ви мене боялись? Але тут скоріше мені, а не вам, треба скаржитись на долю... Ми ж майже незнайомі. А проте я відданий вам безмежно; сподіваюсь, ви вірите мені?

Він схопив її руку і припав до неї жадібним поцілунком, потім поклав до себе на коліно і тихенько перебирав її пальці, нашіптуючи усякі ніжності.

Його нудотний голос дзюрчав, немов струмочок; крізь відблиски окулярів очі метали іскри, а пальці його залазили обережно до Емми під рукав, мацали її руку. Вона чула на своїй щоці його переривчасте дихання. Ця людина була їй страшенно неприємна.

Вона різко встала і промовила:

— Я чекаю, пане.

— Чого? — спитав, пополотнівши, нотаріус.

— Грошей.

— Але ж...

І, піддаючись поривові непереможного бажання, раптом сказав:

— Гаразд!

Забувши, що він у халаті, він повз до неї навколішки.

— Благаю вас, не йдіть! Я вас люблю!

І обняв її за стан.

Гаряча хвиля крові хлюпнула в лице пані Боварі. В страшному гніві вона подалась назад і скрикнула:

— Ви безсоромно користуєтесь моїм жахливим становищем, пане!
Хай я нещасна, але не продажна!

І вона пішла.

Нотаріус сидів, як очманілий, втупивши очі в свої вишивані домашні пантофлі. То був любовний подарунок. Споглядаючи їх, він нарешті утішився. До того ж він зміркував, що така інтрига могла б завести його задалеко.

"Мерзотник! Хам!.. Яка підлота!" — думала Емма, ідучи квапливим нервовим кроком попід придорожніми осиками. Досада невдачі ще більше підсилювала гнів її ображеної цнотливості: їй здавалось, що провидіння навмисне переслідує її, і, підносячись у власній гордості, вона ніколи ще так не шанувала себе, ніколи не зневажала так інших, її охопило якесь шаленство, їй хотілось бити всіх мужчин, плювати їм в

обличчя, шарпати їх на шматки; бліда, тремтяча, люта, вона, не спиняючись, швидко простувала вперед, вдивляючись крізь сльози у пустельний обрій і ніби насолоджуючись цією ненавистю, що душила її.

Коли вона побачила свій дім, її опанувало цілковите знесилля. Ноги не слухались її, — а йти було треба. Куди тут утечеш?

Фелісіте виглядала її на порозі.

— Ну як?

— Ніяк, — сказала Емма.

І цілу чверть години вони удвох перебирали всіх йонвільців, які могли б стати у пригоді. Але щоразу, коли Фелісіте називала чиєсь ім'я, Емма заперечувала:

— Навряд... Не захочуть вони!

— Та скоро ж пан прийде!

— Знаю... Іди собі.

Вона зробила все, що могла. Годі було придумати щось інше. Коли прийде Шарль, вона скаже йому навпростець:

— Іди звідси. Не ходи по килиму, він уже не наш. Від усього твого дому не лишилось тобі ані стільця, ані шпильки, ані цурочки! І це я занапастила тебе, нещасний!

Тоді він розридається, поплаче-поплаче, а потім примириться з долею і простить усе.

— Так, — шепотіла вона, скрегочучи зубами, — він простить мені, а я б йому ні за які мільйони не простила, що він зустрівся зі мною... Нізачо в світі!

Думка про душевну перевагу Боварі доводила її до розпачу. Але чи вона йому признається, чи ні, байдуже: не сьогодні-завтра він сам довідається про катастрофу; отже, доводиться ждати цієї жахливої сцени і мужньо знести весь тягар його великодушності. У неї майнула думка ще раз сходити до Лере. Е, ні, дарма! Написати до батька? Занадто пізно! Можливо, вона вже каялась, що відмовила нотаріусові, коли раптом почула кінський тупіт. То приїхав Шарль; він відчинив хвіртку, сам білий як стіна... Емма прожогом кинулась на сходи, вибігла на площу. Дружина мера, яка розмовляла біля церкви з Лестібудуа, побачила, як Емма ввійшла в помешкання акцизника.

Пані Тюваш відразу побігла й розповіла все пані Карон. Обидві кумасі вилізли на горище і сховалися за розвішаною білизною; звідти їм було видно все, що відбувається у Біне.

Він був сам-один у себе на мансарді і виточував із дерева якусь мудровану фігурку на кшталт тих химерних композицій із слонової кості, що складаються з півмісяців і кульок, вправлених одна в одну — все це нагадує формою обеліск і ні до чого не придатне. Він якраз брався до останньої деталі, все було майже готове! У темряві майстерні від його верстата шугав жовтавий пил, ніби сніп іскор з-під копит скакуна; крутились, хурчали колеса. Біне нахилив голову над роботою, ніздрі його роздувались, на обличчі грала посмішка; здається, він утішався зараз тією повнотою щастя, що дається тільки нескладними заняттями, які бавлять розум легкими труднощами, заспокоюють його досягненими результатами і не залишають місця для якоїсь вищої мрії.

— Ага, ось вона, — шепнула пані Тюваш.

Але верстат так хурчав, що годі було щось розчути. Нарешті сусідкам почулось слово "франки", і пані Тюваш зашепотіла:

— Вона просить, щоб він допоміг дістати відстрочку на сплату податків...

— Про людське око...

Потім вони побачили, як Емма ходить туди й сюди по майстерні, розглядаючи порозвішувані по стінах кільця для серветок, свічники, кулі для поручнів, а Біне задоволено погладжує бороду.

— Може, вона хоче у нього щось замовити? — спитала пані Тюваш.

— Та він же нічого на продаж не робить, — заперечила сусідка.

Акцизник слухав Емму, але, мабуть, нічого ніяк не розумів — так він витріщав очі. А та все говорила ніжним, благальним тоном. Вона підступила до нього ближче; груди в неї хвилювались; тепер обоє мовчали.

— То що ж це, вона сама йому набивається? — сказала пані Тюваш.

Біне почервонів аж до вух. Емма взяла його за руку.

— О! Це вже далі нікуди!

Тут вона явно запропонувала йому щось жахливе, бо акцизник, — а він же був хоробрий чоловік, бився при Баутцені й Лютцені[74], захищав Париж у чотирнадцятому році і був навіть представлений до хреста, — раптом відсахнувся, мов перед ним була гадюка, і закричав:

— Пані! Що ви собі думаєте?

— Батогами б їх, таких жінок, — обурювалась пані Тюваш.

— А де ж вона ділась? — спитала пані Карон, бо в цю мить Емма зникла.

Потім, побачивши, що вона побігла головною вулицею і звернула праворуч, ніби на цвинтар, цікаві сусідки зовсім уже не знали, що їм і думати.

— Тітко Ролле, — сказала Емма, прийшовши до мамки. — Розшнуруйте!.. Душно мені.

Вона впала на ліжко й заридала. Тітка Ролле вкрила її спідницею і постояла якийсь час коло неї. Але не добившись від пані ні слова, мамка відійшла і сіла знов прясти льон.

— Ох, перестаньте, — простогнала Емма; їй здавалось, що то хурчить токарний верстат Біне.

"Що їй сталося? — подумала мамка. — Чого це вона прийшла до мене?"

А вона прибігла сюди, бо дома їй було моторошно.

Нерухомо лежачи горілиць, Емма дивилась просто перед себе якимось порожнім поглядом, і всі предмети розпливалися в неї перед очима, хоч вона намагалась розглядати їх пильно, з якоюсь тупою настирливістю. Вона придивлялася до полупленої стіни, до двох димучих головешок, до павука, що лазив над її головою по сволоку. Нарешті їй удалось зібратися з думками. Пригадалось... Колись із Леоном... О, як це було давно! Сонце сяяло над річкою, духмянів ломиніс... І вже спогади підхопили її кипучою хвилею, і незабаром у її пам'яті сплив учорашній день.

— Котра година? — спитала вона.

Тітка Ролле вийшла з хати, простягла праву руку проти найсвітлішої частини неба і, неквапливо повернувшись, сказала:

— Скоро третя.

— Дякую, дякую...

Адже скоро прийде Леон. Ну, звичайно, прийде. Він добув грошей... Але ж він не знає, що вона тут; він, може, піде туди; і Емма послала за ним мамку до себе додому.

— Та не барися!

— Іду вже, йду, ласкава пані.

Тепер Емма здивувалася, що не подумала про нього з самого початку; адже вчора він дав їй слово і мусить його дотримати; вона вже уявляла собі, як піде до Лере й покладе перед ним на стіл три банкові білети. Але треба ще вигадати якусь історію, пояснити все чоловікові. Що йому сказати?

Тим часом мамка чомусь довгенько не верталася. Але в хатині не було годинника, і Емма вирішила, що їй тільки здалося, ніби минуло багато часу. Вона вийшла погуляти в садку, пройшлася спроквола попід живоплотом, а потім хутко вернулася, сподіваючись, що мамка, може, прибігла іншою дорогою. Нарешті вона стомилася чекати; звідусіль на неї насували страхи; вона відганяла їх і, вже не відчуючи, скільки пробула тут — чи цілий вік, чи одну хвилину, — сіла в куточок, заплющила очі, затулила вуха. Раптом рипнула хвіртка; вона зірвалася на рівні ноги, але не встигла розкрити рота, як тітка Ролле сказала:

— У вас нема нікого.

— Як?

— А так. Нікого. А пан сидить, плаче. Вас кличе. Всі вас шукають.

Емма не відповідала. Задихаючись, вона дивилась навкруги безтямними очима, і перелякана селянка аж позадкувала від неї; їй здалося, що пані збожеволіла. Зненацька Емма скрикнула і вдарила себе по лобі: наче блискавка гупої ночі, сяйнула в неї в душі згадка про Родольфа. Адже він такий добрий, чутливий, великодушний! Та, зрештою, якщо він навіть вагатиметься зробити їй цю послугу, то вона може завжди примусити його: тільки гляне раз і знову розбудить минуле кохання... І ось вона подалась до Ла Юшетт, не усвідомлюючи навіть, що йде назустріч тому, що їй допіру так обурило, не припускаючи й на мить, що це можна назвати проституцією.

VIII

"Що я скажу йому? З чого почну?" — думала вона, ідучи. І що далі вона йшла, то ясніше впізнавала кущі, дерева, зарослий дроком косогір, самий замок. В ній непомітно оживало почуття перших днів її кохання, і її бідне змучене серце спочивало в цих любих споминах. Теплий вітерець лагідно повівав їй у лице, сніжок брався водою, і з брості на траву спадали поволі краплини.

Вона увійшла, як бувало колись, через хвіртку в парк, потім потрапила на передній двір, обсаджений двома рядами крислатих лип, що зі свистом колихали довгими гілками. На псарні завалували собаки, але ніхто не вийшов на той гавкіт.

Вона піднялась широкими прямими сходами з дерев'яним поруччям, що вели до вимощеного запоорошеними плитами коридора з цілою низкою дверей, ніби в монастирі чи в готелі. Родольфова кімната була в самому кінці, ліворуч. Коли Емма взялася за клямку, сили раптом покинули її. Вона боялася, що не застане його, і майже бажала, щоб

вийшло так, — а проте це була її єдина надія, останній шанс на порятунок. Вона спинилась на хвильку і, усвідомивши всю необхідність цього вчинку, набралась сміливості і ввійшла.

Він сидів біля каміна, поставивши ноги на ґрати, і кутив люльку.

— Як? Це ви? — гукнув він і зірвався з місця.

— Це я!.. Родольфе, я прийшла до вас за порадою.

Але, незважаючи на всі зусилля, вона не змогла більше видобути з себе ні слова.

— А ви зовсім не змінились, чаруєте, як і колись.

— Шкода того чарування, мій друже, — гірко всміхнулась вона. — Адже ви знехтували ним.

Тоді він почав з'ясовувати їй свою поведінку, наводити якісь заплутані виправдання, — кращих він не спромігся вигадати.

Емма піддалась його словам, а ще більше — його голосові, його виглядові; вона вдавала, що вірить, а може, й справді повірила його вигадці про причини розриву: то була якась таємниця, що від неї залежала честь, ба й життя третьої особи.

— Нехай і так! — промовила вона, журливо дивлячись на нього. — А все-таки скільки я перестраждала!

— Таке життя! — зауважив він філософським тоном.

— Скажіть же хоч, — знов заговорила Емма, — як вам жилося, відколи ми розлучились?

— Та... Ні добре, ні погано.

— А може, нам було б краще не розставатись?

— Може.

— Правда? — похопилась Емма, присуваючись ближче до нього, і зітхнула: — О Родольфе! Якби ти знав! Як я тебе любила!

Вона взяла його за руку, і пальці їхні довго лишалися сплетеними — як у перший день, на виставці. З гордощів він не корився зворушенню. Але вона вже припала до його грудей.

— Як же мені було жити без тебе? Хіба можна відвикнути від щастя? Я впала в розпач, мало не вмерла... Я розповім тобі все, побачиш... А ти... втік од мене.

І справді, за ці три роки він з природженого боягузтва, властивого сильнішій статі, вперто уникав зустрічі з нею. Тихенько похитуючи головою і ніжно ластячись до нього, Емма говорила далі:

— Ти кохаєш інших? Признавайся! О, я їх розумію, я прощаю їм; ти, певно, спокусив їх, як спокусив і мене. Ти справжній мужчина! Тебе не можна не полюбити. Але ми все почнемо спочатку, правда ж? Ми знову кохатимемось! Дивись, я сміюсь, я щаслива... Та говори ж!

Вона була чарівна. Сльози бриніли у неї в очах, як дощові краплі після грози в синій чашечці квітки.

Він притягнув її до себе на коліна і лагідно гладив рукою її лискуче волосся, по якому золотою стрілкою тріпотів останній промінь надвечір'я. Вона схилила голову; він тихенько, кінчиком губ поцілував її очі.

— Але ти плачеш! — сказав він. — Чого?

Вона розридалась. Родольф вирішив, що то порив любові; коли вона стихла, він подумав, що її мовчання — останній прояв соромливості. Тоді він гаряче промовив:

— О, прости мені! Я кохаю одну тебе! Я був дурний і злий. Я люблю тебе і любитиму довіку! Але що тобі? Говори!

Він став перед нею навколішки.

— Ну... я розорилась, Родольфе... Позич мені три тисячі франків!

— Бачиш... — обізвався Родольф, потроху підіймаючись на ноги; обличчя його набрало серйозного виразу.

— Знаєш, — скоромовкою провадила Емма, — мій чоловік віддав усі свої гроші на проценти одному нотаріусу, той утік. Ми залізли в борги; пацієнти нам не платили. Зрештою, ліквідація ще не скінчилась; у нас іще будуть гроші. Але зараз ми не змогли внести трьох тисяч — і нас описали. Зараз, оце сьогодні, нас продадуть з молотка... Ось я й прийшла в надії на твою дружбу.

"Ага, ось чого вона прийшла!" — зненацька збліднувши, подумав Родольф.

І спокійнісінько відповів:

— У мене немає грошей, дорога пані.

Він казав правду. Якби в нього були гроші, то він, певна річ, дав би, хоч робити такі великодушні жести не надто приємно: ніяка буря не ламає так кохання, як грошова просьба.

Кілька хвилин Емма дивилась на нього мовчки.

— У тебе немає!..

Вона декілька разів повторила:

— У тебе немає!.. І нащо було мені наражатись на це останнє приниження. Ти ніколи не любив мене. Ти не кращий за інших!

Вона зраджувала, губила саму себе.

Родольф перервав її, запевняючи, що і сам зараз перебуває в скрутному становищі.

— Ох, як мені тебе жаль! — відповіла Емма. — Жаль, ще й дуже!

І вона затрималась поглядом на карабіні з срібним карбуванням, що виблискував на щиті, обтягнутому сукном.

— Та хіба ж бідний оправляє сріблом собі рушниці? Хіба бідний купує годинника з перламутровою інкрустацією? — вела вона далі, показуючи на булівський годинник, що висів на стіні. — Хіба бідний заводить канчуки з золоченими ручками (вона торкнулась рукою канчука), хіба він носить золоті ланцюжки? Авжеж, у тебе повна чаша! Навіть поставець з лікерами в кімнаті! Ти любиш пожити, ні в чому собі не відмовляєш, маєш замок, ферму, ліси, держиш хортів, їдиш у Париж... Та хоч би й це взяти, — схопила вона з каміна пару запонок, — навіть такий дріб'язок можна повернути на гроші!.. О, мені не треба! Лиши собі.

І вона так швиргнула ті запонки, що вони брязнули об стіну і золотий ланцюжок на них розірвався.

— А я... Я б тобі все віддала, я б усе продала, я б працювала на тебе своїми руками, я б ходила жебрати по дорогах за одну твою усмішку, за один твій погляд, за одне твоє спасибі!.. А ти спокійно сидиш у кріслі, неначе мало ще завдав мені горя... А чи ти знаєш, що якби не ти, я могла б жити щасливо? Хто тебе примушував?.. Чи, може, ти пішов із ким на парі? Але ти ж любив мене, ти ж сам казав... Ось і тільки що... Ох, краще б ти був прогнав мене! У мене руки ще не охололи від твоїх цілунків. Ось тут, на цьому килимі, ти навколішках присягався мені, що любитимеш довіку!.. Ти примусив мене повірити; ти два роки тримав мене в омані найсолодших, найрозкішніших мрій!.. А пам'ятаєш наші плани подорожі? О, твій лист, той лист... Він мені серце розірвав! І ось тепер, коли я прийшла до нього — багатого, щасливого і вільного! — прийшла просити допомоги, у якій мені не відмовила б перша-ліпша стороння людина; коли я благаю його, коли я знов приношу йому всю мою ніжність, — він відштовхує мене, бо це коштувало б йому три тисячі франків!

— У мене немає грошей! — відповів Родольф з тим непорушним спокоєм, що прикриває, мов щитом, стримуваний гнів.

Емма пішла. Стіни коливались, стеля гнітила її; вона знову пробігла довгу алею, спотикаючися об купи сухого листя, що розліталось од вітру. Нарешті вона добігла до рову, що був перед огорожею, вона так поспішала відчинити хвіртку, що обламала нігті об замок. Відійшла ще кроків зо сто і спинилась, задихана, знеможена. Обернувшись назад і знову побачила бездушний дім, парк, сади, три двори, всі вікна по фасаду.

Вона вся заціпеніла і нічого не чула, крім биття крові в жилах, — те калатання здавалося їй оглушливою музикою, що лунала на все поле. Земля під ногами була хистка, як вода, рілля гойдалася величезними бурхливими чорними хвилями. Всі думки, всі спогади, що роїлися в голові, вихлюпнулись нараз, мов тисячі вогнів велетенського феєрверка. Вона побачила батька, кабінет Лере, кімнату в готелі "Булонь", ще якийсь краєвид. Безум опановував її — вона перелякалась і примусила себе опам'ятатися, правда, не до кінця: вона й досі не могла пригадати

причини свого жахливого стану — грошових справ. Вона страждала тільки від кохання, вона відчувала, як крізь цей спомин упливає її душа, — так смертельно поранений відчуває конаючи, як життя витікає з нього крізь кровоточиву рану.

Заходила ніч, кружляло гайвороння.

І раптом їй примарилось, ніби в повітрі спалахують вогнисті кульки, схожі на розжарені ядра, а потім сплющуються в кружальця, і крутяться, крутяться, і тануть у снігу між гілками дерев. В кожному кружальці показувалось обличчя Родольфа. Їх ставало все більше й більше, вони надлітали, проникали в неї; раптом усе те щезло. Вона впізнала вогники будинків, що світилися вдалині крізь туман.

І знов вона усвідомила своє становище — мов прірва розступилась перед нею. Вона дихала так важко, що груди її ходили ходором. Тоді в якомусь героїчному пориві, майже радісно, спустилася вниз із косогору, пробігла через кладку на стежку, на шлях, минула ринок і опинилась перед аптекою.

Там нікого не було. Емма хотіла ввійти, але на дзвінок міг би хтось з'явитись; вона шмигнула у хвіртку і, затамувавши подих, тримаючись за стіни, дісталася до дверей кухні, де на плиті горіла свічка. Жюстен, без піджака, поніс у їдальню блюдо.

"То вони обідають. Треба почекати".

Жюстен повернувся. Вона стукнула в шибку.

Він вийшов на поріг.

— Ключа! Від комірчини нагорі, де...

— Що?

І він дивився на неї, вражений блідістю її обличчя, що білим овалом вирізьблювалось на чорному тлі ночі. Вона здавалась йому надзвичайно вродливою і величною, як видіння; не розуміючи, чого їй треба, він передчував щось жахливе.

Але вона швидко відповіла тихим, лагідним і вкрадливим голосом:

— Мені треба! Дай ключа!

Крізь тоненьку перегородку з їдальні чулося подзенькування виделок по тарілках.

Емма збрехала, ніби хоче вивести пацієнтів: вони не дають їй спати вночі.

— Хазяїну б треба сказати...

— Ні, не ходи! — І байдуже додала: — Не варто, я потім сама скажу. Ну, посвіти мені!

Вона увійшла в коридор, де були двері до лабораторії. На стіні висів ключ з ярличком "Фармакотекa".

— Жюстене! — гукнув нетерпляче аптекар.

— Ходім нагору!

І Жюстен пішов за нею.

Ключ повернувся в замку, і Емма рушила просто до третьої полиці, — так вірно вела її пам'ять, — схопила синій слоїк, відіткнула корок, встромила всередину руку й, витягши жменю білого порошку, тут же почала його їсти.

— Що ви робите! — крикнув хлопець, кидаючись до неї.

— Мовчи! Прийдуть...

Він був у розпачі, хотів кричати пробі.

— Не кажи нікому, бо за все відповідатиме твій хазяїн.

І вона пішла, раптово заспокоївшись, ніби виконала якийсь обов'язок, що тяжів їй на совісті.

Коли Шарль, приголомшений звісткою про опис майна, прибіг додому, Емма щойно була вийшла. Він кричав, плакав, знепритомнів, а вона все не верталась. Де вона могла бути? Куди він тільки не посилав Фелісите: до Оме, до Тюваша, до Лере, до трактиру "Золотий лев"... Коли його хвилювання на мить стихало, він згадував, що добре ім'я його загинуло, майно пропало, майбутнє Берти розбито. А через що?.. Ніхто нічого... Він чекав до шостої години вечора, потім не зміг більше всидіти на місці; йому спало на думку, що Емма поїхала в Руан, і він вийшов на шлях. Пройшовши з півльє й не зустрівши нікого, він почекав іще трохи й вернувся.

Вона була вже дома.

— Що сталося?.. В чім річ?.. Поясни!

Вона сіла до бюрка і, написавши листа, поставила число, день, годину і, не кваплячись, запечатала. Потім урочисто сказала:

— Прочитаєш завтра; а доти, прошу тебе, не задавай мені жодного питання! Ні однісінького!

— Але ж...

— Ах, дай мені спокій!

Вона лягла на постіль і витяглась на всю довжину.

Її разбудив терпкий смак у роті. Вона побачила Шарля й знову заплющила очі.

Емма з цікавістю вслухувалась у себе, чи не починаються болі. Ні, поки що нічого не було. Вона чула цокання стінного годинника, гуготіння вогню в каміні і дихання Шарля, що стояв у приголів'ї.

"А! Що смерть — дрібниця! — думала вона. — Ось засну, та й по всьому!"

Вона випила ковток води і відвернулась до стіни.

А в роті не проходив прикрий чорнильний смак.

— Пити!.. Ох, пити хочу! — простогнала вона.

— Що з тобою? — спитав Шарль, подаючи їй склянку з водою.

— Нічого... Відчини вікно... Душно мені!

І раптом її потягло на блювоту — вона ледве встигла вихопити хусточку з-під подушки.

— Забери, — сказала вона швидко, — викинь.

Шарль почав розпитувати; Емма не відповідала. Вона лежала нерухомо, боячись, що від найменшого руху їй знову стане недобре. І відчула, як від ніг підступає до серця крижаний холод.

— Починається, — прошепотіла вона.

— Що ти кажеш?

Тихо і тоскно ворочала вона головою по подушці, і рот у неї був відкритий, ніби на язичі лежало щось важке — важке. О восьмій годині знов почалася блювота.

Шарль помітив на дні таза білі крупинки якогось порошку, що приставали до порцеляни.

— Дивно! Незвичайно! — повторював він.

Але вона твердо сказала:

— Ні, ти помиляєшся.

Тоді він обережно провів рукою їй по животі — ніби погладив. Вона зойкнула. Він аж одсахнувся з переляку.

Потім вона почала стогнати, спочатку потихеньку. Плечі її здригались у корчах, вона стала білішою від простирала, за яке чіплялись її скарлючені пальці. Пульс бився нерівно, його ледве можна було чути.

Краплі холодного поту виступали на її посинілому обличчі, воно взялося ніби якоюсь металевою осугою. Зуби дзвонили, розширені зіниці безтямно дивились навкруги, на питання Емма відповідала лише кивками; два чи три рази вона навіть усміхнулась. Потім вона почала стогнати дужче. Раптом з грудей у неї вихопився приглушений зойк, але вона запевняла, що їй кращає, що вона скоро встане. І тут на неї напали корчі.

— Боже мій! Яка мука!

Шарль упав навколішки біля її ліжка.

— Кажи, що ти їла? Говори, ради бога!

Він дивився на неї з такою любов'ю, якої вона ще ніколи не бачила в його очах.

— Там... там... — промовила вона завмираючим голосом.

Він кинувся до бюрка, зламав печатку й голосно прочитав: "Прошу нікого не винуватити..." Спинився, провів рукою по очах, перечитав іще раз.

— Пробі! Рятуйте! Сюди!

Він повторював одно: "Отруїлась, отруїлась!" — і більше нічого не спромігся сказати. Фелісіте побігла до Оме, і той почав викрикувати це слово на площі; в "Золотому леві" його почула пані Лефрансуа; люди вставали з ліжок, щоб переказати новину сусідам, — і цілу ніч містечко хвилювалось.

Розгублений, знетямлений, знеможений, Шарль метався по кімнаті. Він щось бурмотів, натикався на меблі, рвав на собі волосся. Аптекареві ніколи й на думку не спадало, що на світі може бути таке жахливе видовище.

Боварі пішов до свого кабінету написати до пана Каніве й доктора Ларів'є. Він довго не міг дати собі ради, переписував більше, як п'ятнадцять разів. Іполит подався в Нефшатель, а Жюстен так острожив лікаревого коня, що біля Гійомського лісу довелось покинути його: він був замордований і мало не здихав.

Шарль заходився гортати медичний словник; але він нічого не бачив, літери танцювали в нього перед очима.

— Заспокойтесь! — говорив аптекар. — Треба негайно дати їй якусь міцну протиотруту. Чим вона отруїлась?

Шарль показав йому листа: миш'як.

Він знав, що при всіх отруєннях треба робити аналіз, а Боварі, нічого не розуміючи, відповів:

— Ох, робіть, робіть! Рятуйте її!

Потім, повернувшись до неї, він упав на килим і, притулившись головою до краю ліжка, заридав.

— Не плач, — промовила вона. — Скоро я не буду тебе більше мучити...

— Навіщо? Хто тебе примусив?

— Так треба було, мій друже, — відповіла вона.

— Хіба ти не була щасливою? Чи я тобі чим завинив? Я ж робив усе, що міг...

— Правда, правда... Ти... ти — добрий.

І вона тихенько погладила його по голові. Солодкість цього відчуття ще більше додала йому жалю; вся його істота відчайсно здригалась на думку, що тепер він її втратив, — тепер, коли вона виявляє до нього більше ласки, ніж-будь-коли раніше; а він нічого не міг придумати, нічого не знав, не вмів. Нагальна потреба рішучої дії остаточно паралізувала його.

Скінчились, думала вона, всі зради, всі мерзоти, всі незліченні жадання, що мучили її. Тепер вона не відчувала ні до кого ненависті; імлистий присмерк оповив її думки, і з усіх земних шумів вона чула тільки переривчасте, тихе, жалібне лебедіння свого бідного серця, мов останній відлукоток завмираючої симфонії.

— Принесіть мені дівчинку, — сказала вона, підводячись на лікті.

— Тобі не гірше? Ні? — спитав Шарль.

— Ні, ні!

Ось уже перед нею дитина на руках у няньки; з-під довгої сорочечки ледь видно босі ніжки, сама ще заспана, набурмосена. Здивовано дивиться вона на весь цей розгартіяш у кімнаті і кліпає очима від яскравого світла свічок, що горять навкруги. Все це, певно, нагадує їй Новий рік або масницю: у такі свята її теж будили рано-вранці, при свічках, і приносили до мами, а та дарувала їй іграшки.

— А де ж воно, мамо? — спитала вона.

Всі мовчали.

— А куди сховали мій черевичок?

Фелісіте нахилила її до постелі, але дівчинка все оглядалася на камін.

— Може, то мамка взяла? — допитувалась вона знову.

Почувши слово "мамка", Емма пригадала всі свої зради, всі свої нещастя і відвернулася, ніби відчула в роті огидний смак якоїсь іще сильнішої отрути. Берта вже сиділа на постелі.

— Мамусю! Які в тебе великі очі! Яка ти біла-біла! І вся в поту...

Мати глянула на неї.

— Ой, страшно! — крикнула дівчинка й подалась назад.

Емма взяла її ручку і хотіла поцілувати; дитина пручалася.

— Годі! Заберіть її! — гукнув Шарль. Він ридав у алькові.

На якусь часину хворобливі симптоми припинилися. Емма ніби заспокоїлась; від кожного її незначного слова, від кожного її спокійнішого віддиху в Шарля відроджувалась надія. Нарешті прибув Каніве, і Шарль кинувся плачучи йому на шию.

— Ах, це ви! Дякую! Ви добрий! Але тепер їй уже полегшало. Ось подивіться...

Колега не поділяв цієї думки і, не бажаючи, як він сам висловився, блукати манівцями, прописав їй блювотне, щоб остаточно очистити шлунок.

Вона одразу виблювала кров'ю. Губи її стиснулися міцніше. Руки й ноги зводила судома, тіло взялося бурими плямами, пульс тіпався під пальцями, мов напнута нитка, мов струна, що ось-ось порветься.

Незабаром вона почала страшенно кричати. Вона проклинала отруту, нарікала, благала, щоб швидше настав кінець, відштовхувала заляканими руками все, що підносив їй ще більш за неї змучений Шарль. Він стояв, притиснувши хустину до рота, і хрипів, плакав, задихався; все його тіло, від голови до ніг, здригалось від ридань. Фелісіте метушилась по кімнаті; Оме, не рухаючись з місця, глибоко зітхав, а пан Каніве, хоч і силкувався зберегти свій апломб, починав відчувати внутрішнє збентеження.

— Чорт!.. Якже це так?.. Адже шлунок очищено, а коли усувається причина...

— Мусить зникнути й наслідок, — докінчив Оме, — це ж очевидно.

— Та рятуйте ж її! — вигукував Боварі.

І Каніве, не слухаючи аптекаря, який намагався обґрунтувати гіпотезу: "Може, це рятівний пароксизм", збирався дати їй теріаку, коли у дворі почулося ляскання батога; усі шибки затремтіли, а з-за рогу критого ринку щодуху вимчала тройка заляпаних грязюкою коней. То приїхав у поштовому берліні доктор Ларів'єр.

Якби в кімнату раптом завітав сам бог, його поява не зробила б більшого ефекту. Боварі підвів руки догори, Каніве прикусив язика, а Оме зняв свою шапочку ще задовго до того, як доктор увійшов до господи.

Ларів'єр належав до славетної хірургічної школи великого Біша[75] — до вже вимерлого нині покоління лікарів-філософів, що фанатично кохались у своєму мистецтві і працювали вміло й натхненно. Вся лікарня тремтіла, коли він гнівався, а учні просто обожнювали його і, як тільки приступали до самостійної роботи, намагались у всьому наслідувати його. В околицях було чимало лікарів, які перейняли в нього навіть довге ватяне пальто з мериносовим коміром і широкий чорний фрак із завжди розстебнутими манжетами; у нього самого з-під тих манжет виглядали міцні м'язисті руки, — дуже гарні руки, на яких ніколи не було рукавичок, ніби вони завжди поспішали зануритись у людські страждання. Він зневажав чини, хрести й академії, був гостелюбний і щедрий, до бідних ставився, як рідний батько, і, не вірячи в добродетель, був її взірцем; його, напевно, вважали б за святого, якби не тонкий проникливий розум, через який люди боялись його, як демона. Погляд у нього був гостріший від ланцета, — він сягав глибоко в душу і, відкидаючи всякі викрутаси і соромливі недомовки, зразу вивертав назовні всяку брехню. Такий він був завжди — повен тієї добродушної

величі, що дається свідомістю великого хисту, щастя і сорокарічного бездоганного трудового життя.

Ще на порозі він насупив брови, побачивши мертвотне обличчя Емми. Вона лежала випростана горілиць, рот у неї був відкритий. Потім, удаючи, що слухає Каніве, доктор підніс пальця до носа і промовив:

— Так, так.

Але при цьому поволі знизав плечима. Боварі слідкував за ним. Вони глянули один на одного, і цей чоловік, що надивився на віку на всякі страждання, не міг стримати сльози; вона скотилась йому на жабо.

Він пішов з Каніве до сусідньої кімнати. Шарль побіг за ними.

— Вона в дуже тяжкому стані, правда? Може, гірчичники поставити? Я й сам не знаю. Найдіть же який-небудь вихід, адже ви врятували стількох людей!

Шарль обійняв його обіруч і, майже повиснувши на ньому, дивився на нього розгублено, благально.

— Наберіться мужності, мій бідний друже! Тут уже немає ніякої ради.

І доктор Ларів'єр відвернувся.

— Ви йдете?

— Я ще вернусь.

Він вийшов ніби для того, щоб дати розпорядження кучерам, а за ним ув'язався і Каніве, який не хотів, щоб Емма померла на його руках.

Аптекарь наздогнав їх на площі. Така вже в нього була вдача, — він не міг відійти від приїжджих знаменитостей. Ось чому він став благодіяти пана Ларів'єра зробити йому велику честь — поснідати в його господі.

Зараз же послано було до трактиру "Золотий лев" по голуби, куплено у різника весь запас котлет, у Тюваша вершків, у Лестібудуа яєць. Господар сам допомагав накривати на стіл, а пані Оме смикала петельки своєї кофти і все приказувала:

— Ви вже вибачайте, коли ласка, бо, знаєте, у наших убогих місцях, якщо не знаєш звечора...

— Чарки!.. — шипів Оме.

— Якби це ми жили в місті, можна було б подати і ті ж фаршировані ніжки...

— Та цить-бо!.. Прошу до столу, докторе!

За першою ж стравою аптекарь визнав за потрібне повідомити деякі подробиці катастрофи.

— Спочатку з'явилось відчуття сухості в горлянці, потім почалися нестерпні болі в надшлунковій ділянці, часті позиви до блювоти, коматозний стан.

— А як це вона отруїлась?

— Не знаю, докторе; просто не уявляю собі, де вона могла дістати цієї арсенистої кислоти.

Жюстен, що саме увіходив у кімнату з купою тарілок, аж затрусився весь.

— Що з тобою? — спитав аптекар.

При цьому питанні хлопець випустив усе з рук, і тарілки так і брязнули об підлогу.

— Йолоп! — зарепетував Оме. — Незграба! Роззява! Ідіота клопоть!

Але він швидко опанував себе і розповідав далі:

— Я вирішив, докторе, зробити аналіз і, ргіто[76], обережно ввів трубочку...

— Краще було б, — сказав хірург, — ввести їй пальці в горлянку.

Другий лікар мовчав: він щойно дістав добрячу, хоч і конфіденціальну, нагінку за своє блювотне; таким чином, тепер цей милий Каніве, який під час історії з викривленою ступнею був такий самовпевнений і велемовний, тримав себе дуже скромно; він не пускав і пари з уст, тільки весь час схвально посміхався.

Оме сяяв увесь у ролі амфітріона[77], а смутна думка про Боварі мимоволі ще дужче збільшувала його блаженство, коли він егоїстично повертався до самого себе. Крім того, йому піддавала охоти присутність доктора. Він хизувався своєю ерудицією, розводячись про шпанські мухи, про анчар і про манцинелу, про гадючу отруту.

— Знаєте, докторе, я якось навіть вичитав, що деякі особи отруювались і падали, ніби вражені громом, від звичайної ковбаси, тільки надміру прокопченої. Так принаймні пишеться в прекрасній статті, що належить перу одного з наших фармацевтичних світил, одного з наших учителів, славнозвісного Каде де Гассікура![78]

Тут знову з'явилась пані Оме з хисткою спиртівкою: у Оме було заведено варити каву тут же за столом; мало того, він сам її смажив, сам її молов, сам її розмішував.

— Saccharum, докторе, — сказав він, подаючи цукор.

Потім велів привести всіх своїх дітей: йому було цікаво почути хірургову думку про будову їхнього тіла.

Пан Ларів'єр збирався вже йти від них, коли пані Оме попрохала в нього медичної поради для її чоловіка: він щодня спить по обіді, і через це в нього застоюється кров.

— Так, застій у нього в крові, але це йому не вадить.

І, посміхнувшись стиха цьому непоміченому каламбурові, доктор відчинив двері до аптеки. Але туди набилося сила народу. Він ледве зміг відкараскатись від пана Тюваша, який боявся, щоб його жінка не захворіла на запалення легенів, бо мала звичку плювати в присок; потім від пана Біне, на якого іноді нападав їстівець; від пані Карон, у якої кололо в боці; від Лере, на якого находили памороки; від Лестібудуа, який страждав від ревматизму; від пані Лефрансуа, яку мучила відрижка. Нарешті він сів у берлін, коні рвонули з копита, і йонвільці вирішили, що доктор не відзначається особливою люб'язністю.

Але тут загальну увагу привернув абат Бурнізьєн, який проходив під базарним навісом із святими дарами.

Оме, вірний своїм принципам, порівнював попів з воронами, яких приваблює запах трупів; йому прикро було бачити священика, бо сутана нагадувала йому саван, — і з страху перед останнім він не любив першої.

Проте Оме не відступив перед тим, що він називав своєю місією, і повернувся до Боварі разом з Каніве, якого про це дуже просив перед

від'їздом пан Ларів'єр; якби не заперечувала дружина, аптекар був би взяв і обох синів: він хотів привчити їх змалку до трагічних обставин, показати їм повчальний приклад і величну картину, яка б назавжди закарбувалась у їхній пам'яті.

Коли вони ввійшли, в кімнаті панувала похмура урочистість. На застеленому білою серветкою робочому столику лежало на срібному блюді кілька жмуків вати, поруч палало дві свічки, між якими височіло розп'яття... Емма лежала, упираючись підборіддям у груди, з неприродно широко розплющеними очима; її бідні руки кволо чіплялись за простирало — цей страшний рух властивий усім умирущим, які ніби силкуються натягти на себе заздалегідь саван. Блідий, як статуя, з червоними як жар очима, Шарль стояв не плачучи напроти неї, в ногах постелі; священник, приклякнувши на одне коліно, тихо шептав молитви.

Емма поволі повернула голову; здавалось, радість осінила її, коли вона раптом побачила фіалкову єпітрахіль; умиротворена і ніби просвітліла, вона знову віднайшла забуту втіху колишніх містичних поривів, і їй марилися вже осяйні видіння вічного блаженства.

Священик підвівся і взяв розп'яття. Тоді вона витягнула шию, як спрагла людина до живлющої води, і, припавши устами до тіла богочоловіка, з усіх своїх гаснучих сил поцілувала його, — то був найпалкіший цілунок любові у її житті. Потім священник проказав "Misereatur"[79] і "Indulgentiam"[80], умочив великого пальця правої руки в єлей і почав маслособорування: спершу помастив очі, що були такі заздрі на всі земні пишноти, потім — ніздрі, жадібні до ніжного леготу й любосних пахощів; потім уста, осквернені лжею, словами гордині й воанням гріховної хоті; потім — руки, звиклі до приторків-пестощів, і вкінці підшви ніг, таких бистрих в ті дні, коли жінка ця бігла на заклик жадань, а тепер нерухомих навіки.

Кюре витер пальці, кинув у вогонь замаслену вату і знов сів коло вмирущої. Він сказав їй, що тепер вона повинна злити свої страждання з муками Ісуса Христа і здатись на боже милосердя.

Скінчивши останні напучення, він спробував укласти їй у руки свячену свічку — символ небесної слави, що мала невдовзі її осінити. Але Емма була така квола, що не могла тримати її, і, якби не отець Бурнізьєн, свічка упала б додолу.

Тим часом вона не була вже така бліда, як перше, і на обличчі її лежав вираз просвітлого спокою, ніби таїнство зцілило її.

Священик не забарився звернути на це увагу; він навіть сказав Шарлю, що інколи господь продовжує життя людині, якщо це потрібно для спасіння її душі. І Шарль згадав, як вона раз уже лежала було при смерті і причащалась.

"Може, ще не все втрачено", — подумав він.

Справді, Емма обвела очима все навкруг, поволі, ніби прокинувшись від сну; потім виразним голосом попросила дати їй дзеркало і, нахилившись, довго видивлялась у нього, поки з очей її не викотились дві буйні сльози. Тоді вона закинула голову, зітхнула і знову впала на подушки.

Груди її задихали швидко й переривчасто. Язик увесь висунувся з рота; очі викотились і потьмяніли, мов кулі гаснучих ламп; можна було подумати, що вона вже мертва, якби боки не ходили в неї ходором від бурхливого дихання — немовби душа поривалася вискочити з тіла. Фелісіте упала навколішки перед розп'яттям; аптекар і той трохи підігнув коліна; пан Каніве виглядав у вікно на площу. Бурнізьєн знову почав молитись, нахилившись лицем над постіллю вмирущої, і довгі поли його чорної сутани прослалися по підлозі. Шарль стояв на колінах по другий бік ліжка і тягнувся до Емми. Він схопив її за руки, стискав їх і здригався при кожному ударі її серця, наче в ньому віддавались поштовхи від падіння руїни. Що голоснішим ставало хрипіння, то швидше священик читав свої молитви; вони зливалися з притлумленими риданнями Боварі, і

часом усе потопало в глухому рокоті латини, що гуділа похоронним дзвоном.

Раптом на вулиці почувся цокіт дерев'яних черевиків і стукіт костура по бруку; хтось хрипко заспівав:

Ой у жнива жарка погода,

Гуляти дівчині охота...

Емма підвелась, мов гальванізований труп; волосся її розсипалось, широко розплющені очі пильно вдивлялися в одну точку.

Нанетта в полі жито жала,

Та ледве серп в руці держала,

Та все хилилася низенько:

Яка ж ти довга, борозенко!

— Сліпий! — крикнула Емма.

І зареготала — дико, одчайдушно, несамовито; їй здавалось, що вона бачить потворне обличчя каліки, яке страхіттям виринає з вічного мороку.

А вітерець війнув на жницю,

Задер угору їй спідницю.

Конвульсія знову кинула Емму на подушки. Всі підійшли ближче, її не стало.

IX

Коли хтось помре, нас охоплює якесь запаморочення, — настільки важко збагнути цей прихід небуття, примусити себе повірити в нього. Помітивши нерухомість Емми, Шарль кинувся до неї з криком:

— Прощай, прощай!

Оме й Каніве силоміць витягли його з кімнати.

— Заспокойтесь!

— Пустіть, — пручався Шарль, — я буду розсудливим, я нічого поганого не зроблю. Але пустіть мене! Я хочу її бачити! Вона ж моя жінка!

Він плакав.

— Плачте, — радив йому аптекар, — не противтеся природі, вам полегшає.

Шарль був слабкий, як дитина; він дався відвести вниз, до їдальні, і незабаром пан Оме повернувся додому.

На площі до нього причепився сліпий: повіривши у протизапальну мазь, він пришкандибав до Йонвіля і тепер допитувався у перехожих, де живе аптекар.

— Ото ще! І без тебе зараз багатцько клопоту! Нічого, прийдеш іншим разом.

І Оме швидко шмигнув у аптеку.

Треба було написати два листи, приготувати для Боварі чогось заспокійливого, вигадати якусь брехню, щоб приховати самогубство, оформити цю брехню в допис до "Маяка"; крім того, сила людей чекала вже на нього, щоб дізнатися про новини. Коли нарешті всі йонвільці до останнього вислухали історію, як Емма готуючи ванільний крем, переплутала миш'як із цукром, Оме знову повернувся до Боварі.

Той був дома сам — пан Каніве уже поїхав; сидів у кріслі край вікна і безтямно дивився на підлогу.

— Тепер, — сказав аптекар, — вам треба б самому призначити час церемонії.

— Га? Якої церемонії? — А потім забелькотав перелякано: — Ні, ні, не треба, прошу! Хай вона залишиться в мене.

Оме, щоб розрадити його чим-небудь, взяв з етажерки карафку й став поливати герань.

— Ох, спасибі вам, — сказав Шарль, — ви добра людина.

І замовк, задихаючись під вагою спогадів, викликаних цим жестом аптекаря.

Тоді Оме вирішив розважити його трохи розмовами про садівництво. Всі рослини потребують вологи. Шарль кивнув головою.

— А втім, тепер знову скоро настануть погожі дні.

— А!.. — озвався Шарль.

Аптекар, не спромігшись продовжити розмову, почав обережно розхиляти завіси.

— А ось іде пан Тюваш.

Шарль машинально повторив:

– Іде пан Тюваш.

Оме не наважувався знов заводити річ про влаштування похорону; але священику вдалося умовити Шарля.

Він замкнувся у себе в кабінеті, взяв перо і по довгих риданнях написав:

"Я хочу, щоб її поховали в шлюбній сукні, в білих черевичках, у вінку. Волосся розпустити по плечах; зробити три труни: одну — дубову, другу — червоного дерева, третю — свинцеву. Не говоріть зі мною ні про що, у мене вистачить сили. Труну покрити зеленим оксамитом. Я так хочу. Зробіть так".

Всі дуже здивувалися з романтичних химер Боварі, і аптекар зразу ж сказав йому:

— Знаєте, оксамит, по-моєму, надмірна розкіш. До того ж витрати...

— Не ваше діло! — закричав Шарль. — Залиште мене! Ви її не любили! Ідіть собі геть!

Кюре взяв його під руку й повів у садок. Там він почав говорити про марноту всього земного. Господь великий і благий, ми повинні без ремства скорятися його волі і дякувати йому за все.

Шарль вибухнув блюзнірськими словами:

— Проклинаю я вашого бога!

— Дух непокори ще живе в вас, — зітхнув священик.

Боварі був уже далеко. Він широко ступав попід муром біля шпалери фруктових дерев і, скрегочучи зубами, гнівно дивився на небо; але жоден листочок не поворухнувся.

Накрапав дощик. Шарль вийшов розхристаний і незабаром почав тремтіти від холоду; тоді він повернувся додому і сів на кухні.

О шостій годині на площі почувся брязкіт заліза: приїхала "Ластівка". Шарль припав обличчям до шибки й дивився, як один за одним висідали з неї пасажири. Фелісіте послала йому в вітальні матрац; він ліг і заснув.

Будучи філософом, пан Оме все-таки шанував мертвих. Не гніваючись на бідного Шарля, він прийшов увечері, щоб просидіти ніч над покійницею, не забувши прихопити з собою три книжки і зошит для нотаток.

Отець Бурнізьєн був уже там; над узголів'ям ліжка, виставленого з алькова, палали дві високі свічки.

Аптекареві було якось не по собі в цій тиші, і він промовив кілька співчутливих слів про "нещасливу молоду жінку". Священик відповів, що тепер лишається тільки молитися за неї.

— Але ж одне з двох, — заперечив Оме, — або вона упокоїлась у благодаті (як висловлюється церква), — і тоді наші молитви їй ні до чого; або ж вона померла нерозкаяною (якщо не помиляюсь, тут пасує саме цей релігійний термін), — і в такому разі...

Бурнізьєн перебив його, похмуро відрізавши, що все одно треба молитися.

— От кажуть: бачить бог із неба, чого кому треба, — не вгавав Оме.
— А навіщо ж тоді всякі молитви?

— Як? — оторопів священик. — Навіщо молитви? Та ви не християнин, чи що?

— Даруйте, — відповів Оме. — Я схиляюсь перед християнством.
Перш за все воно звільнило рабів, дало мораль, яка...

— Не в тому сила! Святе письмо...

— О, щодо святого письма, то розгорніть лишень історію: всі тексти підроблені єзуїтами.

Увійшов Шарль; наблизившись до ліжка, він тихо відслонив завісу.

Голова Емми була схилена до правого плеча. Один кутик рота лишився розкритим і вирізнявся на обличчі чорною діркою; великі пальці були пригнуті до долоней; вії вже припорошилися якимсь білим пилком, а очі взялися чимось каламутним і липким, ніби павуки заснували їх тонким павутинням. Випнуте на грудях покривало спускалось западиною до колін, а потім знову підіймалось до пальців ніг. Шарлю здавалось, що Емму давить якийсь надмірний тягар, якась величезна вага.

Церковні дзигарі вибили дві години. За вікном чувся плюскіт річки, що текла в темряві попід терасою. Вряди-годи голосно сякався абат Бурнізьєн та Оме скрипів пером по паперу.

— Друже мій, — озвався він до Шарля. — Вам краще піти; це видовище крає вам серце.

Коли Шарль вийшов, аптекар і кюре відновили суперечку.

— Почитайте Вольтера! — говорив Оме. — Почитайте Гольбаха[81], почитайте "Енциклопедію".[82]

— Почитайте "Листи португальських євреїв"[83]! — казав абат. — Почитайте "Суть християнства"[84], твір Нікола, колишнього судового службовця!

Суперечники гарячкували, розчервонілись, кричали обидва враз і не слухали один одного; Бурнізьєн обурювався з такого зухвальства, Оме дивувався з такого туподумства; ще трохи, й вони вже почали б лаятися, коли це знову з'явився Шарль. Його тягло сюди, мов якимись чарами, і він раз у раз підіймався сходами нагору.

Щоб краще бачити, він ставав навпроти Емми й забувався в цьому спогляданні; воно було таке глибоке, що поглинало всякий біль.

Він пригадував оповідання про каталепсії, про чудеса магнетизму і думав, що, можливо, досить тільки захотіти з нелюдським напруженням волі, і йому пощастить воскресити її. Якось раз він навіть схилився до неї і тихенько покликав: "Еммо! Еммо!" Тільки полум'я свічок сколихнулось на стіні від його важкого дихання.

Над ранок приїхала пані Боварі-мати; Шарль обняв її і знову розридався, як дитина. Вона спробувала слідом за аптекарем зробити йому деякі зауваження відносно надмірних витрат на похорон. Він так розсердився, що вона зразу ж замовкла і навіть зголосилася негайно поїхати в місто і замовити все необхідне.

До вечора Шарль залишався один; Бертю відвели до пані Оме. Фелісіте сиділа нагорі з тіткою Лефрансуа.

Увечері Шарль приймав візити. Він підводився відвідувачам назустріч, мовчки тиснув їм руки, потім гість підсаджувався до інших, що вже сиділи півколом біля каміна. Сиділи, понуривши голови й поклавши ногу на ногу,

час від часу глибоко зітхали; всі страшенно нудились, але кожен намагався пересидіти іншого.

О дев'ятій годині знов прийшов Оме (протягом цих двох днів він увесь час снував сюди й туди через площу) і приніс із собою запас камфори, ладану й ароматичних трав. Крім того, він захопив цілу банку хлору, щоб знищити міазми. Тим часом служниця, тітка Лефрансуа і стара Боварі поралися коло Емми, опоряджаючи її; вони саме опускали довгу цупку вуаль, що прикрила її аж до атласних черевичків.

Фелісіте хлипала:

— Ох, бідна моя пані! Бідна моя пані.

— Гляньте, — зітхаючи, говорила трактирниця, — яка вона й досі гарна. От так і здається, що зараз візьме та й устане...

І всі три нахилились й заходились надівати вінок.

Для цього треба було трохи підвести її голову, і з рота в мертвої бухнула цівка чорної рідини, мов блювота.

— Сукню, сукню глядіть! Господи! — закричала пані Лефрансуа. — А ви б хоч допомогли нам, — звернулась вона до аптекаря. — Чи, може, боїтесь?

— Боюсь? — здвигнув плечима Оме. — Чого б це я боявся? І не такого набачився в лікарні, коли вчився на фармацевта! В анатомічному театрі ми варили пунш. Небуття не страшить філософа; і, знаєте, я вже якось казав, що маю намір відписати свого трупа у клініку, щоб і після смерті прислужитись науці.

Прийшов кюре і спитав, як себе почуває пан Боварі; вислухавши відповідь аптекаря, він додав:

— Бачите, він іще не відійшов після удару.

Тоді Оме сказав, що абатові можна позаздрити — він ніколи не наражається на небезпеку втратити дорогу подругу життя. З цього приводу розгорілась суперечка про безженність духовенства.

— Справа в тому, — сказав аптекар, — що для мужчини обходитись без жінки протиприродно! З історії відомі злочини, які...

— А бодай його!.. — вигукнув священник. — А як же ви хочете, щоб жонатий чоловік зберігав, приміром, таємницю сповіді?

Оме став нападати на сповідь. Бурнізьєн захищав її; він твердив, що сповідь веде до морального відродження, і розповів кілька історій про злодіїв, які після сповіді ставали враз чесними людьми. Бувало, що у військових, які наближалися до сповідальні, спадала раптом полуда з очей. От у Фрайбурзі був один священник.

...Співбесідник його вже куняв. Незабаром Бурнізьєнові стало душно в застояній атмосфері кімнати, і він розчинив вікно; це розбудило аптекаря.

— Чи не бажаєте зажити? — підніс абат йому табакерку. — Візьміть одну понюшку, це розганяє сон.

Десь далеко протягло заводив собака.

— Чуєте, як виє? — сказав аптекар.

— То, кажуть, на покійника, — відповів священник. — От бджоли, ті також: коли хтось помре, вони вилітають із вуликів.

Оме не став розбивати цих забобонів, бо вже знову задрімав.

Отець Бурнізьєн виявився витривалішим за нього і ще деякий час беззвучно ворухив губами; потім і в нього непомітно схилилась голова, він упустив додолу свого грубого чорного молитовника й захропів.

Так сиділи вони один проти одного, повипинавши животи, обидва надуті, нахмурені; нарешті після всіх тих суперечок піддались вони тій самій людській слабості; обидва були нерухомі, як і покійниця, над якою вони сиділи; вона теж, здавалось, заснула.

Увійшов Шарль — він не розбудив їх. Востаннє хотів надивитись на неї, попрощатися.

Ароматичні трави ще курились, і сизі хвилі диму зливалися біля вікон з нічною млою, що заповзала в кімнату. Де-не-де мерехтіли на небі зорі; ніч була тепла.

Воскові окапини спливали на простирала буйними сльозами. Шарль дивився на свічки, і в його стомлених очах миготіли відблиски жовтавого полум'я.

Муарові переливи леліли на білій, мов місячне світло, атласній сукні. Емма зникла під ними, і Шарлю ввижалося, ніби вона випромінюється сама з себе, розливається у всьому оточенні, ховається в ньому, — у тиші, в темряві, у подуві вітру, в вологих випарах землі.

Або раптом він бачив її в саду в Тості, на лавці під терновим живоплотом, чи на руанських вулицях, чи на порозі рідного дому, у дворі ферми Берто. Він чув веселий регіт парубків, що танцювали під яблунею. Кімната була сповнена ароматом її волосся, її сукня шаруділа у нього в руках, ніби сипала іскри. І то ж була все вона, вона!

Довго згадувались йому всі колишні радощі, її пози, її рухи, її голос. Безнадійні жалі сплескували в душі безперервно, безустанно, мов хвилі прибою.

Зненацька в ньому ворухнулась якась страшна цікавість: увесь здригаючись, він обережно підняв кінчиками пальців покривало. І зразу з грудей йому вихопився крик жаху, від якого прокинулись абат з аптекарем. Вони повели його вниз, до їдальні.

Скоро прийшла Фелісите і сказала, що він просить пасмо Емминого волосся.

— Відріжте! — відповів Оме.

Але служниця не наважувалась; тоді він узяв ножиці й підійшов до покійниці сам. Руки в нього тремтіли, і він у кількох місцях проколов шкіру на скронях; кінець кінцем він переміг хвилювання і чикнув двічі чи тричі, де пришилося, так що в прекрасних кучерях Емми лишилися білі прослідки.

Потім аптекар і кюре знову повернулись до своїх занять, але час від часу обидва засинали і, прокинувшись, обопільно звинувачували один одного. Отець Бурнізьєн кропив кімнату свяченою водою, а Оме посипав підлогу хлором.

Фелісите завбачливо залишила для них на комоді пляшку горілки, кружало сиру і чималу булку. Годині о четвертій аптекар не витримав і зітхнув:

– Їй-богу, я б не відмовився підживитись!

Священника не треба було довго вмовляти; він пішов, відправив обідню і незабаром повернувся; потім вони випили й закусили, злегка посміхаючись, самі не знаючи чому: їх опанували ті незрозумілі веселощі, які часто охоплюють нас після довгого сумування; а перехиливши останню чарочку, священник сказав аптекареві, поплескуючи його по плечу:

— А ми таки з вами колись порозуміємось!

Унизу, в передпокої, вони зустріли робітників. Шарлеві довелося мучитись дві години, слухаючи стукотіння молотка по дошках. Потім Емму поклали в дубову труну, а цю труну вставили в дві інші. Остання, свинцева, виявилась занадто просторою, і проміжки довелося запхати вовною з матраца. Нарешті, коли всі три труни були приладжені, поцвяховані й залютовані, — покійницю виставили біля входу. Двері розчинили навстіж, і почали сходитись йонвільці.

Приїхав дядько Руо. Загледівши чорну драпіровку біля вхідних дверей, він упав на площі непритомний.

Х

Руо одержав аптекаревого листа лише через півтора дня після нещастя; шануючи батьківську чутливість, пан Оме склав листа таким чином, що неможливо було зрозуміти, що, власне, сталося.

Спочатку старий упав, ніби вражений громом. Потім він вирішив, що вона ще жива. А може, й померла... Тоді він нап'яв на себе блузу, схопив шапку, причепив до черевика острогу і поскакав чимдуж до Йонвіля; всю дорогу він важко дихав, терзаючись тривогою і страхом. Один раз йому навіть довелося злізти з коня. Він нічого не бачив навкруги, йому причувалися якісь голоси, він боявся, що збожеволіє.

Зайнялося на світ. Він побачив трьох чорних курок, що спали на дереві, і аж здригнувся від цієї зловісної прикмети. Тут він дав Пресвятій Діві зарік пожертвувати на церкву три ризи і пройти босоніж від кладовища Берто аж до Вассонвільської каплиці.

Він доїхав до Маромми і ще на скаку почав голосно гукати трактирних слуг, потім виважив двері плечем, схопив мішок вівса, вилив у

ясла пляшку солодкого сидру, знову скочив на свою конячину й погнав її так, що в неї з-під копит аж іскри сипались.

Він заспокоював себе думкою, що Емму, напевне, врятують. Лікарі вже якось дадуть собі раду, на те вони й лікарі! Він пригадував усякі випадки чудесних зцілень, про які йому будь-коли доводилось чувати.

Потім Емма стала уявлятися йому мертвою. Ось лежить вона навznak — тут, перед ним, на самому шляху. Він смикав за повід, і видиво зникало.

В Кенкампуа, щоб трохи додати собі духу, він випив аж три чашки кави.

Він уже подумав, що, може, той, хто писав, переплутав прізвище. Став шукати в кишені листа, намацав його, але побоявся подивитись.

А то йому спало на думку, що це, може, просто жарт: хтось зозла вигадав це під п'яну руч; адже, якби Емма померла, це було б скрізь відомо. Але ні, природа навкруги мала звичайний вигляд: голубіло небо, шуміли дерева, пройшла отара овець. Ось показався вже і Йонвіль. Старий влетів у містечко, пригнувшись на сідлі і щосили шмагаючи коня, аж кров капала з підпруги.

Отямившись, Руо увесь в сльозах кинувся в обійми Боварі.

— Моя дочка! Емма! Дитина моя! Що сталося?..

А той відповів ридаючи:

— Не знаю... Не знаю... Це гнів господній...

Аптекарь розвів їх.

— Всі ці жахливі подробиці ні до чого. Я потім сам розповім усе панові Руо. Дивіться, люди вже йдуть. Більше гідності, ну ж бо! Більше філософського спокою!

Бідолаха Боварі теж силкувався здаватися мужнім і проказав кілька разів:

— Так, так... Більше мужності!

— Ну що ж, — закричав старий. — Буду кріпитися, грім би його побив! Я проведу її до кінця.

Ударили в дзвони. Все було готове. Пора рушати.

Сидячи в церкві один біля одного, тесть і зять дивилися, як повз них, гугнявлячи, ходили взад і вперед троє причетників. Надсадним басом ревів серпент. Тоненьким голоском співав отець Бурнізьєн у повному облаченні; він уклонявся перед дарохранильніцею, здіймав руки догори, простирав їх. Лестібудуа ходив по церкві зі своїм чорним жезлом; коло аналою стояла труна, оточена чотирма рядами свічок. Шарлю все хотілося встати й погасити їх.

Проте він силкувався викликати в собі побожний настрій, віддатись надії на прийдешнє життя, де він знову побачиться з нею. Він уявляв, що вона поїхала кудись у далеку дорогу, давно вже поїхала. Але зразу ж він згадував, що вона лежить ось тут, що всьому кінець, що її винесуть і закопають у землю, і його охоплювала дика, похмура, одчайдушна лютя. Часом йому здавалось, що він уже нічого не відчуває, і він утішався цими відпливами туги, докоряючи собі разом з тим, що він такий нікчема.

Почувся короткий стукіт, наче хтось розмірено цокав по кахлях підлоги обкованою палкою. Стукіт той долинав із глибини церкви і раптом обірвався в бічному приділі. Чоловік у грубій темно-рудій куртці

через силу став навколішки. То був Іполит, конюх із "Золотого лева"; він причепив ради такої okazji нову ногу.

Один із причетників почав обходити всю церкву, збираючи пожертви; важкі монети брязкали одна по одній на срібне блюдо.

— Та швидше вже! Сил моїх більше немає! — крикнув Боварі, з гнівом кидаючи йому п'ятифранковика.

Причетник подякував йому низьким поклоном.

Знову співали, ставали навколішки, підводились, — без кінця і краю... Шарлю прийшло на пам'ять, як вони одного разу пішли з Еммою до обідні і сиділи з другого боку, праворуч під стіною. Знову задзвонили дзвони. Навкруги шумно засовали лавками. Носії підсунули під труну три поперечки, і народ висипав із церкви.

Тоді у дверях аптеки з'явився Жюстен. І зразу ж, увесь блідий, похитуючись, пішов назад у приміщення.

Обивателі дивилися з вікон на похорон. Попереду всіх, напружено випроставшись, ішов Шарль. Він намагався бадьоритися, і кивав головою людям, що, виходячи з дверей і провулків, приєднувались до процесії.

Шість носіїв — по три з кожного боку — ішли помалу і вже трохи засапалися. Священик, причетники і двоє хлопчиків-хористів виспівували "De profundis"[85], і їхні голоси лунали над полями, наростаючи і спадаючи, як хвилі. Часом процесія ховалась за поворотом дороги, але високе срібне розп'яття весь час майоріло між деревами.

Жінки йшли в чорних накидках з опущеними відлогами; в руках вони несли запалені свічки, і Шарлю ставало млосно від цих нескінченних молитов і вогнів, від нудкого запаху воску й сутан. Повівав свіжий вітерець, врунилися жито й рапс, обабіч дороги на колючих живоплотах

блищали краплини роси. Усе навколо повнилось різними веселими звуками: торохтів віддалік польовою колією віз, кукурікав півень, тупотіло копитами лоша, вибрикуючи під яблунею. У ясного небі де-не-де рожевїли прозорі хмарки, над очеретяними покрівлями курився вихлястий синюватий димок, Шарль впізнавав оселі. Йому згадувались інші ранки, подібні до сьогоднішнього, коли він, відвідавши хворих, виходив із цих дворів і вертався до Емми.

Час від часу чорне сукно з білими зірками трохи підіймалося од вітру й відслоняло труну. Втомлені носії притишували ходу, і труна посувалась ривками, ніби човен, що гойдався на хвилях.

Ось уже й прийшли.

Чоловіки провели покійницю до самого кінця спуску, де на моріжку була викопана могила.

Всі з'юрмилися кругом; священик проказував молитви, а червона глина по краях без шурхоту осипалася потроху в яму.

Приладнали чотири вірьовки і стали опускати труну. Шарль дивився, як вона опускається глибше й глибше.

Нарешті почувся глухий стук; вірьовки зі скрипом піднялися нагору. Тоді Бурнізьєн взяв лопату, яку подав йому Лестібудуа; кроплячи могилу правою рукою, він лівою захопив на лопату чималу грудку землі і з силою кинув її в яму; дрібні камінці, ударившись об віко труни, видобули з нього той жахливий звук, що видається нам відлунком вічності.

Священик передав кропило сусідові — то був якраз пан Оме. Аптекарь повагом махнув кропилом і передав його Шарлю; той загруз по коліна в пухкій землі, кидав її жменями в могилу й кричав: "Прощай!" Посилаючи рукою цілунки, він тягнувся до ями, щоб і його засипали разом з нею.

Його відвели, і незабаром він заспокоївся, — може, він, як і всі інші, підсвідомо радів, що, нарешті, все скінчилося.

Старий Руо, вернувшись додому, спокійно закурив люльку; Оме в душі засуджував його за цей непристойний вчинок. Він відзначив також, що пан Біне не прийшов зовсім на похорон, що мер "ушився" зразу ж після панахиди, а Теодор, служник нотаріуса, з'явився в синьому фракі — "наче не міг знайти чорного, раз так уже заведено, чорт би його взяв!". Переходячи від одного гурту йонвільців до другого, він з усіма ділився своїми спостереженнями. Всі оплакували смерть Емми, особливо Лере, який не посоромився прийти на похорон.

— Бідна дамочка! Яке нещастя чоловікові!

А аптекар підхоплював:

— Знаєте, якби не я, то він би хтозна-що собі заподіяв!

— Така люб'язна пані! Подумати тільки, ще в суботу вона заходила до мене в крамницю!

— Шкода, що я не мав часу, — сказав Оме, — а то б я підготував хоч невеличку промову, щоб ушанувати її прах.

Повернувшись додому, Шарль роздягнувся, а старий Руо знову перебрався в свою синю блузу. Вона була новісінька, але по дорозі старий багато разів витирив очі рукавами; вони полиняли й засинили йому обличчя, а на припорошеній матерії знати було патьоки від сліз.

З ними була пані Боварі-мати. Всі троє мовчали. Нарешті старий зітхнув:

— Пам'ятаєш, синку, як я приїхав до тебе в Тост, коли в тебе померла перша жінка. Я тоді потішав тебе, де й слова ті брались, а ось тепер... —

Важке зітхання високо підняло його груди. Він казав далі: — А тепер, бачиш, все увірвалось... Поховав я жінку... Поховав і сина... Поховав і дочку сьогодні!

Він хотів зараз же повернутись у Берто — тут йому спання не буде. Він навіть відмовився подивитись на внучку.

— Ні, ні, тільки важче на душі стане... А ти вже її міцно поцілуй! Прощай! Хороший ти чоловік! А ще, — додав він, ляснувши себе по нозі, — про це я ніколи не забуду. Не бійся, гиндичку посилятиму справно!

Але, виїхавши на узвишшя, він обернувся, як колись по дорозі в Сен-Віктор, розстаючися з дочкою. Вікна будинків палали від скісного проміння сонця, що червоно сідало за лугом. Старий приклав руку дашком і побачив на обрії садову огорожу, за якою тут і там між білим камінням чорними букетами вимальовувались дерева. Потім потрюхикав помаленьку: конячка в нього шкандибала.

А Шарль із матір'ю, незважаючи на втому, сиділи й гомоніли до пізнього вечора. Вони говорили про минуле й майбутнє. Тепер вона переїде в Йонвіль, вестиме господарство, і вони ніколи не розлучаться. Мати була запобіглива й ласкава; вона раділа в душі, що до неї знов, після довгорічної перерви, повертається синова любов. Пробила північ. Містечко було тихе, як завжди, а Шарль не міг заснути і все думав про Емму.

Родольф, який знічев'я цілий день блукав у лісі, спокійно спав у своєму замку; спав у себе в Руані й Леон.

Але, крім Шарля, ще хтось не спав цієї ночі.

Над могилою, під ялинами, стояв навколішки хлопець і плакав; груди йому розривались від ридань, він задихався в пільмі під тягарем

безмірного жалю, ніжного, як місяць, і незглибимого, як ніч. Раптом скрипнула хвіртка. То був Лестібудуа; він прийшов забрати покинуту вранці лопату. Хлопець швидко переліз через мур, та Лестібудуа впізнав Жюстена; тепер він знав, хто краде в нього картоплю.

XI

Другого дня Шарль послав по дівчинку. Вона спитала, де мама. Їй відповіли, що мама поїхала, що вона вернеться й привезе їй цяцьок. Берта ще кілька разів згадувала про неї, а потім потроху забула. Її дитячі веселощі краjali батькові серце, а йому ж іще доводилось вислухувати нестерпні втішання аптекаря.

Невдовзі знову почалися грошові неприємності — пан Лере знов підцьковував свого приятеля Венсара. Шарль заліз у страшні борги: він ні за що в світі не згоджувався продати хоч що-небудь із Емминих речей. Це надзвичайно дратувало матір. Але він розгнівався на неї ще дужче; він зовсім не той став. Вона поїхала.

Тоді всі почали гріти руки. Мадемуазель Ламперер правила плату за шість місяців, хоч Емма (незважаючи на розписку, яку показувала чоловікові) не взяла в неї жодного уроку — так між ними було домовлено; бібліотекар вимагав абонементної плати за три роки; тітка Ролле — грошей за те, що віднесла двадцять листів. А коли Шарль спитав, які листи, у неї стало делікатності відповісти:

— А хто зна які? У неї були якісь свої справи.

Виплачуючи кожен борг, Шарль думав, що це вже останній. Але де й бралися все нові й нові.

Він звернувся до пацієнтів, щоб вони заплатили за колишні візити. Йому показали листи, що їх посидала дружина. Довелося просити пробачення.

Фелісіте носила тепер панині сукні — не всі, правда, деякі Шарль залишив собі; він замикався в гардеробній і розглядав їх. Служниця була майже одного зросту з Еммою, і часто Шарль, побачивши її ззаду, піддавався ілюзії і вигукував:

— О! Не йди, не йди!

Але на зелену неділю Фелісіте утекла з Йонвіля з Теодором, причому вкрала всі сукні, які ще залишались.

Якраз у цей час вдова Дюпюї мала честь сповістити пана Боварі про "одруження сина свого, нотаріуса міста Івето, пана Леона Дюпюї, з мадемуазель Леокадією Лебеф із Бондвіля". Шарль відповів вітальним листом, у якому, між іншим, була така фраза:

"Яка щаслива була б моя бідна дружина!"

Одного дня, тиняючись знічев'я по дому, він піднявся на горище і там наступив пантофлею на зібганий шматок тонкого паперу. Він розгорнув його й прочитав: "Мужайтесь, Еммо! Мужайтесь! Я не хочу бути нещастям вашого життя". То був лист від Родольфа, — він упав був за ящики і застряв там, а тепер вітер із слухового вікна пригнав його до дверей. Нерухомий, заціпенілий, Шарль заляк на тому самому місці, де колись бажала собі смерті Емма, розпачлива, ще блідіша за нього. Нарешті внизу другої сторінки він добачив маленьку літеру Р. Хто ж то такий? Він пригадав, як колись учащав до них Родольф, як він раптом зник, як зніяковіло дивився він пізніше на нього при двох чи трьох випадкових зустрічах. Але шанобливий тон листа ввів Шарля в оману.

"Може, в них була платонічна любов", — подумав він.

Шарль взагалі не належав до тих людей, які дошукуються суті подій; він відступав перед доказами, і його невиразні ревності губились у безмежній тузі.

"Всі мусили обожнювати її, — думав він. — Усі мужчини, безперечно, жадали її". І від цього вона почала здаватись йому ще прекраснішою; тепер він відчував до неї небориму, шалену жагу, вона роз'ятрювала його жалі і не мала меж, бо була невтоленна.

Для того, щоб їй подобатись — ніби вона ще була жива! — він перейняв її смаки, її погляди. Він купив лаковані черевики, став носити білі краватки. Тепер він напахчував парфумами вуса і підписував, як Емма, векселі. Вона розбещувала його з могили.

Довелося потроху розпродати все срібло, а потім усі меблі з вітальні. Усі кімнати оголились; але спочивальня залишалась недоторканною. Шарль заходив туди після обіду. Ставив коло каміна круглого столика і підсував їй крісло, сам сідав навпроти. Горіла свічка в золоченому канделябрі. Біля нього гралася Берта, розфарбовувала малюнки.

Бідолашному вдівцеві жаль було дивитись на дитину — вона була погано вдягнена, черевички без шнурків, у блузці порваній аж до пояса пройми, — служниця зовсім не дбала про неї. Але дівчинка була така тиха, така лагідна, її голівонька так граціозно схилялася, ронячи на рожеві щічки біляві пасма пухнастого волосся, що він відчував безмірну насолоду, втіху, змішану з гіркотою — так терпке вино відгонить смолою. Він лагодив їй іграшки, вирізував паяців із картону, зашивав розпорені животи її ляльок. І раптом погляд його падав ненароком на несесер, на стрічку, що валялася долі, на шпильку, що застрягла в щілині стола, і він поринав у мрії і ставав таким смутним, що й дівчинка починала журитись.

Тепер до них ніхто не заходив. Жюстен утік у Руан і найнявся там до бакалійника, а аптекареві діти бували у Берти дедалі рідше. Пан Оме враховував різницю в їх суспільному становищі і зовсім не був зацікавлений у підтриманні колишніх дружніх стосунків.

Сліпий, якого він так і не вилікував своєю маззю, знову блукав попід горою, де росте Гійомський ліс, і так багато розповідав переїжджим про

невдалу спробу аптекаря, що тепер Оме, ідучи до міста, ховався від нього за занавісками "Ластівки". Він зненавидів каліку. Щоб підтримати свою репутацію, він бажав за всяку ціну здихатись його і повів проти нього цілу приховану кампанію, в якій до кінця виказав усю глибину свого розуму і всю підступність своєї пихи. Протягом півроку в "Руанському маяку" можна було часто натрапити на такі дописи:

"Всі подорожні, що їдуть у родючі долини Пікардії, помічали, звичайно, на пагорбі, вкритому Гійомським лісом, нещасного каліку з жахливими виразками на обличчі. Він чіпляється до вас, надокучає вам і стягує з переїжджих справжній податок. Невже ми й досі ще не вийшли з жахливих часів середньовіччя, коли волоцюгам вільно було поширювати в публічних місцях занесені з хрестових походів проказу й золотуху?"

Або такі:

"Незважаючи на закони проти бродяжництва, околиці наших найбільших міст і досі кишать ватагами жебраків. Деякі з них блукають поодинці, — і вони, можливо, ще небезпечніші за інших. Куди ж дивляться наші едили[86]?"

Іноді Оме вигадував пригоди:

"Учора біля пагорба, де Гійомський ліс, налякані коні..." Далі йшла розповідь про нещасний випадок, спричинений сліпим.

Він домігся того, що бідолаху заарештували. Але потім його випустили. Сліпий знову взявся за своє, та й Оме зтявся; розгорілася боротьба, з якої Оме вийшов переможцем. Його ворога засудили на довічне ув'язнення в богадільні.

Цей успіх окрилив аптекаря. Відтоді аби де переїхали собаку, аби де згоріла клуня, аби де побили жінку, — Оме негайно сповіщав про все публіку, керований, як завжди, любов'ю до прогресу і ненавистю до

попівщини. Він проводив паралель між початковими школами і орденом братів-ігнорантів[87] — і порівняння було не на користь останнього; з приводу кожних ста франків, пожертвуваних на церкву, він нагадував про Варфоломіївську ніч; він викривав усякі зловживання; він "метав отруйні стріли" (йому дуже подобався цей вислів). Оме вів підкопи; він ставав небезпечним.

Але цього було йому мало — він задихався в тісних рамках журналістики. Ні, треба написати книгу, справжній твір! І він скомпонував "Загальну статистику Йонвільського кантону з додатком кліматологічних спостережень", а статистика привела його до філософії. Він захопився вивченням великих проблем: соціальне питання, поширення моралі серед бідних класів, рибне господарство, каучук, залізниці тощо. Дійшло до того, що він почав соромитись своєї буржуазності. Він козирав артистичними манерами, почав курити. Для своєї вітальні він придбав дві "шикарні" статуетки в стилі Помпадур.

Але він не забував і своєї аптеки. Навпаки, він пильно стежив за всіма винаходами фармацевтики. Повз його увагу не пройшло зростання виробництва шоколаду. Він перший запровадив у департаменті Нижньої Сени "шока" і "реваленцію". Він був гарячим ентузіастом гідроелектричних поясів Пульвермахера; він сам носив такі пояси, і коли увечері знімав свого фланелевого жилета, пані Оме аж умлівала, дивлячись на золоту спіраль, що сповивала його; у неї зростала любов і пошана до цього чоловіка, що був споряджений, як скіф, і пишний, як маг.

Йому спадали на думку чудові проекти пам'ятника на Емминій могилі. Спочатку він запропонував уламок колони з драпуванням, потім піраміду, потім храм Вести — таку собі ротонду... або й купу руїн. Ні в одному з тих проектів Оме не забував про плакучу вербу, яку він вважав єдино можливим символом журби.

Він з'їздив разом із Шарлем до Руана подивитися в майстерні пам'ятники. З ними пішов один художник, приятель Бріду, на прізвище

Вофріляр, який дуже любив каламбурити. Вивчивши до сотні ескізів, замовивши кошторис і з'їздивши до Руана ще раз, Шарль кінець кінцем спинився на мавзолеї, на якому з обох боків мали бути зображені "генії з опущеним факелом".

Щодо епітафії, то Оме не знав нічого прекраснішого, ніж "Sta, viator!.." [88] Але на цьому він зав'яз. Довго напружував свою уяву, повторюючи безліч разів: "Sta, viator..." Нарешті вигадав: "Amabilem conjugem calcas!" [89] — і це було прийнято.

Дивна річ! Боварі не переставав думати про Емму, а проте забував її. Він впадав у розпач, відчуваючи, що образ її ніби тікав кудись, хоч як він силкувався чіплятися за нього пам'яттю. Але й досі вона снилася йому щоночі. І завжди однаково: він підходив до неї, але, як тільки хотів обійняти, вона розсипалася прахом у нього в руках.

Якось він цілий тиждень поспіль ходив по вечорах до церкви. Отець Бурнізьєн навіть заглянув до нього кілька разів, але потім перестав заходити. Між іншим, цей старий, як говорив Оме, ставав дедалі більш нетерпимим і фанатичним; він метав громи і блискавки проти духу сучасності і, читаючи двічі на місяць проповідь, ніколи не забував розповісти про жахливе сконання Вольтера: всім-бо відомо, що цей безбожник, умираючи, пожирав власні екскременти.

Хоч як ощадно намагався жити Боварі, йому все не вдавалось розрахуватись із старими боргами. Лере відмовився переписати жоден вексель. Знову нависла загроза опису майна. Тоді він вдався до матері. Вона дозволила йому заставити її майно, але при цьому написала чимало прикрих слів про Емму; в нагороду за свою самопожертву вона просила в нього шаль, яку не встигла вкрасти Фелісіте. Шарль відмовив. Вони посварились.

Перший крок до примирення зробила мати: вона запропонувала взяти до себе дівчинку — їй веселіше буде з дитиною. Шарль погодився.

Але в хвилину розлуки йому стало шкода відпускати дочку. Тоді настав цілковитий, остаточний розрив.

Поступово втрачаючи всі прихильності, він щодалі більше горнувся душею до дитини. Але Берта турбувала його: вона часто кашляла, на щічках у неї виступали червоні плями.

А навпроти тішилась життям здорова, весела родина аптекаря, якому доля усміхалася у всьому. Наполеон допомагав йому в лабораторії, Аталія вишивала йому феску, Ірма вирізувала кружки з паперу — покривати банки з варенням, а Франклін одним духом міг проказати вже напам'ять усю таблицю множення. Оме був найщасливіший із батьків, найблаженніший із смертних.

Так, та не так! Фармацевта гризло потаємне честолюбство: йому кортіло хреста. Підстав для нагороди було більш ніж досить: він, по-перше, відзначився безмежною відданістю під час епідемії холери; по-друге, надрукував — і то власним накладом — цілу низку суспільно-корисних праць, як-то... (і він посилався на свою статтю "Про сидр, його виготовлення й дію"; далі — на послані в Академію спостереження над деревною тлею; нарешті, на свій статистичний опус і навіть на дипломну роботу з фармації); не кажучи вже про те, що він числиться членом кількох учених товариств (фактично лише одного).

— Та що там! — аптекар робив несподіваний поворот. — Можна б і за те нагородити, що я брав енергійну участь у боротьбі з пожежами!

І ось Оме перейшов на бік влади. Під час виборів він зробив потай чималі послуги панові префектові. Словом, він продався, проституював себе. Він навіть звернувся до монарха з проханням, у якому благав "виказати до нього справедливість", називав його "нашим добрим королем" і порівнював із Генріхом IV.

Щоранку аптекар накидався на газету і шукав своє прізвище в списках нагороджених, але даремно. Нарешті він не витерпів і влаштував у себе в садку грядку у формі орденської зірки; від її верхнього краю йшли дві смужки трави, що нагадували стрічку. Він ходив круг тієї зірки, схрестивши руки, й розмірковував про бездарність уряду та людську невдячність.

Чи то з пошани до небіжчиці, чи то з особливої чутливості, яка не дозволяла йому квапитись у розшуках, Шарль досі не відмикав потайної шухляди палісандрового бюрка, за яким Емма звичайно писала. Та ось одного дня він, нарешті, сів перед ним, повернув ключа і натиснув пружину. Там лежали всі Леонові листи. Тепер не могло бути ніяких сумнівів! Він жадібно перечитав їх усі — з першого до останнього, обнишпорив усі закапелки, всі шафи й комоди, всі ящики, обстукав усі стіни; він хлипав, вив, лютував, був мов несамовитий. Нарешті він знайшов якусь коробку і проломив її каблуком, — йому відразу впав у око портрет Родольфа, що лежав між цілої купи любовних листів.

Сусіди здивувались його пригніченому стану. Він більше не виходив з дому, нікого не приймав, відмовлявся навіть іти до хворих. Тоді всі вирішили, що він замикається і п'є.

Коли ж, бувало, хтось цікавий зазирає через огорожу в садок, він бачив там здичавілого, неохайного, зарослого чоловіка, що ходив по доріжках і голосно плакав.

Влітку, надвечір, він брав із собою дівчинку і йшов із нею на кладовище. Вертались вони уночі, коли на площі було зовсім темно — світилося тільки віконце в Біне.

Але насолода, що її давала йому скорбота, була неповна: йому ні з ким було поділитись нею, і часом він заходив до тітки Лефрансуа поговорити про неї. Проте трактирниця слухала його неуважно, у неї були свої клопоти: Лере відкрив-таки заїзд "Улюбленці комерції", а Івер,

який мав славу ретельного виконавця різних доручень, вимагав надбавки до платні і загрожував, що перейде до "конкурента".

Одного дня Боварі подався на базар в Аргей продати коня, — останній засіб існування, — і зустрівся з Родольфом.

Побачивши один одного, обидва зблідли. Родольф, який після Емминої смерті обмежився тим, що прислав візитну картку, спочатку промимрив якісь пробачення, але потім осмілів і навіть набрався нахабства й запросив Шарля до шинку випити пляшку пива (було дуже жарко, надворі стояв серпень).

Родольф сидів проти Шарля, спершись ліктями на стіл, щось говорив і жував сигару, а Боварі, поринувши в задуму, дивився на це обличчя, яке подобалося їй. Йому здавалось, що він бачить у цій людині щось Емміне. То було якесь дивне відчуття; він хотів би бути цією людиною.

Родольф говорив про врожай, про худобу, про угноєння, запихаючи банальними фразами всі щілинки, крізь які міг би промкнутися бодай найменший натяк на минуле, але Шарль не слухав його. Родольф помітив це і став слідкувати по виразу обличчя за спогадами, які роїлися в голові Шарля. Лице в лікаря щодалі червоніло, ніздрі роздimalись, губи тремтіли. Шарль похмуро і люто блимнув на Родольфа; той аж замовк з переляку. Але незабаром на обличчя Боварі лягла знову смертельна втома.

— Я не серджусь на вас, — промовив він.

Родольф не сказав ні слова. А Шарль, обхопивши голову руками, повторяв глухим голосом, з покiрним виразом нерозрадного горя:

— Ні, я на вас уже не серджусь!

І навіть додав — уперше і востаннє на віку — гучну фразу:

— У всьому винна доля.

Родольф, який сам скеровував цю долю, подумав, що Шарль надто добродушний для людини в його стані, навіть смішний, а може, трохи й огидний.

Другого дня Шарль пішов у альтанку і сів на лавочці. Крізь шпалеру винограду просіювалось сонячне проміння, листя мережило на піску свої тіні, духмянів жасмин, голубіло небо, над розквітлими лілеями бриніли жучки, і Шарль, немов підліток, умлівав від невиразної туги кохання, що переповнювала його страждання серце.

О сьомій годині прийшла Берта кликати його на обід; вона не бачила батька з самого ранку.

Він сидів, притулившись головою до стіни; очі в нього були заплющені, рот роззявлений; в руках він затиснув довге пасмо чорного волосся.

— Татку, ну йди ж! — покликала дівчинка.

І, думаючи, що батько жартує, тихенько штовхнула його, — він упав додолу. Шарль був неживий.

Через півтора дні приїхав викликаний аптекарем пан Каніве. Він зробив розтин трупа й не виявив нічого особливого.

Коли все було розпродано, залишилось двадцять франків і сімдесят п'ять сантимів, на які мадемуазель Боварі послали до бабусі. Стара померла того ж року; дядька Руо розбив параліч, а дівчину взяла до себе тітка. Вона живе дуже бідно і посилає Берту заробляти на прядильну фабрику.

Після смерті Боварі в Йонвілі змінились три лікарі, але жоден не спромігся добитись успіхів — так забивав їх Оме. Клієнтура в нього величезна; начальство його не чіпає, а публіка ставиться прихильно.

Нещодавно його нагородили орденом Почесного легіону.

Примітки

1

Марі-Антуан-Жюль Сенар (1800–1885) — французький адвокат і політичний діяч, захисник Флобера на судовому процесі у справі "Пані Боварі". Ця присвята передує лише першому окремому виданню роману. В журнальному варіанті твір був присвячений французькому письменникові-романтику, другові юності Флобера Луї Буйле (1828–1869).

2

Музичний термін, який означає поступове посилення звучання (*im.*).

3

Ось я вас (латин.).

4

Я смішний (латин.).

5

...обшарпаний том "Анахарсіса"... — Мається на увазі твір французького письменника і археолога Жан-Жака Бартелемі (1716–1795)

"Подорож молодого Анахарсіса до Греції" (1788), який служив як шкільний підручник з історії Стародавньої Греції.

6

...піснями Беранже. — Беранже П'єр-Жан (1780–1857) — видатний французький поет. Автор багатьох популярних пісень.

7

...краще від дьєппської слонової кості... — Дьєпп, місто на північному заході Франції, славалося вишуканими виробами з слонової кості, дерева та рогу.

8

Урсулини — члени черничого ордену святої Урсули, заснованого в XVI ст.; в монастирських школах ордену виховувалися дівчата переважно дворянського походження.

9

...крота на гілляці... — В Нормандії у мисливців був звичай вішати вбитих кротів на деревах.

10

Гіппократ (460–377 до н. е.) — давньогрецький лікар, один з основоположників наукової медицини.

11

"Поль і Віргінія" — роман французького письменника Жака-Анрі Бернардена де Сен-П'єра (1737–1814) про ідилічне кохання на лоні екзотичної природи.

12

Лавальєр Франсуаза-Луїза (1644–1710) — герцогиня, фаворитка французького короля Людовіка XIV (1638–1715). Коли король збайдужів до неї, вступила в монастир, де й померла.

13

"Казання" абата Фрейсіну — опубліковані 1825 р. в п'яти томах проповіді французького церковного проповідника Дені Фрейсіну (1765–1841).

14

"Дух християнства" — твір французького письменника-романтика Франсуа-Рене де Шатобріана (1768–1848), в якому автор прославляє католицизм.

15

Марія Стюарт (1542–1587) — королева Шотландії; за участь у змові проти англійської королеви Єлизавети I була засуджена на смерть і страчена.

16

Жанна д'Арк (1412–1431) — національна героїня Франції, яка під час Столітньої війни очолила визвольну боротьбу проти панування англійців; потрапила в полон і була спалена як чаклунка.

17

Елоїза — кохана французького філософа, теолога і поета П'єра Абеляра (1079–1142). Про їхнє трагічне кохання Абеляр розповів у автобіографічному творі "Історія моїх знегод" (1136). Після розправи, вчиненої над Абеляром її ріднею, вступила в монастир.

18

Агнеса Сорель (бл. 1422–1450) — фаворитка французького короля Карла VII.

19

Прекрасна Ферроньєра (пом. 1540) — фаворитка французького короля Франціска I; героїня популярного в середині XIX ст. однойменного роману французького письменника Теодора-Ксав'є-Альбера Бланке (1826–1875).

20

Клеманс Ізор (бл. 1450 — початок 1500-х рр.) — знатна дама, що відродила в Тулузі популярні в XII–XIII ст. літературні змагання поетів-рицарів, які оспівували своїх коханих.

21

...Людовік Святий під дубом... — Французький король Людовік IX (1214–1270), за середньовічним звичаєм, творив суд під дубом у Венсені під Парижем — тодішній резиденції французьких королів. Святим прозваний за участь у хрестових походах.

22

Баярд П'єр дю Террайль (1473–1524) — французький полководець, прозваний за відвагу і шляхетність "рицарем без страху і докору"; помер від рани на полі бою.

23

Людовік XI (1423–1483) — французький король з 1440 р.; вів жорстоку боротьбу проти феодалів за централізацію королівської влади.

24

Варфоломіївська ніч. — В ніч на 24 серпня 1572 р., напередодні дня святого Варфоломія, католики вчинили в Парижі звірячу розправу над протестантами (гугенотами).

25

...плюмаж Беарнця... — Беарнець — прізвисько французького короля Генріха IV (1553–1610), який був родом з південно-західної провінції Беарну, поблизу Піренеїв.

26

...поринула в ламартінівські химери... — Маються на увазі меланхолійні вірші французького поета-романтика Альфонса де Ламартіна (1790–1869).

27

...у битві під Кутра... — Під Кутра майбутній король Франції Генріх IV розбив військо прибічників короля Генріха III.

28

...у бою при Гуг-Сен-Вааст... — В морському бою у протоці Ла-Манш нечисленний французький флот здобув перемогу над об'єднаною англо-голландською флотилією.

29

Граф д'Артуа (1757–1836) — брат страченого під час революції французького короля Людовіка XVI; очолював монархічну еміграцію; 1824 р. був проголошений королем Франції під ім'ям Карла X; скинутий з престолу Липневою революцією 1830 р.

30

Марія-Антуанетта (1755–1793) — французька королева, дружина Людовіка XVI; страчена під час революції.

31

"Материнка" — популярна французька народна пісня.

32

Булонський ліс — парк на західній околиці Парижа, місце прогулянок і відпочинку.

33

Ежен Сю (1804–1857) — французький письменник, автор відомого роману "Паризькі таємниці".

34

Ерарівський рояль. — Ерар Себастьян (1752–1831) — славнозвісний майстер музичних інструментів.

35

Галльський півень — емблема на гербі Французької республіки після революції 1789–1794 рр. до встановлення імперії Наполеона I (1804).

36

...спирається на хартію... — Мається на увазі реакційна "Конституційна хартія Франції", прийнята 1814 р. і змінена в ліберальнішому дусі після Липневої революції 1830 р.

37

"Віра савойського вікарія" — епізод з педагогічного твору "Еміль" (1762) видатного французького письменника Жан-Жака Руссо (1712–1778).

38

19 вентоза XI року — за республіканським календарем, яким користувалися у Франції з 1792 по 1804 р., відповідає 9 березня 1803 р.

39

Екю — старовинна французька монета, дорівнює 3 франкам.

40

Франклін Бенджамін (1706–1790) — видатний американський політичний діяч і вчений; виступав проти рабовласництва.

41

Аталія — героїня однойменної трагедії видатного французького драматурга Жана Расіна (1639–1699).

42

"Бог чесних людей" — пісня Беранже.

43

"Війна богів" — поема французького поета Еваріста-Дезіре Парні (1753–1814), яка пародіює Біблію.

44

"Матьє Лансберг". — Мається на увазі "Льєжський альманах", складений наприкінці XVI ст. льєжським ченцем Матьє Ландсбергом; вперше опублікований 1635 р.; був дуже популярним серед французьких селян.

45

"Ілюстрація" — паризький ілюстрований тижневик, заснований 1843 р. з метою висвітлювати тогочасне життя Франції.

46

...сашетту з "Собору Паризької богоматері". — Мається на увазі мати Есмеральди, героїні роману видатного французького письменника Віктора Гюго (1802–1885); сашетта — черниця жебрущого ордену, члени якого носили бахмате рам'я.

47

Помологія — наука, яка вивчає сорти плодових рослин.

48

...Цінцінната, що ходив за плугом, Діоклетіана, що садив капусту... — Цінціннат Луцій Квінкцій (V ст. до н. е.) — видатний римський полководець і державний діяч; у приватному житті відзначався надзвичайною скромністю, сам обробляв землю. Діоклетіан Гай Аврелій Валерій (245–313) — римський імператор; 305 р. зрікся влади і останні роки життя провів у своєму маєтку.

49

Порівну (латин.).

50

...панове Лойоли... — Натяк на Ігнатія Лойолу (1491–1556), засновника ордену єзуїтів.

51

...книгу доктора Дюваля... — Мається на увазі праця французького хірурга-ортопеда Венсана Дюваля (1796–1820), опублікована 1839 р. (по смертю) під назвою "Міркування про практику лікування викривленої ступні".

52

Pes equinus — кінська ступня (латин.).

53

Амбруаз Паре (1517–1590) — видатний французький хірург епохи Відродження; вперше в історії медицини застосував метод перев'язування артерій.

54

Цельс Авл Корнелій (бл. 25 р. до н. е. — бл. 50 р. н. е.) — римський вчений і письменник, автор трактату "Про медицину".

55

Дюпюїтрен Гійом (1777–1835) — французький хірург, засновник паризького музею патологічної анатомії.

56

Жанскуль Жозеф (1797–1858) — видатний французький хірург; працював у Ліонській лікарні для бідних.

57

Як очевидець (латин.).

58

Любов у серці (ім.).

59

...як герцог Кларенс у бочці з мальвазією. — Брат англійського короля Едуарда IV герцог Георг Кларенс (1449–1478) був засуджений до

смертної кари за зраду; за легендою, він обрав смерть у бочці з солодким вином — мальвазією.

60

...мову тіні отруйної манцинели. — Плоди дерева манцинели містять отруйний сік. За народним повір'ям, той, хто засинав під манцинелою, помирав.

61

...в дусі пана де Местра... — Жозеф-Марі де Местр (1753-1821) — французький реакційний письменник, ревний поборник монархії і католицизму.

62

Сміхом бичує звичаї (латин.).

63

"Паризький гамен" — п'єса французьких драматургів Жана-Франсуа Байєра (1796-1853) і Луї-Еміля Вандербюрша (1794-1862).

64

"Лючія ді Ламмермур" (1835) — опера видатного італійського композитора Гаetano Доніцетті (1797-1848) на сюжет роману англійського письменника Вальтера Скотта (1771-1832) "Ламмермурська наречена" (1819).

65

...почулися три удари... — У французькому театрі XIX ст. про початок вистави сповіщали ударами в підлогу сцени.

66

"Хатина" — розважальний заклад у Латинському кварталі Парижа, де відбувалися публічні бали; існував з 1787 по 1855 р.

67

"Нельська вежа" — п'єса французьких письменників Александра Дюма-батька (1803–1870) та Фредеріка Гайярде (1808–1882); вперше поставлена 1832 р.

68

...під статуєю "Танцюючої Маріам"... — За біблійною легендою, пророкиця Маріам керувала народними святами і сама танцювала з тимпаном у руці ("Вихід", глава 15, вірш 20).

69

Діана де Пуатьє (1499–1566) — фаворитка французького короля Генріха II.

70

...перед статуєю П'єра Корнеля. — Видатний французький драматург П'єр Корнель (1606–1684) народився в Руані.

71

Майстер виробляється в праці, — отже, роби що робиш (латин.).

Та киньте ви к лихій годині отих ваших Кюжасів і Бартолів! —
Маються на увазі славнозвісний французький юрист Жак Кюжас (1522–1590) і один з найвидатніших італійських юристів Бартоло да Сассоферрато (1314–1357).

... "Есмеральда" Штейбена та "Жінка Потіфара" Шопена. — Маються на увазі репродукції з картин німецьких художників Карла Вільгельма Штейбена (1788–1856) і Генріха Фрідріха Шопена (1804–1880).
Потіфарова жінка, за Біблією, намагалася спокусити Йосифа ("Буття", глава 39).

Баутцен і Лютцен — містечка в Саксонії, поблизу яких в травні 1813 р. відбулася битва між армією Наполеона I і союзними російсько-прусськими військами.

Біша Ксав'є (1771–1802) — французький лікар, анатом і фізіолог.

По-перше (латин.).

Амфітріон. — Тут — гостинний господар дому, де відбувається бенкет; персонаж однойменної комедії видатного французького драматурга Жана-Батіста Мольєра (1622–1673).

78

Каде де Гассікур Луї-Клод (1731–1799) — французький фармацевт і хімік.

79

Хай зглянеться (латин.).

80

Нині прощаються (латин.).

81

Гольбах Поль-Анрі (1723–1789) — французький філософ-матеріаліст.

82

"Енциклопедія" (35 томів, 1751–1780) — видання, в якому брали участь найвидатніші вчені й мислителі Франції тих часів; здійснювалося під керівництвом Дені Дідро і Жана Д'Аламбера.

83

"Листи португальських євреїв" (точніше: "Листи португальських, німецьких, польських євреїв до пана де Вольтера", 1769) — твір абата Поля-Александра-Антуана Гене (1717–1803), спрямований проти вольтерівської критики церкви та Біблії.

84

"Суть християнства" (точніше: "Філософські етюди про християнство", 1842–1845) — твір французького судовика і католицького письменника Жан-Жака-Огюста Нікола (1807–1888), спрямований проти протестантства.

85

"З глибини" — псалом (латин.).

86

Едили — в Стародавньому Римі виборні урядовці, що стежили за порядком у місті. Тут — іронічний натяк на французьку муніципальну адміністрацію.

87

Брати-ігноранти (тобто "невігласи"). — Так називали себе члени чернецького ордену святого Йоганна; метою ордену, що проповідував смирення, була філантропічна допомога біднякам і виховання в християнському дусі їхніх дітей.

88

Спинися, перехожий! (Латин.)

89

Ти топчеш любу дружину! (Латин.)

90